

**Johan
Stenfeldt**

RENEGATER

**Nils Flyg och
Sven Olov Lindholm
i gränlandet mellan
kommunism och
nazism**

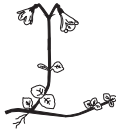
NORDIC ACADEMIC PRESS

RENEGATER

Renegater

Nils Flyg och Sven Olov Lindholm
i gränlandet mellan kommunism och nazism

Johan Stenfeldt

NORDIC ACADEMIC PRESS

CHECKPOINT

© Nordic Academic Press och Johan Stenfeldt 2019

Denna bok är en utgåva från Nordic Academic Press Checkpoint – en serie för böcker som genomgått peer review enligt specifika riktlinjer. Den är samtidigt utgiven inom Kriterium, ett konsortium som sakkunniggranskar svensk vetenskaplig litteratur. Samtliga böcker utgivna inom Kriterium finns tillgängliga open access via hemsidan www.kriterium.se.

Kopiering eller annat mångfaldigande av denna inlag
kräver förlagets särskilda tillstånd.

Nordic Academic Press
Box 148
221 00 Lund
www.nordicacademicpress.com

Sättning: Aina Larsson/Sättaren
Omslag: Lönegård & Co

Omslagsbilder: Överst Sven Olov Lindholm som partiledare för NSAP.

Okänd fotograf, Riksarkivet Marieberg. Nederst porträtt av Nils Flyg.

Okänd fotograf, Allmänna säkerhetstjänstens arkiv.

Tryck: ScandBook, Falun 2019

ISBN 978-91-88909-28-2

ISBN 978-91-88909-49-7 (epdf)

ISSN 2002-2131 Kriterium (Online)

DOI 10.21525/kriterium.20

Innehåll

Förord	9
1. Inledning	11
Syfte och frågeställningar	11
Forskningsöversikt	13
Metodologisk inspiration	27
Den biografiska ramen	32
Material	36
Bokens disposition	38

DEL I

NILS FLYG (1891–1943)

2. Stormklocketiden och ”hårdstensbolsjevismen”, 1918–1929	45
Andlig upprustning och barnverksamhet	45
Ententebourgeoisien och NF:s militarism	50
Kapitalism och imperialism	54
Internationalism och skandinavisk enhetstanke	58
Internationalism och prosovjetism	61
Den sanna och den svikna socialismen	64
Brottet med Komintern	66
Sammanfattning	68
3. Socialist utanför Komintern, 1929–1937	72
Anti-Kominternismen tar form	74
Situationen i Tyskland	81
Statskapitalism som ny fas	87
Militarismen och dess agenter	89
Spänningar mellan internationalism och nationalism	93

Spänningar mellan klass och folk	96
Den svikna socialismen	99
Sammanfattning	101
4. Vägen mot Tyskland och ett ”samverkande Europa”, 1937–1943	108
Nordens frihet mot stormakternas aggression	110
Neutralitet och antimilitarism	113
Antisovjetismen	116
Silvernålskampanjen	120
Tysklands roll och det samverkande Europa	126
Antisemitism?	129
Vad vill Socialistiska partiet?	132
Sammanfattning	135

DEL II

SVEN OLOV LINDHOLM (1903–1998)

5. Från fascism till nationalsocialism, 1926–1933	149
Sveriges fascistiska kamporganisation och <i>Spöknippet</i>	149
Kamplyriken	153
Resan till Nürnberg	157
Furugårds andreman – ideologiska slitningar i SNSP	163
Mötestalaren Lindholm	165
Antisemitism och ”tyskeri”	168
Sammanfattning	172
6. Nationalsocialism och svensksocialism, 1933–1950	177
<i>Nationalsocialistiska arbetarepartiet (NSAP), 1933–1938</i>	177
Synen på och relationen till Tyskland	178
Antikapitalism och antimaterialism	182
Nationernas förbund och imperialismen	186
Flyg till NSAP?	187
<i>Svensk socialistisk samling (SSS), 1938–1950</i>	190
Synen på Tyskland – kontinuitet och förändring	190
Judisk makt och socialdemokratiskt svek	195
De små staternas rätt	199
Den moderna människan och den moderna kulturen	200
Sammanfattning	204

7. Omprövning och modernitetskritik, 1950–1980-tal	211
Döm ingen ohörd	217
Ett tal vid Hallberg-Cuulas grav 1967	226
FNL-rörelsen	229
Folkkampanjen mot kärnkraft	235
Fredsrörelsen	238
Sammanfattning	239
8. Avslutande analys	249
Flyg och Lindholm – en jämförelse	250
Flyg och Lindholm jämfört med andra renegater	263
Renegater i politiskt lärande – några tankar	271
Noter	278
Källor och litteratur	305
Personregister	317

Förord

Denna bok är resultatet av ett forskningsprojekt som över åren finansierats från en rad olika håll. Inledningsvis bedrevs forskningen med bidrag från Crafoordska stiftelsen, Erik Philip Sörensens stiftelse, Helge Ax:son Johnsons stiftelse och Karl Staaffs fond för frisinnaade ändamål. De tre sistnämnda finansierarna har dessutom lämnat sitt stöd till projektet vid flera tillfällen. I en andra fas har arbetet bedrivits inom projektet *The Lessons of Communist and Nazi History – A Genealogical Approach*, finansierat av Marcus och Amalia Wallenbergs Minnesfond. Jag framför härmed mitt varma tack till de finansierare som gjort forskningen möjlig!

Vänliga och kunniga människor har under resans gång kommenterat mina texter och tankegångar. Manus har i sin helhet eller stora delar lästs och kommenterats av Klas-Göran Karlsson och Ulf Zander, båda vid Lunds universitet, Torbjörn Nilsson vid Södertörns högskola, samt Heléne Lööv vid Uppsala universitet. Samtliga fyra har med kritisk skarpsblick och stor sakkunskap gått igenom mina texter och kommit med värdefulla påpekanden. Heléne Lööv har dessutom haft vänligheten att ge mig tillgång till en del icke arkivförda handlingar, bland annat ett antal brev från Sven Olov Lindholm. Statsvetaren Björn Badersten har, utifrån sin ämneshorisont, läst och kommenterat slutkapitlet. Sent i skrivprocessen beslöt jag mig för att även genomgå en formaliserad granskning inom ramen för Kriterium. Vetenskapligt ansvarig Lars M. Andersson och min förläggare Annika Olsson har lotsat mig igenom denna process. Härutöver vill jag framföra ett tack till alla dem som med litteraturtips, enskilda kommentarer eller allmänt glada tillrop visat intresse för mitt projekt: Lars I. Andersson, Martin Ericsson, Alf W. Johansson, Maria Karlsson, Eleonora Narvselius, Henrik Rosengren och Barbara Törnquist-Plewa. Stort tack! Som alltid svarar jag dock ensam för textens slutedition med dess kvarvarande fel och brister.

För finansiella bidrag till tryckningen svarar Kungliga Patriotiska Sällskapet, Karl Staaffs fond för frisinnaade ändamål, Sven och Dagmar Saléns stiftelse, Gunvor och Josef Anérs stiftelse, Stiftelsen Lars Hiertas Minne och Magnus Bergvalls stiftelse. Ett tack går också till Harald och Louise Ekmans forskningsstiftelse, som under en lukulliskt fulländad vecka på Sigtunastiftelsen lät mig arbeta koncentrerat med att skriva samman mina manusdelar. Kriteriums granskning har betalats av Stiftelsen Roy och Maj Franzéns fond vid Lunds universitet. Tack för dessa bidrag!

Ett avslutande tack går till min familj, Hanna och Amanda. Det är svårt att med ord beskriva vad ni betyder för mig. Ni är mitt allt.

Boken tillägnar jag slutligen mina föräldrar, Bo och Mona. Det är ni som gjort denna bok möjlig, inte bara i en konkret biologisk mening, utan genom att alltid stötta, trösta, lojalt klappa i händerna, och alltid finnas där. Ni är inte akademiker, och ibland har ni beklagat att ni inte kunnat vara mig till någon hjälp i skolsystemets högre stratosfärer. Men det gör inget. Ni har ändå gett mig allt. Tack.

Lund sensommaren 2019
Johan Stenfeldt

Inledning

Denna bok handlar om två svenska politiker under mellankrigstiden, Nils Flyg och Sven Olov Lindholm. Under tiden mellan världskrigen var de ledare för varsitt politiskt parti. Flyg var ordförande för Sveriges kommunistiska parti, sedermera kallat Socialistiska partiet.¹ Lindholm var under samma period ledare för Nationalsocialistiska arbetarepartiet, sedermera omdöpt till Svensk socialistisk samling. Båda var med andra ord inflytelserika politiker men på varsin ideologisk flank.

Under sina respektive liv kom de dock att göra uppseendeväckande ideologiska förflyttningar. De bytte sida. Flyg utvecklades från andra halvan av 30-talet och framåt till att alltmera öppet omfamna den tyska nazismen. Lindholm å sin sida lade ned sin politiska verksamhet efter krigsslutet, men kom under 60-talet och framåt att bli djupt engagerad i FNL-rörelsen, antikärnkraftrörelsen och fredsrörelsen. Han kallade sig under dessa år öppet för kommunist. Då Flyg och Lindholm ställs sida vid sida föreligger alltså en slående symmetri: kommunistledaren blir nazist och nazistledaren blir kommunist. Även om liknande renegater går att identifiera också på andra håll i Europa under samma tid är en symmetrisk övergång av ledande politiker inom respektive idémiljö till synes unik för svenska förhållanden.

Syfte och frågeställningar

Denna boks syfte är att med utgångspunkt i dessa båda biografiska fall dissekera det ideologiska kraftfältet mellan kommunism och nazism. Den synbarliga symmetrin ger en unik möjlighet att studera ideologisk utveckling från två håll parallellt. Samtidigt är situationen inte så

enkel som den kan tyckas. Jämförelsen mellan Flyg och Lindholm är symmetrisk men också asymmetrisk. Vissa skillnader är lätta att se. Flyg dog redan under andra världskriget, Lindholm först på randen till 2000-talet. Det är härtill enkelt att se hur tidpunkterna för respektive avfall skiljer sig åt. Flygs tilltagande pronazism följde åtminstone ytligt betraktat de tyska krigsframgångarna i spåren. När han dog i januari 1943 hade den tyska krigslyckan förvisso vänt, men detta var för samtiden inte alldeles uppenbart. Vi får med andra ord aldrig veta hur Flyg skulle ställt sig till nazismens slutliga undergång 1945. Lindholm däremot överlevde kriget, hävdade initialt att det som framkom om de nazityska övergreppen inte stämde överens med hans uppfattning om nationalsocialismen, men tvangs med tiden att ta avstånd från idéerna och deklarerade sig som antinazist. Här ligger således den stora asymmetrin – endast Lindholm levde under efterkrigstiden. Till yttermera visso avföll han som privatman, i en tid då han egentligen slutat verka politiskt. Utöver tidsaspekten ställer det naturligtvis frågor om hur Lindholms förändring ska förstås i relation till mera allmänmänskliga aspekter, som acceptans och behov av gemenskap. Flyg var förvisso illa sedd av många före detta politiska bundsförvanter, men han kvarstod dock i partiets ledning till sin död. Han drog med sig partiet i fallet, men han var åtminstone inte ensam.

Även om det således finns asymmetrier, så kan det dock också sägas att dessa i sin tur rymmer åtminstone *en* viktig symmetri – när Flyg anammar de nazistiska tankarna åren runt 1940 och Lindholm kritiserar den amerikanska imperialismen under sent 60- och tidigt 70-tal följer de båda viktiga politiska strömningar i respektive tid snarare än stretar emot.

Bokens övergripande syfte kan brytas ned i en rad mer specifika frågeställningar:

- På vilka punkter är Flygs och Lindholms idéer likartade, på vilka punkter finns avståndstaganden eller tydliga motsatsförhållanden?
- Finns det ideologiska teman som är konsistenta över tid hos Flyg respektive Lindholm, det vill säga spänner över såväl nazistiska som

kommunistiska faser? Finns något gemensamt tema som är konsistent över tid hos dem?

- Finns det idéer som skiljer sig åt hos de båda, även i de faser då de delar ideologisk uppfattning, det vill säga skiljelinjer mellan Flyg och Lindholms nazism respektive kommunism?
- Kan någon ömsesidig påverkan personerna emellan noteras?
- Vilka skäl åberopar de för förändringen av sina respektive idéer?
- Är det ”kappvändandet” som förenar dem, eller är det snarare så att det gemensamma är att de representerar en kontinuitet i en föränderlig värld? Kan man säga något om ”intensionsdjupet” i de bådas förändringar? Menade de allvar?

Forskningsöversikt

Det finns ett antal forskningslägen som knyter an till de syften och frågeställningar som formulerats ovan. Översiktligt går det att identifiera åtminstone fyra stycken: för det första en biografiskt inriktad forskning med fokus på de aktörer som här står i centrum, för det andra en parti- och rörelseinriktad forskning, för det tredje forskning om nazismens och kommunismens idéer samt gränsytona dem emellan, samt för det fjärde forskning om vad som i brist på egentlig terminologi kan kallas renegadism.

Aktörerna Flyg och Lindholm

Då det gäller den snävt biografiska dimensionen kan det snabbt konstateras att Sven Olov Lindholm aldrig blivit föremål för någon biografiförfattares intresse. Givet faktum att det rör sig om ledaren för det nazistparti som blev det mest framgångsrika i Sverige, är detta ganska anmärkningsvärt. Att samma brist gäller också för flera andra av den svenska fascismens och nazismens ledande gestalter, som Birger Furugård och Per Engdahl, illustrerar väl att forskningen om svensk nazism huvudsakligen varit av kartläggande karaktär. Den övergri-

pande bilden har varit i fokus, försöken att identifiera personella och idémässiga differenser få.²

När det gäller Nils Flyg är situationen en annan. Hans liv och utveckling har utförligt beskrivits i Håkan Blomqvists *Gåtan Nils Flyg och nazismen*. Det är en rikt contextualiserad biografisk linje som Blomqvist skriver fram. Via partidokument och privata brev pendlar han ledigt mellan storpolitiken och det lilla livet i Flygs villa i Nacka. Samtidigt finns det starka skäl att komplettera Blomqvists bild. Idéanalysen står inte i fokus, och Blomqvist svävar ibland på målet om hur idéutvecklingen ska förstås. Den huvudsakliga uppfattningen tycks dock vara att Flyg kan betraktas som socialistiskt konsekvent. Han är mot Nationernas förbund och brittisk imperialism, med tiden också Stalins excesser. Det är denna konsekvens som med tiden – inte minst av pekuniära skäl – för honom i riktning mot nazismen. Inte minst behövde han tyska pengar till sin tidning, *Folkets Dagblad*. Fram träder i Blomqvists bok bilden av en ganska principfast socialist i en föränderlig omvärld. Flyg är alltså inte den självklart gåtfulle, snarare är det trycket från omvärlden som tvingar in honom på ett spår som får hans agerande att framstå som egenartat.³

Den förklaring till Flygs positionsförflyttning som erbjuds av Blomqvist är alltså snarast att det inte rör sig om någon större förflyttning. I den mån den existerar ska den ses som taktiskt och ekonomiskt motiverad. I förhållande till de inledningsvis ställda forskningsfrågorna är detta svar fullt möjligt. För att kunna bedriva en komparativ idéanalys med ambitionen att också identifiera överlappande eller tangerande teman i Flygs och Lindholms ideologiska utveckling måste dock den uttryckta ideologiska förändringen ses som åtminstone i någon mening reell. Blomqvists perspektiv är med andra ord fullt giltigt i denna undersökning, men samtidigt otillräckligt i förhållande till det komparativa anslaget.

Nazism och kommunism – partier och rörelser

Då det gäller den parti- och rörelseinriktade forskningen finns en serie kartläggningar av nazismen i Sverige. Först ut var troligtvis Artur Möller med sin ganska essäistiskt och löst hållna *Svensk nazism* från

1935.⁴ Under kriget, närmare bestämt 1942, publicerade Holger Carlsson *Nazismen i Sverige* på den antinazistiska tidskriften *Trots allts* förlag.⁵ Det faktum att Carlssons bok publicerats på ett utpräglat antinazistiskt förlag visar tydligt på en polemisk ambition vid sidan av den analytiska. Detta tydliggörs också i Ture Nermans förord. Något liknande kan sägas om Armas Sastamoinens verk om den svenska nazismen, där kartläggningen vilar på en stark normativitet och präglas av uppfattningen att den svenska nazismen var både väsenslik och intimt lierad med den tyska. De svenska nazisterna betraktas som en tysk ”förtrupp”.⁶ En mer balanserad undersökning av de tyska påverkansoperationerna i Sverige, liksom av de svenska nazisternas sökande efter tyskt stöd, gör Åke Thulstrup i *Med lock och pock*. Thulstrup gör i sin bok flera noteringar som direkt rör Flygs och Lindholms partier. Inte minst konstaterar han att såväl Flyg som Lindholm – på olika sätt och med växlande framgång – sökte stöd för sina tidningars räkning. Thulstrup ger sammantaget en splittrad bild av hur långt stödet och vänskapen sträckte sig, men konstaterar att ömsesidiga kontakter togs. Vid sidan av de pekuniära frågorna tycks det för svenskarna, inte minst Lindholm, ha varit viktigt att så långt möjligt försäkra sig om Sveriges fortsatta oberoende i ett kommande tyskdominerat Europa.⁷

Den första mera systematiska och akademiska kartläggningen av den svenska nazismens organisationer, utan inledande antinazistiska principförklaringar, är Erik Wärenstams *Fascismen och nazismen i Sverige*. Wärenstams kartläggning bygger på ett mycket omfattande arkivmaterial, sedermera donerat till Riksarkivet och alltjämt studerbart. Verket kom ut i flera upplagor och bör betecknas som en klassiker. Wärenstam drar de svenska nazisternas idémässiga rottrådar tillbaka till den så kallade unghögern och Rudolf Kjellén, och etablerar därmed i viss mån en exklusivt svensk idébakgrund till de olika partierna och organisationerna som därmed inte framställs som enbart tyska kopior. På samma sätt lyfter Wärenstam fram en tidig svensk antisemitism. Detta till trots utgör boken väsentligen en rörelse- och partihistorik där eventuella ideologiska skiljelinjer sällan ges en framskjuten position.⁸

Senare har främst Heléne Lööv kompletterat och ytterligare utvidgat Wärenstams forskningsinsats, inte minst i sin doktorsavhandling *Hak-*

korset och Wasakärven samt de uppföljande översiktsverken *Nazismen i Sverige* i tre delar.⁹ Sammantaget utgör denna trilogi en imponerande detaljrik kartläggning, från de nationalsocialistiska och fascistiska organisationernas förelöpare under tidigt 1900-tal till de myter och riter som bärs vidare av den nazistiska idémiljöns efterföljare under 2000-talet. Sammantaget gäller dock också i detta fall att det idéanalytiska perspektivet är underutvecklat. Detsamma kan sägas också om andra verk som berör den nordiska fascismen i komparativ belysning.¹⁰

Att just det idéanalytiska perspektivet ofta kommer till korta då den svenska mellankrigstidsnazismen studeras är ett faktum som lyfts av flera andra forskare.¹¹ Vissa undantag kan dock observeras. Lena Berggren ger i sin avhandling *Nationell upplysning* ett idéhistoriskt och idéanalytiskt perspektiv på den svenska antisemitismen som delvis är användbart också i denna undersökning.¹² Den som främst har gått på djupet i analysen av Lindholmrörelsens ideologiska fundament är annars Victor Lundberg. I sin *En idé större än döden* hävdar Lundberg att Lindholmrörelsen i vissa avseenden kan betraktas som en fascistisk arbetarrörelse. Att det fanns en mera arbetartillvänd retorik i Lindholmrörelsen noteras redan av Wärenstam, men Lundberg går djupare än så. Då Lundberg studerar Lindholmrörelsens syn på ”arbete” och ”arbetare” konstaterar han att dessa begrepp – liksom i en marxistisk arbetarrörelse – var mycket centrala. Däremot definierades de på olika sätt. Där kampens ultimata mål i den marxistiska arbetarrörelsen var att befria arbetarna från den boja arbetet innebar, menade man i Lindholmrörelsen istället att arbetet hade en positiv och härdande verkan på arbetarna. Man hyllade arbetaren som en kämpande soldat. Även om det inte är uttalat, företer Lundberg en form av begreppslig idéanalys i förhållande till just arbetarbegreppet.¹³ Då Lundberg till synes är den ende som närmat sig Lindholm och dennes parti utifrån principiellt idéanalytiska utgångspunkter finns det skäl att återkomma till hans analys. Till de forskningsansatser som mer distinkt fokuserar på just Lindholm och dennes parti kan också läggas en uppsats av Nathaniël Kunkeler, om Lindholms litterära inspiration. Kunkeler placerar Lindholm i en göticistisk tradition, starkt inspirerad av Esaias Tegnér och Verner von Heidenstam, och inte minst av Viktor Rydberg.¹⁴ Särskilt den

sistnämndes dikt ”Den nya Grottesången” kom att ha stor betydelse för Lindholm, något som kommer att bli tydligt i analysen framöver. Att detta diktverk och dess kritik av industrialismen var viktigt också för den framväxande arbetarrörelsen vid tiden runt sekelskiftet har visats även av andra, och tenderar att modifiera Lundbergs påstående om den skilda synen på arbetets roll och värde.¹⁵

Den parti- och rörelsefokuserade forskning som kretsar kring Flygs parti är relativt begränsad. Där man i de nämnda översiktsverken om svensk nazism haft en tendens att reducera samtliga partier på denna flank till ett i grunden likartat fenomen, har man i motsvarande översiktsverk om svensk arbetarrörelse snarare haft tendensen att negligera Flygs parti, att skriva ut honom ur historien. I Yvonne Hirdmans översiktsverk *Vi bygger landet* om svensk arbetarrörelse från Per Götrek och framåt nämns exempelvis Nils Flyg inte alls.¹⁶ Det är ett egenartat men också illustrativt förhållande som speglar en skillnad i moralisk värdering mellan kommunism och nazism.

Två arbeten, vid sidan av Blomqvists bok som också har drag av partihistorik, kan dock nämnas. Det första är Bernt Kennerströms avhandling om Socialistiska partiet mellan 1929 och 1937. Kennerströms undersökning sträcker sig mellan partiets uteslutning ur Komintern och Karl Kilboms uteslutning ur partiet. I fokus står partiets taktiska manöverutrymme mellan Socialdemokrater och Kominternanknutna kommunister och hur detta förändrades i takt med Kominterns positionsförändringar i olika frågor. Mera allmänt resonerar Kennerström också kring socialistiska och kommunistiska partiers strategiska bryderi i spänningen mellan å ena sidan ideologisk renlärlighet och politisk isolering och å andra sidan ett mindre ortodoxt ideologiskt tänkande och politiskt inflytande.¹⁷ Det andra arbetet är en uppsats av Torbjörn Nilsson som kretsar kring Socialistiska partiets successivt förändrade hållning i frågor om kriget, antisemitismen, kapitalismen, socialdemokratin etcetera mellan 1938 och 1945. Mot bakgrund av dessa positionsförflyttningar försöker Nilsson också bedöma när Socialistiska partiet kan betecknas som nazistiskt och menar att så inte var fallet förrän 1942, alltså strax före Nils Flygs död.¹⁸ Nilssons fokus är idéanalytiskt, och lämnar således väsentliga bidrag till denna studie. Även om det finns

stora överensstämmelser mellan Nilssons resultat och mina, bör det dock sägas att det också – principiellt och faktiskt – kan finnas skillnader mellan partiets officiella hållning och Flygs åsikter.

Nazism och kommunism – idéer och gränsvytor

Då det gäller forskning om nazistisk och kommunistisk ideologi, inte minst gränsvytorna mellan idéerna, finns en omfattande litteratur internationellt. Endast några nyckelreferenser ska nämnas. De sönderfaller tematiskt i frågor om arbetarklassens syn på nazismen, den nazistiska antikapitalismen, idén om en generisk totalitarism, en härtill knuten forskning om likheter och skillnader mellan Hitlers och Stalins makt-system och personer, samt en mindre idéhistorisk exkurs om drag i en förmarxistisk antisemitisk socialism.

Det svenska pionjärarbetet kring förhållandet mellan nationalism och socialism, eller snarare nationalismens roll i den socialistiska arbetarrörelsen, är Christer Strahls doktorsavhandling *Nationalism och socialism* från 1983. Strahls tes är att den socialdemokratiska rörelsen vid tiden runt sekelskiftet 1900 inte principiellt motsatte sig nationalism, utan tvärtom menade att den stod för en ”sannare” nationalism än den konservativa punschpatriotismen. Arbetarnas intressen sågs som identiska med fosterlandets, medan den kapitalism man bekämpade däremot saknade just fosterland.¹⁹ Sambandet mellan nationalism och socialism ligger också till grund för Håkan Blomqvists senare forskning, då han med grund i Strahls tankar om en nationalistisk socialism identifierar en ”socialistisk vithet”, artikulera inte minst av socialdemokraten Arthur Engberg. Engberg uttryckte bland annat att bolsjevismen var en judisk ”socialismus asiaticus”, främmande för den svenska arbetarrörelsen. Även om Blomqvist menar att antisemitismen inte var särskilt utbredd i arbetarrörelsen så fanns den, och kunde potentiellt användas mot ”schackerjuden” såväl som ”judebolsjeviken”.²⁰

I den internationella litteraturen kommer uppfattningar om de ideologiska gränsvytorna mellan nationalism och socialism i dagen inte minst i forskningen om de tyska nazisternas relation till de tyska arbetarna. En viktig milstolpe är Max Keles *Nazis and Workers* från 1972, som

utgör ett brott mot en ofta dominerande syn att nazismen i Tyskland väsentligen var ett högreståndsfenomen – en tolkning väl i linje med Kominternordföranden Georgij Dimitrovs officiella syn på fascismen som bestående av finanskapitalismens mest reaktionära, chauvinistiska och imperialistiska element.²¹ Kele går i sin bok emot uppfattningen att nazisternas arbetartillvända retorik endast var taktiskt betingad. Tvärtom bör den ses som ett ideologiskt fundament för partiet, inte primärt anförd av en vänsterfraktion som successivt marginaliserades vilket ibland hävdas, utan tvärtom en del av partiets ideologiska mittfåra.²²

Senare forskare kan sägas ha byggt vidare på Keles tolkningar. Bland annat gäller detta William Brustein och Götz Aly som på olika sätt lyft fram hur det sociala reformprogrammet gjorde nazistpartiet attraktivt för arbetarväljare. De identifierar också en ideologisk grund för detta.²³ Inte minst kan man dock se spår av det arbetartillvända ideologiska innehållet i Conan Fischers forskningsresultat. Fischer har studerat den sociala rekryteringen till tyska SA, som innefattade en stor del arbetarklass och unga arbetslösa.²⁴ Samme Fischer har också studerat hur det tyska kommunistpartiet ställde sig till nazisternas inbrytningar i arbetarleden, och har här funnit å ena sidan ett ideologiskt fiendskap på riksplanet men också ett många gånger nära samarbete på det lokala planet, knutet till ett gemensamt motstånd mot det rådande ”sociala systemet”.²⁵ Till denna forskningsriktning med fokus på de tyska arbetarnas relation till nazistpartiet kan också läggas mera genuint väljar-sociologisk forskning av Detlef Mühlberger, Peter Merkl och Francis Carsten. Flera av bidragen i den norskredigerade antologin *Who were the fascists?* kan också sägas fokusera just på denna breda anslutning till nazistpartiet, inte minst från de lägre sociala klasserna.²⁶

En aspekt som ligger nära forskningen om nazistiska sympatisörer och väljare ur arbetarleden är frågan om vari den nazistiska antikapitalismen egentligen hämtade sin näring. Samtliga forskare ovan fokuserar på olika sätt ett slags nazistisk välfärdspolitik och obstruerar i olika grad mot Dimitrovs och Kominterns klassiska tolkning. Detsamma gällde Henry A. Turner, då han i mitten av 80-talet i sin *German Big Business and the Rise of Hitler* ganska utförligt vederlade uppfattningen att Hitler förts till makten av de tyska storföretagen. Tvärtom menade

han att Hitler var en agrar antimodernist, en man som blickade bakåt mot natur, landsbygd och ett tillstånd av ursprunglig renhet.²⁷ Ett par år senare framträdde Rainer Zitelmann i sin *Hitler. Selbstverständnis eines Revolutionärs* med en tolkning på tvärs mot den som Turner gjort. Hitler var i själva verket en radikal modernist, en man som blickade framåt. Han ska alltså, enligt Zitelmann, förstås som en progressiv politiker.²⁸ Såväl Turner som Zitelmann menar alltså att förskjutandet av kapitalismen var fundamentalt i Hitlers tanke. Däremot är de inte överens om denna antikapitalisms vidare ideologiska konklusion. De båda forskarna identifierade en spricka i nazismens ideologiska fundament: förhållandet till moderniteten. Skulle den bejakas och föras fram med största möjliga radikalitet, eller skulle den hindras och drivas tillbaka? En person som också kan sägas ha närmat sig detta problem är den svenske sociologen Göran Dahl, som i sin bok *Radikalare än Hitler?* fokuserar existensen av en ”grön nazism”, företrädd av bland andra Hitlers jordbruksminister Walther Darré. Hos honom fanns å ena sidan en stark längtan till ett tillstånd av agrar ursprunglighet med bonden i centrum, å andra sidan en radikal ekologism med fokus på skydd av djur och natur, men också på genetik och rastänkan.²⁹ I själva verket kan man se tolkningskonflikten mellan Turner och Zitelmann som illustrativ för hur radikalt och konservativt tänkande kan leva sida vid sida i en och samma ideologi, något som potentiellt har stor bärighet på de frågor som ska analyseras här, inte minst då det gäller Lindholms utveckling. Liknande ideologiska sammanbindningar har identifierats också av Jeffrey Herf, då han talar om en ”reaktionär modernism”.³⁰

Till den internationella forskningen om gränssytorna mellan nazism och kommunism hör också den så kallade totalitarismteorin. Denna huvudsakligen statsvetenskapliga teori uttolkade under en stor del av efterkrigstiden den sovjetiska kommunismen utifrån premissen att den i grunden liknade den tyska nazismen när det gällde maktutövning, terror och ideologi. Inte minst användes begreppet ”totalitarism” i den amerikanska sovjetologiska forskningen. Oftast ställdes det sovjetiska maktsystemet i fokus, skildrat som urtypen av ett allhärskardöme med tydliga kategorier av förtryckare och förtryckta. Givet att ingen egentlig ”motmakt” ansågs möjlig inom systemet följde att detta system

på ett principiellt plan inte kunde förändras inifrån – en uppfattning som successivt tappade mark i takt med att just detta faktiskt skedde.³¹

Beträffande de ideologianalyserande komponenterna i totalitarismidén fokuserade forskare som Zbigniew Brzezinski och Carl J. Friedrich inte minst det utopiska idéinnehållet i nazismen såväl som kommunismen. Filosofen Hannah Arendt å sin sida identifierade i sin klassiska *The Origins of Totalitarianism* antisemitism och imperialism som särskilt centrala grundvalar för att totalitarismen skulle kunna formas i Tyskland och Sovjet.³² Såväl den kiliastiska idén om rening och urladdning knuten till ett följande tillstånd av bestående social harmoni, som imperialism och antisemitism, kommer i den vidare undersökningen att spela viktiga roller. Till det totalitarismnära och biografiskt grundade sammanhanget kan också Alan Bullocks *Hitler and Stalin. Parallel Lives* samt Richard Overys *The Dictators* föras. Det kan dock slås fast att den parallellitet som styr Bullocks framställning endast skenbart liknar Flygs och Lindholms. Medan det ligger i parallella linjers natur att inte mötas, är utgångspunkten i denna bok att Flygs och Lindholms ideologiska utvecklingslinjer gör just detta: möts. Hur detta sker, hur formerna för konvergensen ser ut, eller om denna rent av är en chimär är det som här står i fokus.³³

Det ska sägas att begreppet ”totalitarism” inte endast betecknar en teoribildning. Det var också ett begrepp använt i ”sin tid” av de politiska aktörerna – Benito Mussolini plockade exempelvis upp det i sin retorik och gav det en positiv laddning.³⁴ Jämte litteraturen om totalitarismteorin är det här på sin plats att nämna forskning kring ytterligare ett par begrepp som på olika sätt är hemmahörande i den nationellt socialistiska idémyllan. Det rör sig då främst om begreppet *völkisch* och om den till synes märkvärdiga ideologiska hybriden nationalbolsjevism.

Begreppet *völkisch* skulle enkelt kunna översättas med ”folklig”. Det fångar delar av dess essens. Samtidigt brukar det påpekas att begreppet är mera svårdefinierat än så. Inte minst beror detta på att just ”folket” tillskrivs en metafysisk eller mytologisk kvalitet vars yttre gränser är svårångade. I litteraturen framstår dock vissa aspekter av begreppet som centrala för denna undersökning. En sådan är enigheten mot en yttre fiende. Denna aspekt har studerats inte minst av George Mosse,

och i en svensk kontext slagits fast av Svante Nordin. Völkischrörelsens födelse kan tidsättas till Napoleonkrigens dagar. Rörelsen riktades först mot denne franske aggressor, och senare mot Wienkongressen och maktsystemets återställare Klemens von Metternich. Napoleon och Metternich var naturligtvis sinsemellan olika, men hade det gemensamt att de båda förvägrade det tyska folket rätten till en egen nation. När Tyskland efter Versaillesfreden åter tycktes ha hamnat under det internationella maktsystemets tumme, var dessa delar av völkischrörelsens världsbild lätta för NSDAP att återaktivera. Återigen tvingade yttre krafter det tyska folket till underkastelse. Att dessa yttre krafter, faktiskt eller latent, stod i förbund med de kosmopolitiska judarna kunde anses som klart.³⁵ En annan viktig aspekt var rörelsens sociala profil och uppfattning att förändring ska ske underifrån. Det var här mobiliseringen skulle äga rum. Folket må vara enkelt, vulgärt eller våldsamt, men här fanns också autenticitet och handlingskraft. Som Andrew G. Whiteside noterar i *The Socialism of Fools* – namngiven efter den marxistiske socialisten August Bebels karakteristik av antisemitismen – var en stor del av völkischrörelsens sympatisörer hämtade ur de led av hantverkare som den framflyttande industrialismen gjort överflödiga. De små, inhemska och alltmer marginaliserade näringsidkarna ställdes mot de allt större industrijättarna.³⁶ Här fanns alltså ett upplevt socialt underläge. På andra sidan fanns återigen judarna, i detta sammanhang inte huvudsakligen som internationella maktspelare, men som föregivna Mammonsdyrkare. Det var det ”judiska penningbegäret” som var problemet. Völkischrörelsen inkorporerade således dels en idé om nationen och den nationella utsattheten, dels ett underifrånperspektiv, eller åtminstone en upplevelse av att vara socialt utsatt, något som bildade grundval för en antisemitisk socialism. Det var idéfragment som potentiellt kunde användas av både höger och vänster. Att det fanns en antisemitisk socialism för småborgerskapet under 1800-talets senare hälft har studerats också av andra, bland andra Peter Pulzer.³⁷

Sammanblandningen mellan nationella sentiment och socialt underifrånperspektiv blandar radikala och konservativa impulser på ett sätt som slår en båge också till begreppet ”nationalbolsjevism”. Centralt för nationalbolsjevikerna var inte minst Versaillesfredens orättfärdighet.

Den ansågs ha drabbat den tyska arbetarklassen hårdast. I radikalismen och motståndet mot första världskrigets segrarmakter kunde man här se Sovjetunionen som en potentiell allierad.³⁸ Inte minst nationalbolsjevismens förgrundsfigur Ernst Niekisch, biografierad av Michael Pittwald och Michael David-Fox, hade tankar i denna riktning. Hans levnadsbana får här illustrera en kluven, eller snarare dubbel, hållning till tysk folklig socialism och sovjetisk nationalistisk socialism.

Niekisch var influerad av bland andra idealisten Johann Gottlieb Fichte och socialisten Ferdinand Lassalle, och gjorde politisk debut i den prosocialistiska bayerska rådsläkongress som skapades 1919. Han var senare en av dem som, i likhet med Mussolini, använde begreppet ”totalitarism” som ett positivt kodat begrepp. För Niekisch omfattade såväl Tyskland som Italien och Sovjetunionen totalitära alternativ till västmakterna. Han navigerade efter den kortlivade bayerska rådsrepublikens fall mellan flera partikonstellationer och kom småningom till socialdemokraterna i SPD där han dock utslöts som alltför utpräglad nationell. År 1932 ingick han i en tysk delegation till Sovjetunionen för att studera de planekonomiska landvinningarna. Han blev imponerad. Som ultranationell tvekade han inför Hitler och tyckte Stalin var en bättre exponent för socialismen men också för det preussiska arvet. Han internerades av Gestapo och kom efter kriget småningom till DDR, där han undervisade i sociologi vid Humboldtuniversitetet. År 1955 bytte han fot återigen och flyttade då till Västberlin där han dog 1967.³⁹ Den ”preussiske bolsjeviken” hade således färdats ideologiskt från tysk rådsocialism till tysk nationalism, vidare till prostalinism, för att landa i den östtyska kommuniststaten efter kriget samt dö – slutgiltigt desillusionerad och dessutom blind – i det kapitalistiska Västberlin. Ett levnadsöde som detta har stor forskningsrelevans i en bok som i sitt fundament handlar om ideologisk ombytlighet men också om upplevd ideologisk kontinuitet.

Andra renegater och renegadism som fenomen

Slutligen finns vid sidan av den rörelse- och ideologiinriktade forskningen en litteratur om alla de renegater vars ideologiska övergångar påminner om Flygs och Lindholms, eller för den delen om Ernst Nie-kisch ovan. I en svensk kontext kan den med tiden alltmer nationella och tyskvänliga socialdemokraten Sigrid Gillner nämnas.⁴⁰ Men det finns också en rad liknande fall i bland annat Storbritannien, Frankrike, Tyskland, Belgien, Polen och Norge – en uppräkningslista som dock på intet sätt är fullständig. Varje land har sina överlöpare. Mest känd är gissningsvis britten sir Oswald Mosley, som efter en start som konservativ blev statsråd i en Labourregering innan han efter ett mellanspel i sitt eget nygrundade New Party inspirerades av Mussolini och grundade British Union of Fascists.⁴¹ Ett annat känt exempel är fransmannen Jacques Doriot, kommunistisk borgmästare i Saint-Denis utanför Paris innan han hamnade på kollisionskurs med Komintern. Enligt vissa var han påtänkt som partiledare för de franska kommunisterna, men slutade istället sina dagar som nazikollaboratör, dekorerad med järnkorset.⁴² Fransmannen Marcel Déat, belgaren Henri de Man, polacken Boleslaw Piasecki, liksom ett antal norska marxister med Eugène Olaussen och Håkon Meyer i spetsen som kom att följa Quisling under den tyska ockupationen kan ges som ytterligare exempel. Flertalet av dessa kom, åtminstone ytligt betraktat, att göra samma resa som Flyg från socialism och kommunism till nationalsocialism. Tysken Horst Mahler, i begynnelsen grundare av Röda armé-fraktionen och senare aktiv medlem i Nationaldemokratische Partei Deutschlands, är ett senare exempel på samma fenomen.⁴³ Polacken Piasecki är i sammanhanget en avvikare, då han började sin bana som nationalist i Pilsudskis Polen före kriget för att senare, med hjälp av sin katolskt baserade organisation PAX, föra det nationella budskapet vidare under kommunistisk flagg.⁴⁴ I uppräkningslistan ovan är Piasecki den ende som gör en liknande resa som Lindholm. Det gör honom särskilt intressant. Hårtill visar fallet Piasecki, med katolicismen som överbyggnad, på nationalismens såväl som socialismens pseudoreligiösa kvaliteter. Som tänkbar fogyta i en politisk övergång visar därför religionen och fallet Piasecki på något potentiellt viktigt.

I flera av de verk som behandlar de nämnda fallen görs detta i kollektivbiografisk form. I skiftande grad fokuseras därför också de olika övergångarnas generiska drag. Øystein Sørensen, som skriver om de norska marxisterna, fokuserar ett antal ideologiska kontinuiteter mellan marxisternas ”gamla” och ”nya” socialistiska hemvist.⁴⁵ Såväl Dan S. White som Ashley Lavelle fokuserar istället på övergångens steg och vad som betingar den. I Whites *Lost Comrades* behandlas renegaterna, med viss tonvikt på Oswald Mosley och Henri de Man, som en generation med starka gemensamma generationsspecifika erfarenheter. Inte minst första världskriget spelar hos White en viktig roll, liksom dess efterbörd i form av ekonomisk och politisk osäkerhet. Som ett viktigt och generellt svar på denna oro förespråkade generationen av renegater en centralt organiserad och planerad ekonomi. I relation till den marxism som hävdade att de ekonomiska lagarna obehjälpligt styr historien i en viss riktning innebar detta ett avsteg och en mer aktivistisk hållning. Marxismen kom som en följd av detta att i allt högre grad ses som en irrelevant form av socialism. I ett drag av kvardröjande historicism kunde man säga att utvecklingen sprungit från marxismen. Den nya socialism som skulle formuleras uppvisade istället ett alltmer uppluckrat klassbegrepp. Vid sidan av detta uppluckrade klassbegrepp fanns, särskilt hos de Man, också en nedtonad materialism och en psykologiskt riktad kritik mot marxismen: Arbetarrörelsen hade vunnit anhängare inte bara genom att hänvisa till rationalitet. Också känslor och passioner motiverade människor. Då såväl marxism som klassanalys och materialism övergivits samtidigt som man öppnade upp för en alternativ socialism var vägen mot fascismen utstakad. Att flera av de renegater White studerar kom att utsättas för ett yttre tryck från ockuperande tyska styrkor förändrar inte faktum att vägen var anträdd redan tidigare.⁴⁶

Ashley Lavelle prövar ett antal förklaringsmodeller bakom renegaters politiska övergångar snarare än att följa processernas steg. Det gäller primärt tre förklaringsmodeller: en upplevelse av förlust, en förekomst av teoretisk svaghet eller konservatism i det chimärt radikala engagemanget, samt en psykohistorisk förklaringsmodell som närmast försöker fokusera en renegatmentalitet och vad denna består av. Till dessa tre grundläggande modeller förs också andra förklaringar, inte

minst det yttre tryck från en stat eller ockuperande makt som flera av Sørensens och Whites renegater exponerades för. Lavelle lyfter också fram att ekonomiska motiv kan förklara en politisk övergång. Det finns avgörande problem med Lavelles perspektiv, inte minst då han i sina psykohistoriska resonemang reducerar renegadismens problem till en fråga om personliga tillkortakommanden. Renegaterna anses vara oberäknliga, egocentriska, opålitliga äventyrare som inte klarar av den askes som radikalismen kräver. De har svårt att hantera yttre tryck, svänger med tiden och säljer sig för pengar. Ett stort problem är också Lavelles utgångspunkt att de studerade renegaterna anses röra sig från en radikal till en konservativ position. Detta gäller Mussolini såväl som Oswald Mosley. Det blottar en grund förståelse för fascismens radikala idéinnehåll, men gör det också svårt för Lavelle att förklara Mosleys väg från konservativ in i Labourpartiet. Med detta sagt går det dock i Lavelles framställning att se hur vissa drag går igen också i de svenska fall som här ska studeras. Påståendet att renegater flyter med strömningar i tiden snarare än mot stämmer väl på Flyg såväl som Lindholm, och de ekonomiska incitamenten utgör en inte obetydlig faktor i Flygs fall.⁴⁷

För att avslutningsvis sammanfatta den ovanstående genomgången kan det sägas att tidigare forskning lider av ett antal underskott. Det finns i den svenska forskning som refererats dels ett biografiskt underskott, inte minst kring Lindholm, dels ett idéanalytiskt underskott där endast få eller mindre omfattande arbeten föreligger. Samtidigt finns en omfattande internationell litteratur om ideologiska övergångar, ett faktum som placerar Flyg och Lindholm i en internationell kontext men också bidrar med ett svenskt perspektiv i den internationella forskningen om renegadismens problem. Vid sidan av de biografiska och idéanalytiska underskotten är det dessutom lätt att se ett tredje: ett komparativt underskott. Även om det från 90-talet och framåt publicerats en hel del ny forskning om Sveriges relationer till den tyska nazismen⁴⁸ och till den sovjetiska kommunismen⁴⁹, har få eller inga intresserat sig för personella, organisatoriska eller ideologiska band nazistiska och kommunistiska rörelser emellan – i en svensk kontext. Detta gäller även de som identifierat kontaktytorna.⁵⁰ Det finns alltså flera potentiellt fruktbara jämförelser som inte gjorts; mellan enskilda personer och ”hela”

politiska rörelser, men också med internationella studier av fenomen liknande de som här ska studeras.

Metodologisk inspiration

Som ett svar på ovanstående brist kommer den föreliggande studien att vara komparativt idéanalytisk. Särskild vikt läggs vid hur ideologiskt centrala begrepp ges olika värdering vid olika tidpunkter. Metodologiskt hämtas inspirationen från den politiske teoretikern Michael Freedens, som menar att en ideologi kan ses som en semantisk struktur där betydelsen av skilda ideologiska begrepp ges av begreppens inbördes relation. Ideologisk förändring kan alltså avläsas genom att studera hur relationen mellan begrepp utvecklas över tid.⁵¹

Freedens identifierar tre typer av begrepp: kärnbegrepp som är särskilt centrala för ideologin och som har en särställning på det semantiska fältet; angränsande begrepp som bidrar till att ringa in betydelsen av de olika kärnbegreppen; samt perifera begrepp, som närmast kan ses som ideologisk antimateria – med andra ord det man är likgiltig inför eller aktivt vänder ryggen. För att illustrera tanken kan sägas att begreppet ”frihet” i liberalismen har karaktären av kärnbegrepp, ”privat ägande” kan ses som ett angränsande begrepp, medan ”nation” ses som ett perifert begrepp. Samma begrepp kan förekomma i andra ideologier, men får då helt eller delvis andra betydelser. Det ska noteras att begreppsstrukturen är i kontinuerlig förändring, och att relationerna mellan de ingående begreppen ändras. Begrepp kan byta kategori, de kan bli mer eller mindre angränsande eller perifera.

Mest centralt i Freedens tanke är att det i varje ideologi skapas ett kluster av kärnbegrepp som relaterar till varandra. Det faktum att kärnklustrets delar länkar i varandra ska dock inte förstås som logisk konsistens, tvärtom. På denna punkt närmar sig Freedens snarast en mentalitetshistorisk position: världsbilden är sammanhängande på sina egna premisser och beroende av en tids- och individbunden rationalitet. Något liknande kan sägas om klustret av kärnbegrepp: det hänger samman inom ramen för det meningssammanhang som reproduceras av respektive ideolog. Freedens idéanalytiska ansats representerar således

något annat än den samhällsvetenskapliga idékritikens sökande efter logiska motsättningar och inkoherenser.⁵²

I förhållande till den undersökning som här ska göras finns tre avgjorda fördelar med Freedens angreppssätt. Den första rör hur relationen mellan begrepp ställs i fokus. Istället för att pricka av enskilda ideologiska delmängder på en lista fokuserar Freedom på det inre sammanhanget mellan kärnklustrets delar. Det faktum att interdependensen fokuseras gör att analysen blir mer dynamisk. För det andra innebär Freedens perspektiv att den linjära höger-vänsterskalan löses upp. Ingen ideologi är ett slutet system med exklusiva anspråk på enskilda begrepp. Tvärtom är Freedens utgångspunkt att ideologiska begrepp är ”contestable”. Ett begrepp kan således återkomma i flera ideologier, och enskilda aktörer kan använda samma begrepp kontinuerligt genom en ideologisk förändringsprocess men långsamt låta dem glida över i ett annat sammanhang. En konsekvens av förhållandet att ingen ideologi ges primat över vissa begrepp är också att alla idéområden kan studeras som just ideologier. Den marxistiska uppfattningen att fascism ska ses som ett löst hopplock av osammanhängande tankar kan till exempel här avfärdas. Den humanistiska utgångspunkten är istället att idéer hänger samman på de premisser som de historiska aktörerna själva definierar. Ideologier är i detta avseende jämbördiga, något som är centralt för möjligheten till jämförelse.⁵³ Den tredje fördelen är att Freedens perspektiv gör det möjligt att studera just ideologisk förändring på ett strukturerat sätt. Freedomens snävt språkliga fokus innebär att alla andra tänkbara kontexter som kunnat komplicera komparationen lyfts bort. Det faktum att Flygs och Lindholms avfall sker vid olika tillfällen, före respektive efter kriget, innebär således inga metodologiska problem. Begreppsstrukturen och dess förändringar är observerbara också bortom de faktorer som orsakat förändringen.

Jämte fördelarna finns det i Freedomens angreppssätt också ett par aspekter som verkar komplicerande för denna studie. Den första rör möjligheterna att definiera en ideologisk position negativt. I Sørensens studie av de norska marxisterna är exempelvis flera av de identifierade kontinuiteterna just av denna karaktär. Inte minst kapitalism, liberalism och parlamentarism definieras som kontinuerliga antipatier.⁵⁴ Freedomen

å sin sida hävdar bestämt att ”political concepts do not relate to each other entirely by negation”.⁵⁵ Skälet är uppenbart: på samma sätt som positivt uttryckta begrepp är mångtydiga är också negationen av dessa begrepp mångtydig. Det kan visserligen noteras att inte heller Freedens helt undviker negativt uttryckta begrepp, exempelvis då han identifierar en konservativ position som ”anti-statist” och ”anti-welfare policy”.⁵⁶ Det finns dock skäl att uppmärksamma denna aspekt av Freedens tanke, till vilken vi kommer att återkomma.

En ytterligare fråga gäller vad som egentligen bör kallas begrepp. Vilka tankefigurer, teman eller narrativa förkortningar tillåts i Freedens tanke att fungera som sådana? I de mera programmatiska delarna av Freedens text tillhör ”frihet”, ”jämlighet”, ”rättvisa”, ”stat”, ”samhälle”, ”egendom” etcetera en kärna av begrepp som, beroende på det omgivande semantiska fältet, kan ges olika betydelser i olika ideologier. Denna snävt begreppsliga ram upprätthåller dock inte Freedens själv, och det gäller inte heller alltid de som använt hans utgångspunkter.⁵⁷ Tvärtom laborerar Freedens med vad han utan vidare diskussion kallar ”conceptual themes”. Dessa kan i sin tur rymma mera utvidgade begrepp, som social ordning eller individuell utveckling, men även ”begrepp” som snarast rymmer en hel föreställningsvärld som ”history as the arena of (ultimately) beneficial change” eller ”valued preservation of the integrity of nature”.⁵⁸ Följdriktigt bör begrepp i Freedens mening förstås som något vidare, som – på samma sätt som ”jämlighet” eller ”rättvisa” – kan peka mot en arena, en relation eller dylikt, som står särskilt central i en viss idémängd och vars innehåll klargörs av kringliggande begrepp.

En tredje fråga i förhållande till den metodologiska ansatsen som kort bör adresseras här, givet att det är två aktörers förändring som står i fokus, är metodens inneboende risk för anakronismer. En viktig aspekt är i denna studie att försöka identifiera drag i de ideologiska kärnklustren som potentiellt pekar fram mot och skulle kunna bidra till en förståelse av den ideologiska övergången. Detta kan missförstås som ett anakronistiskt eller deterministiskt förhållningssätt. Så är dock inte fallet. Utgångspunkten är, som sagt, att den ideologiska övergången är känd. Den kan analyseras, anses vara mer eller mindre omfattande eller genuin, men den finns. Det är den som styrkt intresset

mot just Flyg och Lindholm, och är i sig inte märkvärdig. En jämförelse kan göras: då Bullock ägnar det inledande kapitlet i sin parallellbiografi om Hitler och Stalin åt att jämföra deras barndomsår, sker detta utifrån perspektivet att det här kan finnas förklaringar till varför de båda kom att leda varsin terrorstat.⁵⁹ Annars hade vilka österrikiska och georgiska pojkar som helst kunnat jämföras. Men nu letar Bullock efter tidiga nycklar till något större, vidare och i tiden senare – just som här. Om Bullocks bok för detta ska ses som anakronistisk, är det i så fall något som gäller en stor del av den historiska forskningen (som ju definitionsmässigt sker i efterhand). Det är dock en fråga att beakta och det finns skäl att återkomma till den i den löpande undersökningen. Detta sagt om den metodologiska ansatsens för- och nackdelar i relation till forskningsuppgiften.

Freedens ansats vilar på en hermeneutisk, texttolkande grund. Hermeneutiken kan för Freeden närmast förstås som ett humanistiskt credo: en ideologi kan inte nödvändigtvis bedömas utifrån kriterier om maximal logisk konsistens. Den vilar på en annan tids- och individbunden rationalitet och bör inte avfärdas som dåligt politiskt tänkande av detta skäl. För individen kan den vara meningsbärande.

Det Freeden som hermeneutiker intresserar sig för är det vidare meningssammanhang som, medvetet eller omedvetet, konstrueras av ideologiernas begreppsstruktur.⁶⁰ Givet hans fokus är det inte överraskande att han som en av sina inspirationskällor valt den tyske historieteoretikern Reinhart Koselleck och dennes begreppshistoriska magnum opus *Geschichtliche Grundbegriffe*.⁶¹ Koselleck följer i detta verk den europeiska samhällsutvecklingen under århundradena genom att studera hur definitionerna av ett antal centrala begrepp utvecklats, en ambition som således ligger nära Freedens egen. Freeden går dock vidare och jämför sin semantiska ansats med Kosellecks begrepp ”erfarenhetsrum”. Erfarenhetsrummet är hos Koselleck den imaginära plats där våra riktningsgivande – för att använda ett hermeneutiskt språkbruk meningsbärande och orienteringsgivande – erfarenheter samlas och ordnas för att kunna ge individer och kollektiv rekommendationer för sitt handlande mot framtiden. Erfarenhetsrummet relateras hos Koselleck intimt till ett annat begrepp, ”förväntningshorisont”, och tydliggör

hur våra erfarenheter bestämmer vår förväntan. I anslutning till den moderna hermeneutikens förgrundsgestalt Hans-Georg Gadamer menar Koselleck att det vi uppfattar som ny erfarenhetskunskap vinnns genom att våra förväntningar kommer på skam. Det vi erfarenhetsmässigt antog skulle hända händer de facto inte. Följdriktigt tvingas vi revidera vår erfarenhetskunskap, och vi ”anser oss veta bättre”.⁶²

Det just i detta sammanhang mest intressanta är att Koselleck talar om våra erfarenheter som rumsligt organiserade. Även denna aspekt fångas av Freeden, som jämför hur erfarenheterna organiseras inbördes med hur enskilda begrepp relateras till varandra på det semantiska fältet. På samma sätt som vissa begrepp tillhör kärnklustret i en ideologi, är vissa delar av erfarenhetsrummets möblemang viktigare än andra.⁶³ Till liknelsen med Kosellecks erfarenhetsrum hör dock också ett koherenskriterium: För att erfarenheterna ska kunna verka orienterande mot framtidshorisonten, krävs att de svarar mot ett krav på logiskt sammanhang. Erfarenhetsrummets delar kan inte vara självmotsägande. Då kan de samlade erfarenheterna inte fylla sin funktion. Det är just detta som är intressant: de krav på logisk stringens som Freeden tidigare polemiserat mot tar sig här in i hans angreppssätt med hjälp av Koselleck. Det går att fråga sig vems krav på stringens som egentligen står i centrum – den enskilde aktörens eller den utomstående betraktarens – men det är klart att inte heller Freedens syn på ideologi och ideologisk förändring går fri från krav på någon form av logisk konsistens. Den skiljelinje mellan samhällsvetenskapens krav på rationalitet och hermeneutikens fokus på den enskilde aktörens livsvärld som tidigare etablerats är alltså också för Freeden delvis en chimär. Dessutom visar Freedens användande av Koselleck på en möjlig förklaring till ideologiska övergångar väl värd att beakta: en upplevelse av ökad ideologisk koherens i det nya ställningstagandet.

Det går att fråga sig hur den metodologiska ansatsen ska operationaliseras. Hur ska kärnklustret identifieras? Hur gör Freeden själv? Det ska sägas att han inte är helt explicit på den punkten, men implicit kan man ana två urvalsprinciper: en frekvensprincip och en interdependensprincip. Vissa begrepp och teman återkommer oftare än andra, och de tenderar också att hänga samman och bidra till varandras definition. Det

är rimliga urvalsprinciper, som dock inte gör ett framselektat kluster av kärnbegrepp omöjligt att ifrågasätta. För att så långt som möjligt kringskära kritiken på denna punkt laborerar Freeden själv med stora källmängder och han för också ett öppet och prövande resonemang. Jag avser att imitera detta tillvägagångssätt genom att studera ett vitt-famnande material och ge en bred diakron analys innan ett förslag till kärnkluster identifieras. Att den breda källgenomgången också kommer att ge empiriska resultat som ligger vid sidan av vad Freedens metodologiska ansats förmår att härbärgera är naturligt och bör betraktas som positivt. Betydelsen av den politiska estetiken är en sådan intressant faktor, central inte minst i fallet Lindholm. Principiellt kan man tänka sig även andra aspekter vid sidan av den metodologiska strömfåran.

I slutändan handlar dock valet av kärnbegrepp, som alltid, om vilka forskarögon som faller på texten. Forskning är en tolkande aktivitet. Man kan i linje med J.L. Austin säga att det finns åtminstone tre dimensioner i mänskligt tal: vad som sägs, vad som avses och vilken effekt det sagda får.⁶⁴ På samma sätt som det kan finnas en skillnad mellan avsikt och effekt, kan det finnas en skillnad mellan vad som sägs och vad som avses. Denna risk för misstolkning gällde Flygs och Lindholms samtida såväl som den gäller den sentida forskaren. Samtidigt som det finns en medvetenhet om problemet ligger det i den hermeneutiska utgångspunkten att detta inte går att komma ifrån. Att leva i historien är att aldrig bli helt självmedveten skriver den nyss nämnde Gadamer. Historikern är alltid inblandad i sitt forskningsobjekt. I denna grundläggande mening tycks Freeden stämma in.⁶⁵

Den biografiska ramen

Det ligger nära till hands att förstå denna studie som en kollektivbiografi av det mera minimalistiska slaget, där kollektivet utgörs av två gestalter endast. I detta avseende påminner den om Plutarchos *Levnadsteckningar*, en serie antika parallellbiografier med en grek och en romare i centrum som i en avslutande del jämförs.⁶⁶ Dispositionen är i grunden likartad. Men det är naturligtvis också mycket som skiljer. Inte minst när det gäller det som är det mest centrala just i detta fall: idéutveckling

och hur idélinjer korsar varandra. Här har Plutarchos inte så mycket att säga. Icke desto mindre finns det skäl att diskutera den biografiska ram som undersökningen har.

Det slogs inledningsvis fast att begreppen ”symmetri” och ”asymmetri” är centrala för en diskussion av undersökningens komparativa element.⁶⁷ På samma sätt kan det fastslås att begreppen ”aktör” och ”struktur” är centrala för diskussionen av undersökningens biografiska element. Den metodologiskt inriktade litteraturen om biografigenrens kretsar ofta kring just dessa båda begrepp. Mera specifikt är det ofta biografigenrens upplevda renässans under oo-talet, också inomvetenskapligt, och hur den förhåller sig till tidigare socialhistoriska och strukturalistiska paradig som ställs i fokus.⁶⁸

Detta är en studie som i sitt fundament är inriktad på två aktörer.⁶⁹ Som alla perspektivval har detta sina fördelar och sina nackdelar. Till de stora fördelarna hör avgjort att aktören är pedagogisk: det är en människa av kött och blod som hela tiden står i fokus, ingen abstraktion. Det gör att sammanhanget blir konkret. Aktörsfokuseringen hjälper också till med att lösa den för historikern ibland knepiga frågan om urval: den sammanhållande faktorn för det material som studeras är att det är ett utflöde ur den enskilde aktörens penna. Det är alltså en individ som tillåts stå för avgränsningen.

Till nackdelarna hör frågan om resultatens generaliserbarhet. Är individen typisk eller atypisk? Mycket talar för det sistnämnda – biografien är ”i eminent grad ideografisk”, som Svante Nordin konstaterar i sin egen biografi om Fredrik Böök.⁷⁰ I introduktionen till en antologi om biografiskt skrivande konstaterar Sune Åkerman, Ronny Ambjörns-son och Pär Ringby att ”individen organiserar idéer på ett annat sätt än strömningen, ideologin eller andra strukturer som stått i fokus för historikernas intresse”.⁷¹ Det är ett konstaterande som tydliggör att den enskilda människans uttryckta tankar inte med nödvändighet representerar något vidare än det egna jaget. Detta kan vara ett problem, men det kan också ses som en tillgång. I linje med vad idéhistorikern Ingmar Lundkvist skriver i sin avhandling om DN-publicisten Torsten Fogelqvist kan biografien också ses som ett korrektiv till alltför långt gångna generaliseringar. Den bristande representativiteten blir i detta

perspektiv något positivt. I denna korrigerande uppgift menar Lundkvist också att det finns en potential för en konkretiserad men också vitaliserad idéanalys.⁷²

En annan risk som ofta framhålls vid aktörsorienterade studier är den latent faran att komma alltför nära sitt undersökningsobjekt. Ofta påpekas att biografins urmoder är hagiografen: helgonteckningen eller äreminnet.⁷³ Historikern Ian Kershaw menar exempelvis att det var detta som länge gjorde det omöjligt för tyska historiker att skriva en biografi om Adolf Hitler. Det föreföll som en alltför stor risk. Den första stöten fick istället tas av den tidigare nämnde britten Alan Bullock, som genom sin nationella härkomst var svårare att anklaga för nazistiska sympatier.⁷⁴

Det är dock fullt möjligt att de studerade aktörerna tillåts stå i centrum inte för att de representerar något förebildligt, utan för att de representerar något negativt eller moraliskt dubiöst. Idéhistorikern Thomas Söderqvist har i enlighet med detta exempelvis identifierat ”Raskolnikovaktiga” figurer, namngivna efter dubbelmördaren i Dostojevskijs *Brott och straff*, som en typ av människoöden särskilt meningsfulla att biografiera. Det är enligt Söderqvist just sådana karaktärsporträtt som kan bli en existentiell angelägenhet för sentida läsare, som genom att tvingas förhålla sig till aktörens vägval också nödgas reflektera över sina egna handlingar.⁷⁵ Söderqvists poäng talar för att ett biografiskt inriktat verk om Flyg och Lindholm är meningsfullt, inte bara som ingång till en idéanalytisk problematik, utan också på det existentiella sättet – deras livsval representerar för många just det moraliskt dubiösa.

Detta sagt om de för- och nackdelar som torde gälla aktörsbaserade studier generellt. Något bör här också sägas om potentialen för just denna studie, i gränslandet mellan aktör, struktur, förändring och politiskt lärande. Försöken att ringa in biografins vetenskapliga halt kretsar ofta kring frågan om vem som egentligen styr historiens gång.⁷⁶ Är det ”lönt” att fokusera på en enskild individ, vad kan denna person ha att säga om det vidare sammanhang historikern har att studera? Vilken möjlighet har den enskilde att styra det omgivande samhället, och i vilken mån är det det omgivande samhället som styr den enskilde? Det är högst vitala historievetenskapliga frågor. Just denna undersökning kan däremot inte

sågas ha detta historievetenskapliga kärnproblem i fokus, åtminstone inte som det här formuleras. Ingången är här annorlunda: snarare än att diskutera vad som styr historisk förändring är utgångspunkten att förändringen är känd. De ideologiska övergångarna antas vara reella, det är det faktum att de finns och är kända som gör att det är just Flyg och Lindholm som ska jämföras.

Samtidigt öppnar den sista av de inledningsvis nämnda forskningsfrågorna upp för en annan möjlighet, nämligen att förändringarna ligger på strukturnivån och att det i själva verket är aktören som representerar en fast punkt. Man kan i linje med det erfarenhetsteoretiska ramverket här verkligen fråga sig vem det är som reviderat sin erfarenhetskunskap och nu "anser sig veta bättre" för att tala med Gadamer.⁷⁷ Begreppet "renegat" härrör ur medeltidslatinets *renegatus*, eller rättare *renegare*, som betyder förneka.⁷⁸ Men vem är det egentligen som förnekar sig, vem är det egentligen som "lärt om"? Hypotetiskt är det fullt möjligt att tänka sig att det såväl hos den enskilde som i den omgivande idémiljön finns ett motstånd mot förändring. Det gäller då både den faktiska förändring som kan fastslås av en utomstående betraktare och den enskildes erkännande av sin förändring. I båda fallen kan man anta att det är mera "kognitivt ekonomiskt" att stå fast vid vad man tidigare sagt och tycka det man alltid tyckt. Omprövning kostar på, både att göra och att erkänna.⁷⁹

I diskussionen om den aktörsorienterade studiens för- och nackdelar ska avslutningsvis åter sägas något om den bristande generaliserbarheten. Den kan ses som ett problem, men också ges en positiv värdering, inte minst enligt Lundkvist ovan. Men framför allt ska det noteras att Flyg och Lindholm inte var vilka aktörer som helst. De var framträdande politiker på varsin flank, under perioder sannolikt de mest framträdande.⁸⁰ Mot bakgrund av den symmetriska övergång som vid en internationell jämförelse framstår som unik är Flyg och Lindholm väl värda att studera i sin egen rätt. Det faktum att det finns andra internationella fall att jämföra med ökar också resultatens grad av generaliserbarhet. Men framför allt kan man se en studie av Flyg och Lindholm som ett "fönster" som ställts på glänt för att kunna analysera det radikalpolitiska fältets förändringar under en längre period, faktiskt nästan hela det "korta

1900-talet” för att använda Eric Hobsbawms kända begrepp.⁸¹ Början tas i Flygs ungdomsäventyr i den socialdemokratiska ungdomsrörelsen i Nacka på 10-talet och slutar med Lindholms affischklistrande för linje 3 i kärnkraftsomröstningen på 80-talet. Vilka vägar stod vid olika tillfällen under denna period till buds för ett radikalpolitiskt engagemang?

Material

Det källmaterial som ligger till grund för undersökningen har tre huvudsakliga delar: personarkiv, småtryck och rörelsepress. Materialet är valt dels utifrån perspektivet att det ska vara tillräckligt omfattande för att ge en bred och så långt möjligt heltäckande bild av Flygs och Lindholms liv och politiska utveckling, dels utifrån tanken att materialet som typ ska finnas tillgängligt på båda sidor av jämförelsen. Det innebär exempelvis att de texter Flyg producerade som riksdagsman inte kommer att behandlas, då Lindholm aldrig tillhörde vare sig riksdagen eller någon annan beslutande församling och följdriktigt inte heller producerade ett motsvarande material. Detta är återigen ett exempel på ett asymmetriskt ingångsvärde i komparationen som kan noteras. De ”stickprov” som gjorts i Flygs riksdagsmaterial har dock inte visat på några avvikelser i förhållande till vad han skriver exempelvis i sina tidningsledare. Tvärtom är överensstämmelsen ofta total, och ofta refererar ledartexterna vad som sagts i kammaren. Riksdagsmaterialet hade således knappast tillfört analysen något nytt.

De båda personarkiven, deponerade på Arbetarrörelsens arkiv respektive Riksarkivet i Stockholm, rymmer ett brett spektrum av handlingar, såsom dagböcker, korrespondens, anteckningar, flygblad, kampanjmaterial och fotografier. Samlingarna är inte helt jämbördiga, bland annat innehåller endast Lindholms arkiv dagboksanteckningar. I Lindholms fall rymmer arkivet också inspelade intervjuer, utförda av arkivpersonal 1980–81.⁸² Till det studerade arkivmaterialet hör också nedslag i ett antal andra personsamlingar. Dessutom har respektive partiarkiv studerats i valda delar, liksom personakterna i Allmänna säkerhetstjänstens arkiv. Beträffande småtrycket har alla de pamfletter, tryckta tal och i vissa fall böcker som finns katalogiserade och sökbara inkluderats i källmate-

rialet. I vissa fall gäller det också skilda upplagor av samma verk, ett i sammanhanget tacksamt studieobjekt då förändringar mellan upplagor gör den idémässiga utvecklingen tydlig.

En post i personarkiven som förtjänar att särskilt nämnas är just Lindholms dagbok. Den löper från 20-tal till 1947 och är ofta en ganska oinspirerad förteckning över de möten Lindholm hållit, men innehåller också en del intressanta uppgifter. Enligt Lindholm själv är dagboken en exakt avskrift av en originaldagbok som fått kasseras på grund av sitt skick. Detta är ett faktum som reser vissa frågor om den befintliga dagbokens källvärde, vilket också framgår av den promemoria Riksarkivet upprättat i frågan och som bilagts den arkivförda dagboken. Det finns vissa tillägg, uppenbart gjorda i efterhand, vilket jag kommenterar löpande i den kommande texten. Oftast kan dock upplysningarna verifieras med hjälp av andra samtida källor, och i tidigare forskning används dagboken oftast som en originalhandling. Förhållandet bör dock nämnas.⁸³

En ytterligare källkritisk kommentar till fallet Lindholm och dennes arkiv rör det faktum att han under sin ”andra fas” befann sig på behörigt avstånd från storpolitiken. Han producerade då inte samma mängd text som han tidigare gjort för olika partifora. Däremot förde han samman en del anteckningar där han också berättade om den egna rörelsens historia. Det finns uppenbara skäl att betrakta dessa egna och sentida bedömningar med skepsis, inte minst då det gäller partitiden och synen på Tyskland. Det samtida materialet kommer här ges ett självklart primat. Ibland görs dock jämförelser mellan samtiden och den bild av skeendet som uttrycks i de sena anteckningarna för att på så sätt ge idéutvecklingen kontur. För den senare ideologiska fasen får dock dessa anteckningar ses som en användbar källa. De åsikter Lindholm ger uttryck för kan också stämmas av mot samtida intervjuer och de olika upplagorna av *Döm ingen ohörd*. Detta sagt om personarkiven.

En viktig stomme i undersökningen är dock pressmaterialet. Såväl Flyg som Lindholm var under långa perioder verksamma som redaktörer för respektive partis huvudorgan. De tidningar som mera systematiskt genomförts är i Flygs fall *Stormklockan*, *Folkets Dagblad*, *Tidens röst* och *Socialistisk Tidskrift*, samt när det gäller Lindholm *Spöknippet*,

Nationalsocialisten, Vår Kamp, Den Svenske Nationalsocialisten, Den Svenske Folksocialisten och *Nationell Socialism*. I Lindholms fall är uppräknningen något längre, och speglar en övergång från Sveriges fascistiska kamporganisation till Furugårds parti, samt senare till skapandet av ett eget. Flyg lyckades hålla fast i *Folkets Dagblad* under hela sin resa. *Socialistisk Tidskrift* respektive *Nationell Socialism* var rörelsernas mer teoretiskt inriktade organ, i övriga fall är det frågan om partiernas huvudorgan, deras ”dagstidning”, vars utgivningsfrekvens dock gick upp och ned över tid, inte minst beroende på ekonomiska förutsättningar. I vissa fall blev det varannan dag, i andra fall en eller två gånger i veckan eller en gång i månaden. De studerade tidningarna representerar inte rörelsepressen i sin helhet. Den hade fler fasetter än så. Mer sporadiskt inkluderas också artiklar från andra tidningar än de ovanstående. Även om listan således inte är komplett finns det skäl att betrakta de nämnda tidningarna som de mest auktoritativa. Det var också huvudsakligen i dessa tidningar Flyg och Lindholm publicerade sig, inte minst i nästintill dagligen återkommande ledare. För tidningsartiklar ges i det följande fullständig notinformation inklusive rubriker. Småtrycket refereras däremot i förkortad form, med sidhänvisningar.

Bokens disposition

Undersökningen följer en kronologisk och fallstudieorienterad ram. Först behandlas Flyg, som var något äldre, och därefter Lindholm. Varje fallstudie innehåller tre analytiska uppsamlingar där centrala teman i de båda aktörernas kommunistiska respektive nazistiska faser ringas in. I den första identifieras preliminära mönster från den tidiga politiska aktiviteten. I den andra identifieras Flygs respektive Lindholms ideologiska kärnkluster i linje med Freedens metod. De kärnbegrepp som identifieras här visar alltså vad som kännetecknade Flygs och Lindholms ideologiska ställningstaganden på randen till den ideologiska övergången. I den tredje och avslutande uppsamlingen studeras vad som finns kvar i respektive kärnkluster efter att den ideologiska övergången fullbordats.

INLEDNING

Efter de båda fallstudierna följer ett avslutande kapitel i tre delar. I den första delen jämförs Flygs och Lindholms ideologiska utveckling med avseende på kärnklustrens likheter och olikheter. I den andra delen relateras de vunna resultaten till vad som framkommit i studier av andra liknande renegater. Ambitionen är här att kunna identifiera övergripande drag som löper genom alla renegatprocesser, men också att kunna säga på vilket sätt de svenska fallen är unika. I den tredje och avslutande delen diskuteras slutligen renegaters ideologiska övergångar som ett uttryck för en politisk lärprocess.

DEL I
NILS FLYG
(1891–1943)

Nils Svante Flyg föddes den 9 juni 1891 i Maria Magdalena församling på Södermalm i Stockholm. Fadern omtalas ibland som sockerbruksarbetare, men oftare som trädgårdsarbetare då han senare arbetade som parkanläggare åt en kaffegrosshandlare i Nacka. Modern kom ur arbetarfamilj och var bördig från Dalarna. Ursprunget pekade således mot en sympati för den växande arbetarrörelsen. Han var yngst av fem syskon.⁸⁴

Det säger sig nästan självt att Flygs väg genom olika schatteringar av arbetarrörelsen färgat av sig på hans eftermäle. I *Svenskt biografiskt lexikon* finns en artikel om Flyg, skriven av Otto Grimlund. Liksom Flyg var Grimlund i begynnelsen medlem av den socialdemokratiska ungdomsrörelsen. Han var den som 1917 organiserade Lenins resa genom Sverige innan han på 30-talet blev socialdemokratisk politiker och involverad i bildandet av HSB. Grimlund karakteriserar Flyg som begåvad och receptiv, men också arrogant och med ett häftigt humör. Han höll inte ord, och han ”utvecklade tidvis vad psykologerna kallar energitäthet både vad det gällde arbete och nöjen men försjönk dess- emellan i perioder av lättja och ansvarslöshet”.⁸⁵ Det samlade omdömet är inte särdeles positivt och illustrerar snarast Lavelles poäng om renegaternas karaktärsbrist. Inte heller från kommunistiskt håll blir eftermälet gott. Den kommunistiske riksdagsmannen Knut Senander hävdar rentav i sina memoarer att Nils Flyg begick självmord och att så måste det gå ”med var och en som anträder opportunistens väg”.⁸⁶ Det är i såväl Grimlunds som Senanders karakteristik lätt att läsa av de ömsesidiga upplevelser av svek i frågor om revolution kontra reform,

militarismens ställning och synen på den ryska och sovjetiska utvecklingen som präglade arbetarrörelsens delar över 10- och 20-talen men också långt efter. Det finns dock levnadstecknare som är av en mer positiv uppfattning. Den radikala författaren Ingeborg Björklund, gift med Clartégrundaren Arnold Ljungdal men tidvis också Flygs älskarinna, låter i sin roman *Han som sjöng* sympatierna falla på Flyg, i romanen kallad Olov Bring.⁸⁷ Flygs biograf Håkan Blomqvist menar också att Grimlunds beskrivning är hårt vinklad.⁸⁸

Kring Flygs begåvning råder till synes enighet. Sprungen ur enkla förhållanden fanns ingen möjlighet till längre formell skolgång än den obligatoriska folkskolan, men han var intresserad av att skriva och dikta. Den yrkesutbildning han påbörjade efter avslutad skolgång 1906, typograf vid Bonniers tryckeri, pekar också mot ett intresse för det skrivna ordet. Vidare spelade han fiol och sjöng, tidvis till och med i en kyrkokvartett – pikant för en man som senare skulle storma mot präster, religion och söndagsskolor. Det var också i kyrkokören han träffade sin blivande hustru, Elsa, med vilken han gifte sig 1916. Han skrev under mellannamnet Svante visor åt den socialistiska ungdomsrörelsen, också i en lättsam revytradition, och han redigerade återkommande en *Folkets sångbok*, som bland annat innehöll egna alster. En tidig favorit i rörelsen var ”Kommunistungdomens vandringsång”, där omkvädet manade de dästa borgarna att vakna upp och skåda landets ungdom med ”sin röda, friska tro”. Flera andra visor användes på motsvarande sätt vid gemensamma utflykter i skog och mark, och vid sidan av det politiska arbetet fanns också en ungdomlig lekfullhet. Bland annat höll man sig i Nacka Socialdemokratiska Ungdomsklubb med en särskild ”gökottekommitté”.⁸⁹

Det första noterade politiska engagemanget för Flygs del var i den nystartade Socialdemokratiska Ungdomsklubben (SDUK) i Nacka där han i augusti 1910 valdes till suppleant i agitationskommittén. Ett år senare blev han ordförande för klubben. I denna egenskap blev han 1915 invald i Nacka Socialdemokratiska Arbetarkommun. Som representant för Nacka SDUK kom han att vara med vid Sverges socialdemokratiska vänsterpartis konstituerande kongress i maj 1917. Det var denna grupp, med namn som Zeth ”Zäta” Höglund, Karl Kilbom, Fredrik Ström och

Kata Dalström, som gick till vänster i partisplittringen och blev den historiska företrädaren till dagens Vänsterpartiet. Med tiden skulle splittringarna bli fler, och nästan alltid hade Nils Flyg en ledande roll. På det lokala planet fick splittringen 1917 följden att en ny arbetarkommun, småningom kallad Nacka Kommunistiska Arbetarkommun, bildades. Flyg valdes återigen till ordförande. Ytterligare två år senare, 1919, blev han kommunfullmäktigeledamot i Nacka och började där motionera i kommunala frågor om postgång, avlopp och upprättandet av en kommunal idrottsplats.⁹⁰

Parallellt med sin verksamhet som kommunpolitiker arbetade han som studieledare i Socialdemokratiska ungdomsförbundet samt inom Arbetarnas bildningsförbund, ABF. ABF hade grundats 1912 med riksdagsledamoten och sedermera statsministern Rickard Sandler som drivande kraft. Sandler själv var som folkhögskolelärare i Hola och Brunnsvik en centralgestalt i arbetarrörelsens folkbildningsarbete, och just på Brunnsvik fick Flyg genomgå den första instruktörsutbildning som gavs. Under Sanders ordförandeskap blev Flyg sekreterare i ABF och en av de mest anlitade föreläsarna.⁹¹ Som studieledare var Flyg ansvarig för att sammanställa organisationens studieplaner, vilket han också gjorde i broschyren *Vårt studiearbete*. Denna broschyr visar ett påtagligt intresse för den svenska skönlitteraturen, men självklart även för socialismens historia: från Platons statsideal via utopism, Marx och Lassalle, till personporträtt av senare svenska socialister som Axel Danielsson, Hjalmar Branting och Carl Lindhagen.⁹² Ett par år senare gjorde Flyg upp den mer djupgående *Arbetsplan för studiet av socialismen*, fullt i linje med sin ambition att låta den socialistiska skolningen ta över en allt större del av bildningsarbetet.⁹³ Oaktat vilken del av studiearbetet – den socialistiska skolningen eller den vidare bildningen – som stod i centrum var syftet med verksamheten dock att skapa en ny, bättre och förfinad människa. Bara så kunde ett bättre samhälle byggas, menade Flyg:

Vi måste även genom vårt studiearbete förskaffa oss den inre förfining, som är den rätte bildningens kännemärke. Intet bättre samhälle om inte först bättre människor skapas. Och detta är vars och ens eget verk

med sig själv. Genom vårt studiearbete får vi också något mer att leva för [...] Hos våra böcker skola vi finna den andliga frid och ro som vi väl behöver i detta jäktets tidevarv. Och de skola vara den källa i vilken vi skola dricka ny kraft till kunskap för vår klass frigörelse.⁹⁴

Citatet är hämtat ur en notis i tidningen *Röda Röster*, utgiven med start 1919 av Sveriges vänstersocialistiska samorganisation. För Nils Flyg och många av hans generationskamraters del var det annars *Stormklockan* som var organet. *Stormklockan* var Socialdemokratiska ungdomsförbundets tidning, utgiven med start 1908 och med den tidigare nämnde Zäta Höglund som redaktör. Tonen var ungdomligt frän och avsevärt radikalare än i Per Albin Hanssons *Fram*, och man kritiserade regelmässigt partiledningen från vänster med anklagelser om revisionism och liberala kompromisser. Man ville ha revolution, internationalism och principiell antimilitarism – på alla dessa punkter upplevde man att de äldre herrarna i partiledningen avfallit från den rätta vägen.⁹⁵ Det var Stormklockegenerationen som gick i bräschen då det socialdemokratiska partiet splittrades, och det var i denna tidning som Flyg började sin bana som skriftställare.

Stormklocketiden och ”hårdstensbolsjevismen”, 1918–1929

Andlig upprustning och barnverksamhet

Från slutet av 10-talet och under en stor del av 20-talet var *Stormklockan* Flygs viktigaste tribun. Från mitten av 20-talet fick *Folkets Dagblad*, den tidning som Flyg sedermera skulle bli redaktör för, en alltmer framskjuten plats och efter partisprängningen 1929 kom den att ta över helt. Det var i egenskap av studieledare i ungdomsförbundet som Flyg publicerade vad som möjligen är den första artikeln i *Stormklockan*. Den behandlade föga överraskande studieverksamheten och dess roll. Redan i denna första artikel spanns innehållet kring ett tema som kom att bli ytterst centralt i Flygs tidiga förkunnelse, nämligen frågan om ”kulturfaran” och behovet av andlig upprustning.

Denna kamp riktade sig, liksom i andra delar av arbetarrörelsen, mot vad som benämndes Nick Carter-litteratur.⁹⁶ Genrebenämningen härstammande från den fiktive detektiven med samma namn som var huvudpersonen i en rad enklare romaner och häften tryckta vid 1900-talets början med titlar som *Jagad öfver atlanten eller Nick Carter efter smugglare* och *En mästare i förslagenhet eller Nick Carter och juvel-tjufvarna*. I den tidiga arbetarrörelsen gjordes denna litteratur synonym med begreppet ”smutslitteratur”. Då Flyg i sin artikel blickade bakåt mot bildningsarbetets början var det också mot denna smutslitteratur som udden riktades. Kampen kvarstod även om den tycktes tillfälligt vunnen. Samtidigt ansågs en värre fara hota: biografen. Det var på vita duken som Nick Carters efterföljare grasserade ostört. Särskilt var det den utländska massproduktionen av film som man vände sig mot. Den

Bild 1. En ung Nils Flyg i hatt. Okänd fotograf. Nils och Elsa Flygs samling, Arbetarrörelsens arkiv.

inhemska svenska filmkonsten var däremot värd ett erkännande. Att skilja god från dålig kultur var ett projekt som på sikt syftade till att höja hela den arbetande befolkningen – ”den stora massan i Grottes kvarn” – till en nivå där socialismens framtidsrike syntes dem klart.⁹⁷ Skiljelinjen mellan de internationella massprodukterna och de högtstående svenska är naturligtvis intressant att notera för en person som principiellt bekände sig till internationalismen men med tiden skulle bli nationellt befryddad. Med Kominterns bildande och en med åren tilltagande solidaritet med den sovjetiska samhällsuppbyggnaden kom dock ett större engagemang för den internationella filmen, då i form av det ryska företaget Proletkino och dess produkter.⁹⁸

Jämte smutslitteratur och degenererad borgarfilm fanns ytterligare

hot mot arbetarnas växande upplysning. Ett sådant var alkohol. ”Dundersupningen” höll arbetarna i schack. Spritkapitalisterna strödde sina frestelser på de svaga människornas levnadsvägar, just de personer som behövde räddas åt kampen. Av detta skäl propagerade man också för ett rusdrycksförbud i folkomröstningen 1922.⁹⁹ På samma sätt höll kortspel, fotboll och ”importerad negermusik” folket på en andligt låg nivå.¹⁰⁰

Sprit, kortspel, dans och fotboll var man således emot.¹⁰¹ Vad var motivet för denna puritanism? Gällde det kulturens egenvärde? I det tidigare citatet från *Röda Röster* finns en sådan tendens, men under det tidiga 20-talet bleknar denna uppfattning. Den andliga upprustningen och kampen mot de låga kulturyttringarna gällde nu något annat. Den gällde klasskampen. I själva verket sågs kulturkampen som identisk med klasskampen: om dundersupningen bedövade folket så att de inte orkade med revolutionen så var smutslitteratur och dålig biograffilm det som höll arbetarna på en så låg andlig nivå att de efter den revolutionära urladdningen inte skulle kunna bära den politiska makten. Latent i detta resonemang ligger i själva verket en individualistisk tendens, i den meningen att politisk förändring börjar inifrån. Att arbetarklassens frigörelse måste vara dess eget verk hade Marx skrivit redan i *Kommunistiska manifestet*. Men också arbetarklassen bestod av individer som behövde känna plikt och ansvar för sin egen moraliska och andliga upprustning. Mest pregnant formulerade Flygs tidige vapenbroder Zäta Höglund det när han skrev att varje landvinning var värdelös om den inte följdes av ”självarsarets nya, högre moral”.¹⁰² Det som eftersöktes av Flyg var i själva verket en ny människa, präglad av lojalitet mot kampen och klassen och kraven på andlig resning var djupt moraliska. Tematiken om den pånyttfödda människan präglad av en högre samhällsmoral kom senare att gå igen också hos Sven Olov Lindholm.

Ett sidospår i tematiken om den nya människan, särskilt i denna tidiga fas, var Flygs engagemang i den kommunistiska barnverksamheten. Som ”farbror Svante” medverkade han flitigt i rörelsens barnpublikationer, som tidningen *Solglimt* och den till julen utkommande *Smällkaramellen*. Han gick i bräschen för de så kallade barngillena, ett slags socialistiska barn- och ungdomsföreningar som skulle hålla arbetarklassens

telningar från de förhatliga söndagsskolorna som hotade att fördunkla de små sinnena med religionens opium.¹⁰³

Han författade också själv en pjäs, *Framtidsfolket*, med syftet att den skulle framföras vid barngillenas sammankomster. Här får den fiktive redaktören Berger lägga ut texten om ägandets och slavsamhällets uppkomst, arbetarrörelsens kamp mot oförrätterna, och barngillenas plats i denna kamp:

Barngillet vill alltså göra barnen till medlemmar och aktiva kamrater i arbetarrörelsen. Det vill föra små och stora arbetare samman till gemensamt arbete för en kommande lyckligare tid. Det vill lära barnen förstå de stora, ädla tankar som bär upp den över hela världen utbredda arbetarrörelsen. Det vill lära barnen känna kommunismen som skall avskaffa fattigdom och rikedom och göra människorna till bröder och systrar.¹⁰⁴

Härefter följer enligt manus leverop och applåder, varefter församlingen stämmer upp i barnvisan *Höga berg och djupa dalar*. En tablå senare gör fienden, i form av pastorn och skolläraren, entré i skådespelet. Blixtnabbt brister kommunistungdomen då ut i Flygs visa ”Framtidsfolket”, och besjunger ”framtidlandet där kung Rättvis har all makt”.¹⁰⁵ Sceneriet visar i sin helhet vilken roll barn och ungdom tillmättes och hur viktigt det var att de hölls undan det kapitalistiska samhällets ideologiproducerande institutioner. Det gällde inte bara kyrkan och söndagsskolan, utan även folkskolan och krigsmakten. Hela inriktningen på barn och ungdom var tänkt att forma just en ny människa beredd till målmedveten handling. Den ”unge, käcke kamraten” skulle stärka sin själ såväl som kropp för större uppgifter.¹⁰⁶

Att det tidiga 1900-talet karakteriserades av en ungdomskult har i en svensk kontext studerats inte minst av Henrik Berggren.¹⁰⁷ Till ungdomen knöts en stark förhoppning om förändring. Så till vida var ”ungdomen” generationen för den frambrytande moderniteten som sådan, men den exploaterades brett; av företrädare för nationen, för klassen, av scouter, nykterhetsivrare och andra. Det är i just detta sammanhang frestande att göra jämförelsen med senare tiders ungdomsorganisationer i de stater där nazism och kommunism med tiden upphöjdes till statsideologi; det

gäller såväl tyska Hitlerjugend respektive Bund deutscher Mädel, som den östtyska pionjärorganisationen, sovjetiska Komsomol och många andra. Utmärkande för dessa organisationer då de ställs vid sidan av senare tiders västerländska demokratiska ungdomsorganisationer är att omvärlden i samtliga ovanstående fall ses som en fiende som riskerar att korrumpera unga människors sinnen. Även om dessa organisationer blev intimt lierade med staten, var man i retorik och självbild ofta subversiv, mot ett ”rådande system”. Enligt Berggrens forskning kom exempelvis den socialdemokratiska ungdomsrörelsen att successivt representera en annan möjlig hållning: en möjlighet till ungdomligt politiskt engagemang utan konflikt med det rådande politiska systemet. I ovanstående organisationer var fokus istället ställt mot att från grunden skapa en ny människa oanfrätt av den borgerliga konvensans olater, skolad från grunden med målet att bygga det nya och bättre samhället, och vägen dit ofta kantad av sång och vad som betraktades som frisk lekfullhet och kamratskap.¹⁰⁸ Den speciella roll som det uppväxande släktet tillmättes kunde i dessa samhällen också ta sig rent rituella, pseudoreligiösa uttryck, i hyllandet av enskilda barn som martyrer eller rollmodeller tydligt användbara i folkpedagogiken.¹⁰⁹ Att barn och ungdom betraktades som en särskilt viktig grupp visar tydligt mot vilket tidsskikt rörelsen arbetade: framtiden. De var framtidens folk, just som Flygs titlar föreskriver, och i nuet skulle de tränas för kamp. Efter den storm som förestod skulle sedan stiltje och harmoni råda – i ”framtidlandet där kung Rättvis har all makt” som barnen sjunger i visan ovan. Sammanfattningsvis kan sägas att kampen hade en egen generation och en temporal riktning. Men den hade även en särskild energi, här uttryckt i begreppet ”storm”. Här finns återigen överlappningar med den national-socialistiska ungdomsrörelsen. På samma sätt som det är illustrativt att den ungdomsrörelse Flyg representerade publicerade sina artiklar i *Stormklockan*, är det betecknande att Lindholm-rörelsens ungdomsorgan senare kom att heta *Stormfacklan*.

Ententebourgeoisien och NF:s militarism

En tidig och ideologiskt grundläggande tematik rörde också förhållandet mellan kapitalism, imperialism, militarism samt de organisationer och maktcentrum som kunde knytas till dessa antipatier. En central vattendelare och grundläggande konfliktorsak i 10-talets arbetarrörelse var hållningen till militarismen.

Vid Andra arbetarinternationalens kongresser i Köpenhamn och Basel hade man lovat varandra att inte dras med i det eskalerande krigshotet utan stå upp för den antimilitaristiska hållningen. När de nationella socialdemokratiska partierna ändå inte motsatte sig mobiliseringen under sensommaren 1914 ledde detta till vad som kan kallas en intern svekdebatt. Arbetarrörelsen splittrades. De kritiker som stod upp för den antimilitaristiska linjen hade dessutom ofta kritiserat de socialdemokratiska partiernas tilltagande reformism. Dessa delar av den splittrade rörelsen såg senare den ryska händelseutvecklingen som förebildlig och inordnade sig Kommunistinternationalens arbete. Denna grundades 1919 och Flygs parti anslöt sig 1921, efter att de som inte accepterade anslutningskraven skilts av. Redan året efter krigsutbrottet samlades emellertid flera radikala socialister i den schweiziska byn Zimmerwald för att underteckna ett manifest med syftet att återupprätta de socialistiska partiernas antimilitarism och internationalism. Representanter för ett tiotal länder deltog. Bland andra var såväl Lenin som Grigorij Zinovjev, som under en stor del av 20-talet kom att vara ordförande för Komintern, på plats för de ryska bolsjevikerna. De svenska socialisterna representerades i Zimmerwald av Stormklockeskribenterna Zäta Höglund och Ture Nerman.

Också för Flyg var antimilitarismen tidigt central. Den äldsta handlingen i hans personarkiv är ett flygblad från militäragitationskommittén, tryckt 1908.¹¹⁰ Visserligen hade han själv gjort militärtjänst som livgardist och paraderat i pickelhuva och epåletter, men det var knappast en bild av den principiella inställningen.¹¹¹ Själv utvecklade han det antimilitaristiska temat inte minst i ett par tematiskt anknutna artiklar i *Stormklockan*. Flyg länkar här samman flera andra centrala tankar

kring socialdemokratins förräderi, antikapitalism och antiimperialism, men också en stark motvilja mot Nationernas förbund.

Flyg tar i artiklarna sin utgångspunkt i en socialdemokratisk fredsresolution. I allmänna ordalag fastslår denna resolution att det är varje medborgares plikt att avlägsna krigsfaror, att inte hetsa till krig och att verka för samförstånd. Flyg avfärdar resonemanget som småborgerlig pacifism, som kunde skrivits av ”vilken reaktionär borgare som helst”. Härefter ställs en rad retoriska frågor. Manar socialdemokratien till kamp mot ”den bestående kapitalismen, där alla ’krigsfaror’ ytterst bottnar”? Visar man på finansmännens och deras politiska hejdukars ständiga strävan att förbereda ett krig? Säger man att det endast är arbetarklassens övertagande av den ekonomiska och politiska makten som verkligen kan skapa folkförsoning? Nej, det gör man inte. Det enda man till synes har att erbjuda är Nationernas förbund, eller ”ententebourgeoisins organisationsskapelse” som förbundet kallas. Flyg fortsätter:

Nationernas Förbund är en organisation bildad av den ledande ententebourgeoisin, för dess intressen samt att därför förbundets förmåga att hindra ett krig i det ögonblick ett sådant på grund av ekonomiska förvecklingar hotar, är absolut lika med noll.

[...]

Den enda garantin mot ett nytt krig, det är det internationella proletariats förnyade samling kring den andra internationalens förrådade resolutioner om kriget och militarismen. Dessa har idag upptagits av den Kommunistiska Internationalens partier i de olika länderna. I dem har klart formulerats att krigets orsaker finnas i det bestående kapitalistiska systemet självt, att kriget kan förhindras endast genom revolutionärt arbete och kamp mot detta samhällssystem samt att denna kamp endast kan föras av det internationella proletariatet i en fast sammansluten organisation vars massor ej låter sig lockas eller kommenderas ut i något som hälst krig, även om det kallas ”försvarskrig”.¹¹²

Så såg analysen ut. Det vägande problemet i socialdemokratins svek är alltså att den principiellt anses ha accepterat kapitalismen. Det är den som alstrar krig. Det innebär också att det finns en viktig principiell

skillnad mellan pacifism och antimilitarism. Pacifismens allmänna utgjutelser om fred och samförstånd är fullständigt poänglösa eftersom de inte vilar på en analys av krigets bakomliggande orsak – kapitalismen. Denna härskade oinskränkt i de länder som kunnat diktera Versaillesfredens villkor. Inte minst Storbritannien står här i skottgluggen.

Eftersom kapitalismen till sin natur är aggressiv och med militära medel strävar efter att värna sig själv följer också att den är expansionistisk och imperialistisk. I andra sammanhang talas explicit om ”ententeimperialismen” som en synonym till den ententebourgeoisie Flyg nämner, eller rättare sagt blir den en effekt av att bourgeoisiens makt lämnas intakt. Uppfattningen att ett av de kapitalistiska staterna behärskat NF ägnar sig åt att förslava och inringa de stater som inte ingår i alliansen är också en följdverkan av denna grundsyn. De gamla ententestaterna anses ha tvingat de neutrala NF-staterna till ekonomisk blockad av revolutionens Ryssland. Likaledes har det besegrade Tyskland förvandlats till en slavnation och ”dess arbetande folk till trälar åt ententekapitalet”. Det anses följdriktigt inte heller otroligt att ”Tyskland och Ryssland drivas samman för att med gemensamma krafter bryta sönder de tvångströjor som ententeimperialismen har sökt pålägga dem båda två”.¹¹³ Det var en tankegång som inte heller var främmande i den tyska radikalkonservativa idémiljö som nämndes inledningsvis.¹¹⁴

Det är förvisso inte Flyg som står bakom citaten i just detta fall. Det är Ivar Vennerström, en i raden av Flygs vapenbröder som efter någon av de många splittringarna – i Vennerströms fall 1921 – sipprade tillbaka in i socialdemokratien där han småningom slutade som försvarsminister. Även om citatet således inte är Flygs är tankarna likafullt illustrativa för den tankevärld som också var hans. För det första visar de att det primärt är den arbetande befolkningen som drabbas av NF:s aggressiva imperialism. För det andra visar de att de potentiella arbetarstaterna varifrån hotet mot den kapitalistiska överhögheten ansågs komma vid denna tid var två: Ryssland och Tyskland. Artiklarna härstammar från det tidiga 20-talet. Att Ryssland som kastat tsarismens ok och gett all makt åt sovjeterna tilldrog sig ett positivt intresse i Flygs kretsar är självklart. Mer intressant är att Tyskland tillskrevs en liknande poten-

tial. Minnena från spartakistupproret hölls levande, och Flyg riktade ofta blicken söderut.

I broschyren *Sverige följer med sin tid* skriver Flyg åtskilligt om just den tyska situationen. Det är 1924, Dawesplanens år, och i centrum står försöken att lösa frågan om det tyska krigsskadeståndet. Flygs inställning är att ententebourgeoisens mål är att förhindra en proletär revolution och låta de egna kapitalintressena stärka kontrollen i vad som liknar en total utplundringsaktion. Ruhr och Rhenlandet ska hållas ockuperat, totalskadeståndet ska inte nyregleras, utländska kommissarier ska kontrollera järnvägar, sedelbank, guldreserver samt bestämma tullar och skatteuttag, och de skadeståndssummor som betalas ska användas för att hjälpa det internationella kapitalet att köpa tyska företag. Och ”[a]llt detta”, skriver Flyg, ”har tyska bourgeoisien och socialdemokratin gått med på, därför att de hellre säljer folk och land till ententekapitalismen än låter det tyska proletariatet råda”. Även om den tyska bourgeoisien här ges skulden, så är det ett internationellt opererande kapital som är den huvudsakliga destruktiva kraften.¹¹⁵

Avslutningsvis menar Flyg i sin broschyr att det stundar en hård och avgörande kamp mellan ”västerns kapitalism och österns socialism”. För denna kamp måste Sveriges arbetare och fattiga bönder beväpna sig för sina intressen och slåss för österns socialism. Det finns dock, i linje med ovan, en möjlighet till en annan socialism än ”österns”:

Kommunisterna står under Moskvas kommando ropar såväl socialdemokrater som borgare. Ja vi står under ”Moskvas kommando”, helt enkelt därför att vår, av oss själva valda, internationella ledning är förlagd till Moskva. Skulle den, genom att Tysklands arbetare fullbordade sin revolution, kunna förläggas till Berlin, så kommer vi att stå under ”Berlins kommando”.¹¹⁶

Resonemanget är i sin helhet bestickande av två skäl. För det första för att Flyg accepterar det förvisso lånade begreppet ”österns socialism” som en beskrivning av den Kominternstödta socialismen. Att kommunismen på detta sätt framställdes som en orientalisk främling i den svenska politiken var en retorisk strategi bland nationellt sinnade, men

bilden kunde användas av företrädare för stora delar av det politiska spektrumet. Flygs levnadstecknare Håkan Blomqvist har i andra sammanhang visat att beskrivningen av kommunismen som en ”socialismus asiaticus” förekom ända in i socialdemokratin.¹¹⁷ Även om Flyg gav denna österns socialism en positiv värdering, så är den synbarliga acceptansen av begreppet intressant att notera.

För det andra är det intressant att se spekulationerna om de tyska arbetarnas resning. Tanken att de tyska arbetarna skulle kasta det ok som kapitalism och NF-bourgeoisie lagt på dem och skapa en stat av och för arbetare är en tankefigur med bärkraft långt in i den idémiljö Flyg småningom skulle tillhöra. Även om han ovan med full kraft propagerar för österns socialism, så kan man av formuleringarna ana att Berlin ses som en väl så lämplig kommandobrygga för arbetarnas sak.

Kapitalism och imperialism

Sådana är alltså Flygs tankar kring NF som en ”konservburk” för militarismen.¹¹⁸ Något mera övergripande bör här också sägas kring grundvalarna för denna ståndpunkt: antikapitalismen och antiimperialismen. Få av Flygs tidiga artiklar kretsar primärt kring kapitalismen. Allmänt stödjer han tanken att kapitalism är ett profitsystem, och att dess grundläggande orättvisa består i att den som säljer sin arbetskraft inte får njuta sitt arbetes frukter. Dessa exploateras av den som köper arbetarens arbetskraft till ett pris som inte motsvarar arbetsinsatsens värde.¹¹⁹ Snarare än att vara huvudtemat i Flygs skrifter så kan denna tanke sägas vara ett grundläggande postulat. Vilka fel ser då Flyg i övrigt i kapitalismen? Utöver att den inkorporerat ett element av stöld kan två saker extraheras: den alstrar kriser och den alstrar expansionism.

Krisen tillhör det kapitalistiska systemets essens. Den är oundviklig och återkommande. I broschyren *Dagens hårda verklighet* teoretiserar Flyg, med hjälp av Kominternekonomen Eugen Varga, kring problemet. Grundtanken är att det finns ett återkommande drag av överproduktion i det kapitalistiska systemet. Produktionen följer sin egen dynamik och den är mer eller mindre skild från människors behov. Följden blir att lagren och varuhusen fylls utan att kunna avyttras, med konsekvensen

att produktionen till slut måste avstanna och arbetaren blir arbetslös. Produktionen kan sedan inte sättas igång förrän det återigen finns en köpare. Men den potentielle köparen är just den arbetare som i ett tidigare läge permitterats eftersom det då inte fanns tillräcklig efterfrågan på de produkter han producerat. I detta läge har han ett trängande behov av varorna, men han saknar på grund av sin arbetslöshet också köpkraft. Sammanfattningsvis blir situationen den att ”[l]andets verkstäder stå stilla, dess arbetare gå arbetslösa på grund av att de är för fattiga att köpa de produkter de genom sitt arbete skapat”.¹²⁰ Denna typ av dissonanser kan det kapitalistiska systemet inte lösa av sig självt, vilket bevisar dess otillräcklighet.

Kapitalismen är således dubbelt orättfärdig. I första läget tvingar den arbetaren att sälja sin arbetskraft till ett alltför lågt pris. I andra läget är det omöjligt för honom att köpa de varor han själv producerat och nu behöver för sitt uppehälle. Trots detta är det värt att notera att problembeskrivningen kretsar kring arbetslösheten och den proletarisering som följer i dess spår. Eftersom lönearbete förutsätter exploatering skulle man här förväntat sig en skarpare polemik och ett tydligare fokus på alternativet till ett system med lönearbete. Även om Flyg gärna häcklar socialdemokratin för att vilja rädda kapitalismen, kan man här ändå ana en acceptans för tanken om full sysselsättning.

Den andra invändningen mot kapitalismen, att den till sin karaktär är expansionistisk, kretsar ofta kring begreppet ”imperialism”. Flyg, som var studieförbundets store kännare av Lenin, refererar till dennes verk i en rad sammanhang. Imperialismen är inget undantag. Ingen anses ha sammanställt en mer klagörande analys av imperialismen än Lenin gör i sin bok ”Imperialismen som kapitalismens yngsta etapp” som Flyg kallar den. I den tidigare nämnda broschyren *Sverige följer med sin tid* ger Flyg ett fylligt referat av Lenin på denna punkt. Han gör också Lenins analys till sin.

Imperialismen betraktad som ett stadium av kapitalismen har enligt Flyg (och Lenin) tre särdrag: den är monopolistisk, parasitisk och avdöende. Möjligen lever företrädare för kapitalismen i tron att systemet kännetecknas av fri konkurrens. Men i själva verket är just det monopolistiska draget det som dominerar. Monopolismen yttrar sig i

karteller och trusters och i att storbankerna stärker sin maktställning. Centralt för systemets expansionistiska karaktär är att trusterna strävar efter att kontrollera råvarukällorna. Detta leder i sin tur till att världen under imperialismen blir alltmer ekonomiskt uppdelad av de maktägande ekonomiska enheterna vars strävan knappast är att konkurrera utan att upprätthålla sin maktposition – ”finanskapitalet eftersträvar ’herravälde men inte frihet’”, som Flyg skriver. I slutfasen innebär detta att en territoriell uppdelning av världen fullbordats. Stormakterna har annekterat och undertryckt de mindre nationerna. Rent sakligt innebär detta förhållande också att den exploatering som kapitalismen i sitt fundament bygger på blir global, och att de som hamnar nederst i denna näringskedja inte är det inhemska västerländska proletarietet – ”De imperialistiska stormakternas privilegierade lager av proletarietet lever delvis på bekostnad av de ociviliserade folkens hundratal miljoner människor”, avslutar Flyg.¹²¹

Till frågan om ententebourgeoisins maktställning hör också frågan om antisemitismen. Ges kapitalet på något sätt etniska förtecken? Det tycks inte som att Flyg själv i denna tidiga fas rör sig med några antisemitiska stereotyper. ”Bourgeoisie” och ”kapital” är opersonliga storheter, och enskilda bankirer och industrimän av judisk härkomst har Flyg till synes inget intresse av att särskilt fokusera. Det innebär dock inte att den politiska närmiljön i övrigt är fri från antisemitiska stereotyper. I *Stormklockan* publicerades exempelvis återkommande en karikatyr av en pantlånare med stereotyp judiska drag. På frågan om man kan få låna på sin fläckfria själ svarar denne: ”Dra åt dess hållfete! Här belånas endtest värdeföremål!” Stavningen är avsiktligt felaktig och är en språklig anspelning på jiddisch. Karikatyren publicerades återkommande, också så sent som 1928. Bilden var då densamma, men språket moderniserad korrekt svenska. Skälet till detta kan man spekulera i. Möjligen beror det på att det då tillkommit nationalsocialistisk och fascistisk press som publicerade motsvarande och värre karikatyrer. Mot dessa rörelser polemiserade man, och det antisemitiska anslaget kunde av detta skäl möjligen tonas ned.¹²²

Det kan konstateras att det ”antisemitiska bakgrundsbrus” som flera forskare slagit fast som existerande också i en svensk kontext hade

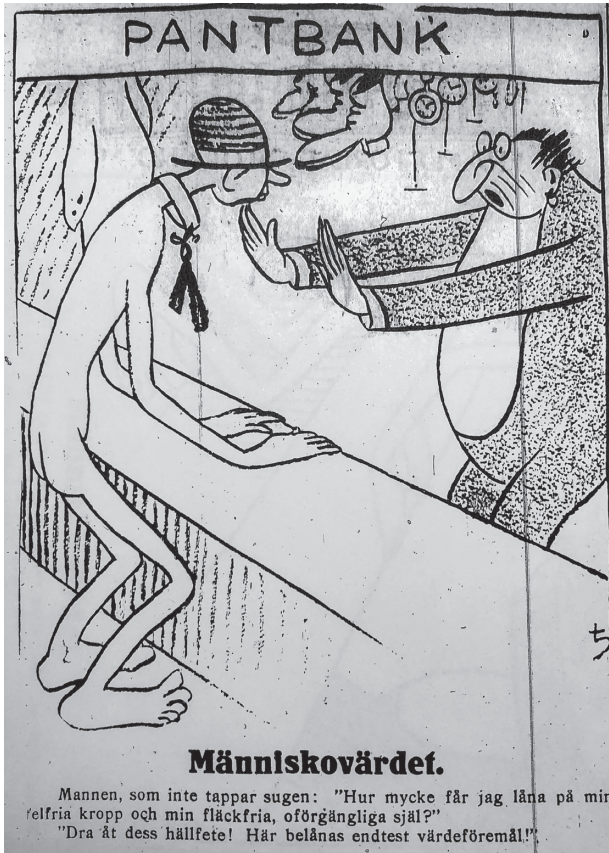

Bild 2. Karikatyr ur *Stormklockan*, publicerad flera gånger under 1920-talet.

naturliga vägar in i de vänsterpolitiska miljöerna via bilden av juden som kapitalist.¹²³ Det fanns i Flygs närmiljö ibland en kluven inställning till en uttalad antisemitism. Å ena sidan markeras avstånd till ”antisemitbacillen” som den kunde te sig exempelvis i den år 1923 grundade Antisemitiska Föreningen. Å andra sidan tycks detta avståndstagande ibland villkorat, och knutet till vad man uppfattar som en felaktigt inriktad antisemitism. Ture Nerman skriver exempelvis i en artikel från 1924 att det

[a]lltid är en *viss sorts judar* man vill åt. Man hetsar visserligen privat, när så behövs – bland de fattiga – emot de rika judarna, men när det gäller är det aldrig dessa judekapitalister man vill åt utan de *revolutionära judarna*. Det är det mest karaktäristiska draget i hela antisemitismen, att den är en reaktionär, *kontrarevolutionär rörelse*. Om den vände sig mot de judar – Stinnes, Rothschild etc. – som i intim samverkan med kristna rasrena ”germaner” och annan härlighet är exponenterna för det kapitalistiska prejeriet och våldet, då skulle man i någon mån kunna förstå antisemitismen. Men så sker aldrig. Så ärlig är man inte. Vilken antisemitisk tidning törs säga ett ont ord om de rika, utsugande judarna? Nej, dem *samarbetar* man med!¹²⁴

Mitt i polemiken laborerar Nerman alltså med en kategori ”utsugande judar” och en typ av antisemitism som går att förstå. När *Folkets Dagblad* året efter recenserar Henry Fords *Den internationelle juden* är mönstret detsamma. Principiellt avfärdas boken som en antisemitisk agitationsbroschyr av sämsta märke. Icke desto mindre anser artikelförfattaren att det finns skäl att ta upp ”judefrågan” till behandling, men att denna då ska behandlas ”i sin helhet”.¹²⁵

Samtidigt som det finns en irritation över att den bolsjevikiska revolutionen ses som ett verk av Trotskij, Kamenev, Zinovjev och andra exponenter för ”världsjudendomen”, finns alltså också idén om kapitalismen som en del av en ”judefråga”. Man har å ena sidan en tydlig uppfattning att de uttalat antisemitiska rörelserna är starkt högerpräglade, man vänder sig mot dessa, och uppfattar sig som motståndare till antisemitismen. Men man är å andra sidan själv inte oanfäktad av antisemitiska idéer, och snarare än att avfärda existensen av en judefråga kritiserar man hur den formuleras.

Internationalism och skandinavisk enhetstanke

Principiellt lojal mot marxismens globalt internationalistiska paroller var Flyg också en tidig skandinavist. Särskilt under sin allra tidigaste verksamhet som skriftställare, då Andra internationalen dukat under i militaristiskt löftessvek och Tredje internationalen ännu inte skapats, hade Flyg ett starkt skandinavistiskt intresse. Det är inte orimligt att här

se intresset för Skandinavien som ett substitut för en mer vittfamnande internationell organisation. Senare blev parollen att den skandinaviska arbetarungdomen skulle ”röja väg” för Tredje internationalen, som en kohort i kampens frontlinje.¹²⁶ Skandinavien socialdemokratiska ungdomsförbundet skulle växa starka ”fram till den stund då världrevolutionens storm brusar fram över Nordens slätter och berg”.¹²⁷

Men tidigt lades också vikt vid den skandinaviska språkliga och kulturella likheten:

Skandinaviskt samarbete är tidens lösen. Nordens tre krönte huvuden ha haft sina sammankomster rätt så tätt på varandra. Och helt nyligen lästes i dagspressen ett meddelande att de kooperativa förbunden i de tre grannländerna gjort en gemensam större affär. Hur naturligt är icke detta samarbete mellan trenne folk som knappt i språkligt hänseende skilja sig från varandra. Och naturligast vore väl ett intimt samarbete mellan den organiserade arbetarklassen i Skandinavien.

Efter att ha slagit fast dessa drag av kulturell likhet diskuterar Flyg möjligheten att skapa en samnordisk folkhögskola för Nordens arbetarklass, och fortsätter:

Vilket lysande exempel för våra olyckliga kamrater i de krigförande länderna! Medan de förgöra varandra i sina nationers namn, bygga vi en gemensam borg för egna intressen mitt över tre nationers gränser. [...] Socialismens ljus till Skandinavien arbetarklass. Se där vårt motto.¹²⁸

Resonemanget, inklusive den avslutande frasen, ter sig snarast som en hybrid mellan å ena sidan *Kommunistiska manifestets* paroll att proletärer i alla länder ska förena sig och å andra sidan 1800-talets skandinavism och brödrafolksenighet, inte utan tendenser till självförhärligande.¹²⁹ Som en utlöpare av dessa samnordiska strävanden – de omfattades också av personer i Flygs politiska närmiljö – genomfördes flera gånger gemensamma konferenser för Skandinavien revolutionära arbetarungdom, bland annat på Brunnsvik. Här träffade Flyg bland andra Eugène Olausson som höll ett storartat framförande om det världspolitiska läget. Det var kongressens bästa föreläsning, ansåg Flyg.¹³⁰ Olausson kom med

tiden även han att göra en ideologisk resa i riktning mot nationalsocialismen. Han är en av de fem norska marxister som studerats av Øystein Sørensen, och den med tiden mest fanatiska.

Här antyds två saker av betydelse när det gäller frågan om internationalism kontra nationalism. För det första att den nordiska enigheten fungerar som mellanläge och övergång, i det här fallet från en nationell politisk nivå till en internationell global motsvarighet i Kominterns skepnad. Potentiellt innebär detta också att vägen från den internationella till den nationella nivån, den andra färdriktningen, kunde gå över ett skandinavistiskt engagemang då världsrevolutionens exekutivkommitté i Moskva vänts ryggen. En sak som talar för denna möjlighet är att en del andra gestalter som gjort samma resa, exempelvis den ovan nämnde Olausen, fanns just i denna samnordiska miljö.

För det andra är det intressant att notera att det bild- och formspråk som Flyg och flera andra Stormklockeskribenter använder ofta har påfallande nationella drag. Liksom Sven-Olov Lindholm senare skulle försöka förmå de svenska arbetarna att byta ut de röda fanorna mot svenska flaggor under 1 maj, försökte Flyg få samma svenska arbetare att istället för att fira de svenska flaggorna den 6 juni etablera samma dag som ”den röda flaggans dag”. Flyg översatte själv Oskar Hansens ”Sång till fanan” för att använda i dessa sammanhang.¹³¹ Den nationella beredvilligheten att ”offra sitt liv för sitt land” användes av Ture Nerman i en dikt med samma titel, då för att ge den framtida nationen en mer genomgående prägel av arbetarstat.¹³²

Att på detta sätt anamma nationella troper och förse dem med nytt innehåll är förvisso inte liktydigt med nationalism. Men det visar att man uppfattade delar av arbetarklassen som fosterländskt sinnad och därför bedömde det som viktigt att stil- och formmässigt hitta ett språk som kunde nå fram till denna grupp. Det är ett mönster som ligger väl i linje med Christer Strahls forskning om fosterlandsretorik i arbetarrörelsen, och förhållandet har för senare perioder fångats av bland andra Norbert Götz och Niels Kayser Nielsen. Den nordiska arbetarrörelsens partier och organisationer, även socialdemokratin, anammade under 30-talet allt oftare begreppet ”folk” på bekostnad av klassbegreppet. Termen rymde element av kulturell nationalism men

också ett starkt försvar av demokratin. Härigenom blev den något av ideologisk hybrid, formulerad för att vinna anklang men också för att avvärja nationalsocialistiska strömningar.¹³³ Existensen av en nationell språkdräkt visar dock också att det fanns möjlighet att i en senare fas fylla ut samma dräkt med annat innehåll.

Internationalism och prosovjetism

Den internationalistiska appell som inte riktades mot de nordiska länderna riktades mot den unga sovjetstaten. Dels rörde den det socialistiska statsbygget som sådant, dels solidariteten med den från Moskva styrda Kommunistinternationalen.

Flyg hade som sagt varit med redan på den kongress i maj 1917 då Sveriges socialdemokratiska vänsterparti (SSV) bildades. Efter den därefter följande utvecklingen i Ryssland följde så upprättandet av den Tredje internationalen 1919. Två år senare ställdes lojaliteten mot det revolutionära projektets säte i Moskva på prov genom Kominterns 21 teser. I dessa framgick villkoren för de nationella partier som skulle ansluta sig och därigenom räknas som sektioner av Komintern istället för oberoende partier. I Flygs personarkiv finns ett exemplar av teserna. Tes nummer 12 inskräper den omutliga centralismen:

12) De partier som tillhöra Kommunistiska Internationalen böra vara grundade på den demokratiska *centralisationens* princip. Under den nuvarande perioden av tillspetsat borgarkrig kommer det kommunistiska partiet endast att vara i stånd till att fylla sin plikt om det är organiserat på ett effektivt centralistiskt sätt, om en järnhård disciplin härskar och partiledningen, uppbyggen av partimedlemmarnas förtroende, utrustas med den mest vittgående makt, auktoritet och befogenhet.¹³⁴

Denna kompromisslösa centralism var som gjord för organisatorisk avspjälkning. I själva verket inleddes denna redan 1921 då ett fåtal ombud valde att återgå till ”trygghet och lugn under det borgerliga samhällets skydd” som Flyg beskrev avfallingarnas bevekelsegrund. Majoriteten av det gamla SSV anammade dock Kominterns teser och bildade Sve-

riges kommunistiska parti. Begreppet ”socialdemokrati” rensades ur partinamnet, och partiets tidning *Folkets Dagblad Politiken* började i sidhuvudet att benämnas ”huvudorgan för Sverges Kommunistiska parti (sektion av Kommunistiska Internationalen)”, just som Kominterntes nummer 17 föreskrivit.¹³⁵

Som delegat för det Kominterntrogna kommunistpartiet fick Flyg flera gånger anledning att besöka Ryssland under ungdomskongresser och Kominternkongresser. I breven till hustrun Elsa uttrycker han ofta en längtan hem till Sverige och till familjen, och han gläds när det hos svenska värdar i Moskva plötsligt bjuds på en ”helsvensk” middag i form av ärtsoppa och pannkakor.¹³⁶ Men hemlängtan är inte värre än att hänförelsen över den ryska samhällsutvecklingen tar över: i Petrograd ser han hur arbetarbarn som tidigare varit utestängda från bildning och kultur får besöka Alexander III:s museum. I Röda armén möter han män besjälade av ordning, punktlighet och entusiasm. ”Här utbildas ej endast soldater utan vad lika viktigt är, det nya Rysslands medborgare”, slår Flyg fast, och ser i Röda armén ett stöd för det internationella proletariatet i den förestående kampen mot den internationella reaktionen. Då den nya ekonomiska politiken sjösätts ses det inte som en eftergift för den förhatliga kapitalismen, utan tvärtom som ett medel att stärka Ryssland i dess pågående kamp mot kapitalismen.

När Flyg deltar i revolutionens femårsfest är han särskilt lyrisk. I Petrograd går han längs Nevskij Prospekt. Paradgatan badar i ljus. Affärernas skyltfönster strålar. Vid järnvägsstationen möter massorna upp ankommande gäster. Clara Zetkin och Grigorij Zinovjev ropas fram och håller spontana tal. De möts av ändlöst jubel. Dagen därpå sliter han sig från de andra delegaterna för att se den ryska ungdomen på nära håll. Återigen går han paradgatan Nevskij Prospekt fram tillsammans med studenter, soldater och arbetare, alla leende och jublande. ”Den dagen blev ett levande bevis på revolutionens och Sovjets allt starkare popularitet”, skriver Flyg. Då han besöker universitetet karakteriseras detta som ”min bästa upplevelse denna gång härute”. Det var en ”härlig ungdom, som här var samlad till utbildning för dagen och framtiden”. Det märks få eller inga sprickor i entusiasmen.¹³⁷

Ett särskilt kapitel i Flygs relation till den unga sovjetstaten är för-

hållandet till Lenin och dennes verk. Tidigt betraktades alltså Flyg som något av ungdomsrörelsens, men också partiets, Leninspecialist. Året efter Lenins död, 1925, fick Flyg således i uppgift att redigera en volym där den store ledarens tankar utvecklades. Eller rättare sagt – Lenin stod i förgrunden, men även andra centralt placerade ryska revolutionärer bereddes plats. Här fanns tal och texter av såväl Lenins hustru, reformpedagogen Nadezjda Krupskaja, som av Zinovjev, Kamenev, Stalin, Trotskij och Bucharin.¹³⁸ Såväl i Ryssland som i Sverige skulle det snart uppstå en kamp kring vilken politisk trosriktning som bäst katalyserade Lenins arv, och kampen kring denna exeges kom också att påverka Leninbokens användbarhet. Redan samma år som den kom ut avpolletterades Trotskij från krigskommissariatet av Stalin. Kamenev tog Trotskij parti i konflikten, med följderna att den trojka som stått i Sovjetstatens ledning med Stalin, Zinovjev och Kamenev som ingående parter allt tydligare började knaka i fogarna. Den tilltagande splittringen och kraven på renlärlighet gjorde att Flygs bok snabbt blev obsolet.

Också i Flygs egen rörelse kom de kommande fraktionsstriderna i hög grad att gälla vem som bäst uttolkade Lenins arv. Inte minst gällde detta i förhållande till Zäta Höglund, Stormklockegenerationens store hjälte, men också andra. I Flygs rapportering från Kominterns fjärde kongress 1922 läggs stor vikt vid behandlingen av ”den norska frågan”. Rent praktiskt gällde detta en grupp norska partikamrater som ansåg att den järnhårda centralism som slogs fast i Kominterneserna drevs för långt. Man anklagade Komintern för att ha utvecklats från en ”sammanlutning av nationella partier till ett enda världsparti vari de nationella partierna direkt underordnas E.K.”, det vill säga Kommunistinternationalens exekutiva kommitté. Flyg å sin sida slog fast att man under rådande omständigheter inte hade råd med några som helst nationella särdrag i Komintern. Den norska frågan löstes på hösten 1923, som så ofta, med partisplittring. En del lämnade Komintern medan en del, bland andra Flygs vän från Brunnsvikskonferensen Eugène Olausson, lojalt stannade kvar.¹³⁹ De var båda hårda nog för kampen.

Även för Flyg var lojaliteten med Komintern total. Han citerade med gillande Zäta Höglund som i *Folkets Dagblad Politiken* pekat på att de norska kamraterna till synes inte fullt ut förstått den centralistiska

principen.¹⁴⁰ I inledningen till sin bok om Lenin pekade han tydligt ut Kommunistiska internationalens kollektiva plikt att efter Lenins frånfälle med hjälp av dennes verk befästa och fördjupa den teoretiska och ideologiska enheten.¹⁴¹ Det var Komintern som förvaltade Lenins arv. Dess exekutivkommitté gjorde de auktoritativa tolkningarna.

Senare föll dock den tidigare så omhuldade Zäta Höglund själv på grund av bristande teoretisk exeges. Han uteslöts ur Komintern 1924, och kallades då av Flyg och de rättrogna för inget annat än renegat och opportunist. Enligt Zinovjev hade Höglund inte förstått den centralistiska principen, han obstruerade mot den officiella synen på religionen, och var ett verktyg för borgarklassen.¹⁴² Så tyckte också Flyg. Höglund var alltså hyllad 1923, utesluten 1924 och föraktad 1925. Historien illustrerar väl hur snabbt det kunde gå utför i en rörelse som strävade efter renlärlighet.¹⁴³ Liksom Vennerström efter 1921 kom Höglund att återgå till socialdemokratin, dock med större ambivalens. Statsråd blev han följdriktigt aldrig, däremot chefredaktör för *Social-Demokraten* och finansborgarråd i Stockholm. Memoarerna röjer, föga förvånande, viss bitterhet. Men bland dem som gick med Komintern 1923 fanns många som sedermera blev nazister, säger han. Man kan här också ana viss belåtenhet. Udden är explicit riktad mot Nils Flyg.¹⁴⁴

Behandlingen av den norska utbrytargruppen och av den gamle kompanjonen Zäta Höglund slår en bro till det tema som för Flyg var det kanske mest centrala, och som redan antytts ett flertal gånger: behovet att söka den sanna socialismen och att slå ned på varje tendens till svek mot denna. Själv hade han gjort sina val 1917 och 1921. Polemiken mot den högersocialistiska socialdemokratin var ett självklart tema, liksom mot förmenta kommunister som inte förmådde ta konsekvensen av sitt ställningstagande och inordna sig i Kominterns arbete. De var inte hårda nog för saken. Med tiden var det en anklagelse som också drabbade Flyg.

Den sanna och den svikna socialismen

Viljan att inkarnera den sanna socialismen samt beskyllningar mot de som inte ansågs göra det var tidigt återkommande drag i Flygs texter. Det var en logisk konsekvens av partisplittringarna. Redan i de broschyrer

som tidigare refererats, *Dagens hårda verklighet* och *Sverige följer med sin tid* skickar Flyg sina giftpilar, allt som oftast mot ”högersocialisterna” i socialdemokratin som förrått antimilitarismen och inte bara accepterat det kapitalistiska samhället utan också aktivt ställt sig på dess sida.

Lagom till valstriden 1928 gav Flyg ut ytterligare en propagandaskrift, *Antingen – eller?* I allt fokuserar Flyg här på socialdemokratiens förborgerligande. Utgångspunkten är att borgare och socialdemokrater förenas i sin front mot kommunismen. Men enligt Flyg sträcker sig enigheten bortom antipatin mot Moskva och långt in i sakpolitiken. Skiljer det exempelvis något i militärfrågan? Var inte Per Albins tal om folkhemmet i själva verket en bekännelse till den borgerliga fosterländskheten? Och ville man inte i fackorganet *Metallarbetaren* att arbetarna skulle beakta näringslivets ”tryckta läge” istället för att föra sin egen talan? Uppvaktade man inte tillsammans med borgarna kungen på 70-årsdagen? I ingen av dessa frågor kring militarism, nationalism, kapitalism eller monarki hade socialdemokratin förmått att agera på det sätt som man kunde vänta sig av en socialist. Istället för att samla massorna mot kapitalismen hade man de facto samlat dem för kapitalismen, ja, socialdemokratin hade rentav räddat kapitalismen från sin undergång. Tydligare än så kunde sveket mot den sanna socialismen inte formuleras. Socialdemokraterna backade dessutom upp det ”krämarnas rövarband”, Nationernas förbund, varifrån det kommande kapitalistiska kriget mot Sovjetunionen organiserades. Att socialdemokraterna genom stöd för NF ställde sig vid kapitaliststaternas sida för att hindra uppbyggandet av en arbetarstat varhelst den uppstod – det kunde som tidigare sagt även gälla Tyskland – var också något Flyg stötte sig på.¹⁴⁵

Nu, slöt Flyg resonemanget, gällde det för de arbetande massorna att ”välja den samhällsordning som symboliseras av den röda fana, vilken sedan november 1917 svajar över Sovjet-Unionen”.¹⁴⁶ Det var en ganska djärv retorik inför det val som eftervärlden känner som ”kosackvalet”, och som resulterade i ett kännbart tapp av mandat för socialdemokratin. För Flygs kommunistparti gick det dock bra. Flyg kom själv in i riksdagen. Lojaliteten med Sovjet och Komintern kom dock att omprövas snabbt och även Flyg själv fick möta anklagelser om svek och bristande trohet mot Kominterns ideal.

Brottet med Komintern

Även om fronten mot socialdemokratin till synes var kompakt ansågs den från Moskvas horisont inte som kompakt nog. En ny opposition, med kommande män som Hugo Sillén, Sven Linderot och den nya Stormklockeredaktören Gustav Johansson, bedömde med stöd av Komintern att valsegern 1928 hade vunnits till priset av högeravvikelser. Frågorna gällde bland annat antimilitarismen, som ansågs ha blivit för stark, och huruvida Sverige skulle betraktas som en fullt utvecklad imperialiststat i Lenins mening och därmed omöjligen neutralt i framtida blockkonflikter mellan socialismens Sovjet och de imperialistiska staterna. Till detta lades också det mer futila faktumet att Flygs parti ställt in en 1 maj-demonstration på grund av regn. Frågan kulminerade under sommar och höst 1929.

Under sommarens möte med Kommunistinternationalens exekutivkommitté framträdde det svenska partiet med dubbla delegationer. I den ena ingick Flyg. Han hade föresatt sig att anklagelserna från Komintern i själva verket byggde på en serie missförstånd som kunde klaras ut. Den andra leddes av Hugo Sillén.

Flygs ambitioner kom helt på skam. Stora delar av Kommunistinternationalen förhöll sig solidariska med Silléngruppens kritik. Den tyske delegaten Walter Ulbricht, i tidens fullbordan bemärkt som Östtysklands grundare och mångåriga ledare, hävdade att det fanns rena borgare på den svenska particentralen.¹⁴⁷ Kominterns nye ordförande efter den 1926 avpolletterade Zinovjev, Dmitrij Manuilskij, sade i sitt slutord vid exekutivens plenum följande:

Vi övergår till vår svaga punkt – till det svenska kommunistiska partiet. Jag vill inte här slå an någon hänfull ton mot det svenska partiet. Vi vill inte gissla det utan hjälpa det att komma ur den opportunistiska sumpen. Kamrat Flyg har här hållit ett längre tal, och på detta kamrat Flygs tal måste vi framför allt ingå. Det var mycket karakteristiskt [...] Ni har gjort fel, vi har underkastat dessa en kritik – ty fel låter sig korrigeras [...] Men dessa fel är inte så farliga som tendensen, att hålla fast vid dessa fel, som vi har sett här av kamrat Flygs tal [...] I det att kamrat Flyg försva-

rade C.K:s åtgärder, upprepade han faktiskt hela den opportunistiska argumentation, som vi bekämpar.¹⁴⁸

Att Manuilskij också gav det svenska partiet beröm för sitt sätt att fullgöra rapporteringsskyldigheten till Komintern hjälpte inte upp det samlade omdömet.¹⁴⁹

Med Flygs ovilja till bot och bättring låg vägen mot partisprängning öppen. Kominterns exekutiv krävde lojalitet av de personer som besatt viktiga positioner. Bland annat skulle Karl Kilbom, redaktör på *Folkets Dagblad* och på Flygs sida i striden, bytas ut mot den Kominternlojale Stormklockeredaktören Gustav Johansson. Flyg och Kilbom-falangen höll emot. På ledarplats i *Folkets Dagblad* frågade man sig retoriskt om man skulle vara en sekt eller ett massparti, och uttryckte förhoppningar att den kommande kongressen skulle återskapa den eniga kampfronten.¹⁵⁰ Notabelt i sammanhanget är att utgångspunkten i ledartexten är att den svenska oppositionsgruppen skadade Komintern. Manuilskijs utskällning till trots ansåg man sig således principiellt lojal med Komintern som institution. I brev till partikamraten Paul Almén skrev Flyg att det nu gällde att ”värna det vi kalla Komintern mot de som företråda den men som ej representera dess innehåll”.¹⁵¹ På samma sätt som man från Kominterns sida ansåg att Flyg bröt mot den sanna socialismen, ansåg Flyg således att den för tillfället sittande Kominternledningen förbröt sig mot samma sanna socialism. Anklagelsen om revisionism och opportunism kunde riktas åt båda hållen. Självklart ansåg Flyg att han fortfarande stod på Lenins sida, och att det var motståndarna som svek det leninistiska arvet.¹⁵²

Den 9 oktober 1929 suspenderade den tillreste representanten för Kominterns exekutivkommitté majoriteten av arbetsutskottets ledamöter. Det hela utlöste ett kolossalt tumult, där de olika falangerna barrikaderade sig i olika partilokaler och tidningsexpeditioner. I *Folkets Dagblad*, som följde med Flyg och Kilbom-falangen, talades i upprörda ordalag om förbrytelsen mot partiet, men också mot Lenin. Upprorsmakarna, eller ”revolverhjältarna” som de kallades då Hugo Sillén beskyllts för att ha använt vapen i kuppen, utslöts demonstrativt ur partiet. I *Stormklockan*, som följde med Sillén, Linderot och Johansson-falangen, skrevs

istället att ”opportunisterna” i ”partihögern” hade ”kastat masken”. Den principiella lojalitet med Komintern som Flyg företrädde underkändes totalt, och man hävdade att betoningen i det kvarvarande partinamnet Sveriges kommunistiska parti nu låg på det första ledet: man hade anträtt vägen mot nationalism och socialfascism.¹⁵³

Den samlade konsekvensen av uppståndelsen var att två partier med det identiska partinamnet Sveriges kommunistiska parti skapades. Hugo Silléns kommunistparti var formellt en sektion av Komintern. Denna beteckning dröjde sig kvar på förstasidans sidhuvud också i *Folkets Dagblad*, Flygfalangens huvudorgan, men kom under 1930 att tas bort. Även detta visar att brottet mot Komintern egentligen var oönskat. Sillénpartiet grundade samma år *Ny Dag* som sitt nya huvudorgan, där Gustav Johansson blev redaktör.

I november sammankallade det ombildade Sveriges kommunistiska parti till sin åttonde kongress. Det var alltså inte den första kongressen – liksom Sillénkommunisterna bar Kominternanslutningen vidare, så gjorde Flyg och Kilbom anspråk på att företräda kontinuiteten bakåt. På förstasidan av *Folkets Dagblad* var det nu Nils Flyg, ”partiets ordförande”, som kallade till rådslag.¹⁵⁴

Sammanfattning

Så var grunden lagd för det som småningom skulle bli Nils Flygs ” eget ” parti. Vägen dit hade rymt många resor; från gökottorna i ungdomsklubben i Nacka till Kominterns kongresser i Moskva, från bildningsarbete och kulturell upprustning till klasskamp, från ungdomlig opposition till partiledarskap och riksdagsplats, från vänstersocialism till hårdskuren leninism. I en opublicerad uppsats karakteriserar idéhistorikern David Brolin Flygs tidiga idéutveckling, som i princip inte berörs av Håkan Blomqvist, som just en utveckling från en öppen vänstersocialistisk ideologi till en alltmer dogmatisk leninism.¹⁵⁵ Det finns gott stöd i källmaterialet för en sådan tolkning. I själva verket var det just fasthållandet vid uppfattningen om den strikta leninismen som förde Flyg ut på ytterligare en resa: från att själv helt osentimentalt ha avskilt de opportunisterna som inte följde Kominternlinjen till att själv bli

bortskuren – men samtidigt sturskt hävda att det var Komintern som för tillfället behärskades av opportunister. Några tvivel på leninismen följde till synes inte med i brytningen med Moskva.

Att i likhet med Blomqvist beteckna Flyg som en ”hårdstensolsjevik” är således korrekt, i vissa fall till och med hårdare och renlärigare än bolsjevikerna själva. Flyg stödjer socialismens grundläggande trop om det kapitalistiska systemets orättfärdighet, baserat på att arbetets värde tillfaller arbetsköparen och inte den som utfört det. Utvecklingar av det antikapitalistiska temat, inte minst Lenins imperialismanalys och uppfattningen att kapitalismen genom profithungrig överproduktion skapar kriser den är oförmögen att lösa, finns tydligt närvarande. Även idén om ententestaternas kvarstående maktbefogenheter inom NF som ett uttryck för kapitalismens repressiva drag faller väl in i ramen. Eftersom kapitalismen aldrig kommer att acceptera att dess maktbefogenheter krossas, kommer varje försök till arbetarmakt att mötas med vapen. Att fred och kapitalism är möjliga att sammanföra är således en chimär, understödd av borgare och lurade socialdemokrater. Lenin åberopas som stöd för analysen i sin helhet.

Med vetskapen om i vilken idémiljö Flyg småningom skulle hamna finns dock antydningar till sprickor i hårdstensolsjeviken som är intressanta att notera. Ett exempel är den skandinavistiska tendensen. Rent praktiskt fanns naturligtvis nära språkliga band med nordiska rörelsekamrater som gjorde att detta umgänge flöt lättare än med många andra nationaliteter. Till de potentiella sprickorna i den principiella internationalismen hör också användandet av nationella troper i kampen om den svenska arbetarklassen, liksom godkännandet av premissen om den sovjetiska kommunismen som en ”österens socialism”.

Mest intressant är dock synen på Tyskland som en potentiell arbetarstat. Det finns här förvisso skäl att påminna om den inledningsvis nämnda risken för anakronismer. Tron på den tyska potentialen var brett omfattad av många kommunistiska och socialistiska schatteringar som senare inte kom att utvecklas mot nazism. Utgångspunkten var ofta den att Tyskland och Sovjetunionen hade gemensamma intressen, inte minst ett motstånd mot Versaillesfreden. Varianter på detta tema utvecklades också i de radikalkonservativa miljöerna i Tyskland som nämnts. Ställd

bredvid Flygs kontinuerliga strävan efter sann socialistisk renhet kunde dock denna syn på Tyskland bli potentiellt toxisk, särskilt i takt med att Sovjetunionens stjärna kom att dala för Nils Flyg. I den tumultartade upplösningsfasen av det tyska kejsarriket inföll flera händelser som kunde tolkas som att de arbetande massorna äntligen höll på att resa sig. I april 1919 utropades Bayern till socialistisk republik. Mest betydelsefullt var dock det så kallade spartakistupproret i januari 1919, med Rosa Luxemburg och Karl Liebknecht som frontfigurer. Socialdemokraten Friedrich Ebert hade provisoriskt anförtrotts regeringsmakten efter kejsarens abdikation, och socialdemokraten Gustav Noske blev tillfällig försvarsminister. Då spartakistupproret slogs ned var det således två socialdemokrater som bar ansvaret. På samma sätt som Luxemburg och Liebknecht hyllades som martyrer i vänstersocialistisk press blev Noske ansedd som en niding. Det gällde också i *Stormklockan*. Klyftan mellan den ungdomliga vänsteroppositionen och ”högersocialisterna” fördjupades med spartakistupproret som erfarenhet.

Men minnet av den tyska arbetarresningen levde tydligt kvar. Några år senare såg Flyg återigen hur just de tyska socialdemokraternas ”bankrutt” manade fram en medvetenhet om klasskampens hårda nödvändighet. Återigen var det just Tyskland som ansågs som den spelplats där den proletära kampen för tillfället var mest brännande.¹⁵⁶ Till detta kan också läggas Flygs förståelse av Nationernas förbund som en nödtorftig maskering av de kapitalistiska och militaristiska intressen vars främsta intresse var att exploatera det tyska folket. Principiellt lojal mot det leninistiska arvet, men utsparkad från Komintern och Moskva, fanns i denna syn på den tyska situationen en god grund för en alternativ socialistisk analys.

Flyg var nu, tillsammans med Karl Kilbom, centralfigurer i den upplaga av Sveriges kommunistiska parti som allmänt kallades för ”Kilbomarna” för att undvika sammanblandning. Det Kominternrogna kommunistpartiet kallades följdriktigt ”Sillénarna” efter sin frontfigur Hugo Sillén. Kilboms och Flygs parti bytte 1934 namn till Socialistiska partiet, ett namn partiet sedan skulle upprätthålla tills det lades ned, mot slutet med tillägget Sveriges socialistiska parti. Partipolitiskt och ideologiskt positionerade man sig mellan ”högersocialisterna” i

socialdemokratin och ”oxkommunisterna” bland de Kominterntrogna Sillénarna. Det var som Bernt Kennerström visat en svår balansgång att gå, men än så länge fanns det här ett politiskt utrymme att exploatera.

Socialist utanför Komintern, 1929–1937

Från år 1924 var alltså Flyg ordförande för partiets centralkommitté – med andra ord var han ledare för det av de båda kommunistpartierna som samlade större delen av de kvarvarande svenska kommunisterna efter splittringen.¹⁵⁷ Han var nu dock en kommunistledare som inte bara stod utanför Komintern utan dessutom var i direkt konfrontation med organisationen. Som principiell internationalist var han här en något ensam och udda fågel, vilket med tiden genererade problem. Samtidigt fanns det ett politiskt utrymme för Flyg att muta in. På ena sidan befann sig högeravvikarna inom socialdemokratien, de som man vänt ryggen redan 1917. På andra sidan fanns Sillénarna. I linje med vad Komintern föreskrev ansåg de att världskommunismen nu befann sig i en tredje fas: efter revolutionsgenombrottets första fas hade en period av stabilisering och ny ekonomisk politik behövts. Men sedan 1928 rådde nya tongångar. Återigen ansågs kapitalismen vara mogen att störtas. En alltmer oförsonlig linje proklamerades, där varje tillstymmelse till samarbete högerut förkastades. Ultravänstertaktiken förkunnades. Mellan socialdemokrater och Kominternanslutna kommunister fanns alltså ett glapp, ett utrymme att muta in.¹⁵⁸

Inte heller denna taktik var dock bestående. De tyska nazisternas framgångar under det tidiga 30-talet ställde Kominterns strategi på ändan. Principiellt var man från Kominterns sida av uppfattningen att nazismen burits till makten av den tyska storfinsansen. I linje med vad som föreskrevs av ultravänsterstrategin var det således ingen större skillnad jämfört med socialdemokratins förfall. Även denna var ju

bunden till kapitalet, och betecknades följdriktigt som en typ av fascism, socialfascism. Att behandla skilda uttryck för vad man såg som i grunden samma fascism på olika sätt var inte aktuellt. Med tiden blev detta dock en ohållbar position. Redan året efter sitt maktövertagande hade nazisterna tillintetgjort den tyska arbetarrörelsen. Ernst Thälmann, ledaren för det Kominternanslutna KPD, hade gripits och internerats. Thälmann var för övrigt den som myntat begreppet ”socialfascism”. Att upphovsmannen till detta begrepp nu satt fängslad med ytterst små möjligheter att driva ultravänstertaktiken framåt illustrerade väl Kominterns behov av nyorientering.

Vid mitten av 30-talet skedde därför två förändringar av betydelse. För det första övergavs ultravänstertaktiken. Istället för att se socialdemokratin som en typ av fascism övergick man till att söka breda antifascistiska allianser i de så kallade folkfronterna. Vid Kominterns sjunde världskongress 1935 var det folkfront mot fascismen som var parollen. För det andra ingick som en väsentlig del av denna taktiska omprövning att Sovjetunionen ansökte om medlemskap i Nationernas förbund 1934. Helt plötsligt var den förmenta arbetarstaten medlem i ententebourgeoisens huvudorganisation. För Flyg var detta såklart ganska omtumlande. Sovjetunionen hade nu alltså, i strid med Kominterns 21 teser, inkapslat sig i det som *Stormklockan* några år tidigare kallat för en konservburk för militarismen. Samtidigt visade detta återigen, enligt Nils Flyg, att Komintern styrdes av personer som inte förstod de ideologiska urkunderna – inte medlemsvillkoren heller, för den delen.

Det sovjetiska beslutet att ta plats i NF fick viktiga konsekvenser för idéutvecklingen i de svenska kommunistiska partierna. För Kominternsidan innebar den övergivna ultravänstertaktiken att antimilitarismen fick en alltmer undanskymd plats. Dels sökte man samband med företrädare för den kapitalism som tidigare ansetts vara militarismens kärna, dels spred sig insikten att fascismen sannolikt inte lät sig stoppas utan vapenmakt. På Flygs sida drog man helt andra slutsatser. Flyg höll fast vid antimilitarismen. I det nya politiska landskapet, där uppslutningen kring antifascismen blev allt bredare, kunde denna avsaknad av ”militarism” och ovilja att rusta för ett potentiellt krig mot Hitler tolkas som att antifascismen trots allt inte var så viktig. Plötsligt var

Flygs parti dessutom ensamt om att kräva utträde ur NF – ett krav som utanför riksdagen delades av de svenska nationalsocialisterna, inte minst av Sven Olov Lindholm. Också detta kunde så tvivel kring hur Flyg egentligen såg på fascismen.¹⁵⁹

För Nils Flyg, som fortfarande var beroende av Komintern, fast nu som motbild, var konsekvenserna sammanfattningsvis omfattande. Samtidigt som följderna av Kominterns ideologiska lappkast till synes blev att Flygs parti fördes högerut, innebar det paradoxalt nog också det omvända. Flygs parti kunde inte längre göra anspråk på att företräda en balanserad position mellan socialdemokrater och Komintern. Där fanns inget utrymme kvar sedan Kominternpartiet själv rört sig närmare socialdemokratien. Flygs principfasta opposition mot NF och militarism förde honom och hans parti snarare till en vänsterposition. Detta var knappast den position man önskat i partiet, och den blev successivt allt svårare att upprätthålla. I sin avhandling om Flygs parti under denna tid konkluderar därför Bernt Kennerström att det var Kominterns ultravänsterpolitik som gjorde Flygs parti möjligt och att det på samma sätt var folkfrontspolitiken som gjorde det omöjligt.¹⁶⁰

Trots att Flyg efter splittringen 1929 framlevde sitt politiska liv utanför Komintern så kom de tvära kasten inom organisationen att prägla hans gärning även framgent. Det är därför rimligt att mera i detalj skärskåda vad Flyg hade att säga om organisationen. Från 1929 var Flyg utrikesredaktör för *Folkets Dagblad*, det organ som efter splittringen blev Flyg och Kilbom-falangens huvudsakliga. Som sådan hade han åtskilligt att säga om just Komintern, liksom om Sovjet.¹⁶¹

Anti-Kominternismen tar form

I förhållandet till Komintern fanns flera aspekter att beakta. För det första gällde det Komintern som organisation och dess taktik. För det andra gällde det Sovjetunionens kommunistiska parti och dess roll inom Komintern. För det tredje gällde det Sovjetunionen som positivt exempel. För det fjärde handlade det om de leninistiska urkunderna och förhållandet till dessa. Som en femte aspekt, som det finns skäl att behandla separat, fanns hos Flyg ett särskilt intresse för hur den tyska

sektionen av Komintern hanterat den framväxande nazismen. Det var tidvis komplicerat att hitta en tydlig linje i allt detta.

Den huvudsakliga invändningen mot Komintern gällde som sagt dess taktik, ultravänstertaktiken. Med sådana metoder byggde man inte upp revolutionära masspartier, ansåg Nils Flyg, de var tvärtom kontraproduktiva. Redan till Sovjetunionens 14-årsdag hösten 1931 hade han resignerat, och skrev att det var troligt ”att Komintern för alltid förlorat förmågan att vinna proletarietets förtroende” med rådande kampdekret.¹⁶² Det som ett par år tidigare ansetts vara förvillelser av några enskilda i organisationens topp ansågs nu alltså ha skadat organisationen permanent. Till problembilden hörde också att taktiken inte heller hade någon täckning i den bolsjevikiska revolutionshistorien. I en anmälan av ett kollektivverk om den ryska revolutionen samma år menade Flyg att läsaren klart kunde se att det ”mellan Kominterns nuvarande kupp- och ultravänsterpolitik och bolsjevikernas taktik fram till revolutionens seger” inte fanns någon likhet.¹⁶³ Liksom tidigare höll Nils Flyg Lenins fana högt. Om hans idéer alltjämt styrt hade Kominterns situation varit annorlunda.

Trots att Flyg ansåg att Komintern degenererats och inte längre genomsyrades av Lenins ursprungliga och rena lära, förmådde han framhålla Sovjetunionen som ett föredöme. Inte minst uppnåddes detta genom att den kapitalistiska västvärldens kriser hölls upp som en kontrast till planekonomins landvinningar. Västvärlden led av sviterna av börskraschen 1929 och präglades av massarbetslöshet. Vid revolutionsfesten i Auditorium i Stockholm hösten 1931 lade Flyg ut texten på detta tema. Aldrig hade kontrasten mellan kapitalismens ”ordning” – av Flyg själv satt inom citationstecken – och det ryska folkets intensiva och planmässiga arbete för bättre levnadsförhållanden varit tydligare.¹⁶⁴ I Sovjetunionen arbetades det. Samtidigt gick miljontals arbetare i kapitalismens länder sysslolösa. Då den första femårsplanen avslutades 1933 konstaterade *Folkets Dagblad* en oerhörd utveckling av de produktiva krafterna. Kollektivjordbruken hade revolutionerat de tidigare småskaliga lantbruken, den industriella produktionen hade ökat till det tredubbla jämfört med före kriget, och analfabetismen hade praktiskt taget utrotats.¹⁶⁵ Sammantaget fanns här en gryende arbetarstat att se upp till.

Kommunistledarna i Moskva kunde således vara både föredöme och avskräckande exempel. Eftersom det sovjetiska kommunistpartiet hade en så stark ställning i Komintern var denna tudelning inte helt enkel att upprätthålla. Å ena sidan ville Flyg markera distans till just Komintern. Å andra sidan ville han använda Sovjetunionen som en ideologisk resurs, en positiv kontrast som visade att en annan värld var möjlig. I en artikel om Sovjetunionen och den politiska taktiken blir denna skillnad tydlig:

Den ryska revolutionen och Sovjet-Unionen är en förebild för hela världens revolutionära arbetarklass. Men förebilden är ännu *ingen schablon*. Den proletära revolutionen i andra länder kan och skall ej bli enbart en kopia av den ryska. Den kommer liksom denna att förverkliga rådssystemet och förvandla de avgörande produktionsmedlen till samhällets egendom. Den kommer liksom denna att utveckla den största energi för att förinta återstoden av den privatkapitalistiska samhällsordningen. Men det material, som den finner framför sig, och de krafter varöver den förfogar, kommer att vara annorlunda. Den kommer att förverkliga de gamla principerna liksom den ryska revolutionen gjort, men *under andra förhållanden och i andra former*.¹⁶⁶

Kursiveringarna är Flygs och tydliggör dubbelheten i synen på Sovjetunionen. Det vägande problemet var att det sovjetiska kommunistpartiets analys av den interna sovjetiska utvecklingen fick alltför stort inflytande inom Komintern. Därigenom fick resterande delar av världskommunismen i linje med centralismens princip anpassa sig till sovjetiska behov trots att sovjetiska förutsättningar inte förelåg. Utan att föregripa resultaten kan det sägas att en motsvarande dubbel hållning också fanns inom den svenska nazismen, inte minst hos Sven Olov Lindholm. Det gällde då inte Sovjetunionen och socialismen, utan det nazistiska Tyskland och nationalismen. Just som Flyg försökte Lindholm å ena sidan använda Tyskland som ett positivt exempel, samtidigt som han å andra sidan bestämt hävdade att den nationalism han själv företrädde inte var identisk med den tyska. Tankestrukturen liknade Flygs: i andra länder råder andra förutsättningar, därför måste idén ta andra och specifika former då den gestaltas politiskt i respektive land.

Nationalismens grundidé om den nationella särartens betydelse för kultur och politik visade rent logiskt att nationalistisk politik inte gick att exportera. I sitt fundament var detta en logiskt rimligare hållning än att hänvisa till nationella avvikelser i en programmatiskt internationalistisk idé som socialismen. Med tiden avtog dock det sovjetiska exemplet lyskraft också för Flyg, med ökad koherens i det ideologiska budskapet som följde.

Sammanfattningsvis kan sägas att Flygs kritik i första läget efter partisplittringen var ganska mild. Komintern styrdes för tillfället av personer som gjorde våld på Kominterns intentioner, men organisationen som sådan var det inget fel på. Självklart heller inte på vad som sågs som den materialiserade socialismens förlovade land, Sovjetunionen, och absolut inte på dess leninistiska fundament. Problemet med det sovjetiska kommunistpartiet var partiets inflytande inom Komintern snarare än partiet som sådant. Ganska snart kompletterades dock avståndstagandet från Kominterns ultravänstertaktik med farhågan att denna också skadat organisationen permanent. Successivt började också bilden av Sovjetunionen och dess ledande parti att förändras.

Skälen till detta var huvudsakligen två. Det första gällde behandlingen av Zinovjev och Kamenev, två tredjedelar av den trojka som utkristalliserades som ledare efter Lenin som dött 1924. De tillhörde båda den ursprungliga politbyrån, och hade således framskjutna positioner alltsedan 1917. De manövrerades successivt ut av den tredje trojkamedlemmen, Josef Stalin, som hade den inledningsvis helt administrativt orienterade posten som generalsekreterare i kommunistpartiet. Efter att Trotskij landsförvisats 1927 hade Zinovjev och Kamenev successivt böjt sig för Stalin. Det räckte inte – i längden kunde denne inte acceptera några oppositionella säkerhetsrisker. 1932 uteslöts Zinovjev och Kamenev ur Komintern. Då *Folkets Dagblad* skrev om nyheten var sympatierna otvetydiga. Zinovjev hade varit ledare för Komintern under dess glanstid, och uteslutningen av honom och Kamenev visade på Kominterns obotliga förfall.¹⁶⁷

Ytterligare två år senare, 1 december 1934, inträffade det som ofta ses som startskottet för den stalinistiska terrorn, mordet på partichefen i Leningrad, Sergej Kirov. I sovjetiska partiresolutioner pekades bland

Bild 3. Nils Flyg i radiostudion, sannolikt i valrörelsen 1936. Okänd fotograf. Nils och Elsa Flygs samling, Arbetarrörelsens arkiv.

andra Zinovjev ut som skyldig till mordet. Julaftonen 1934 skrev Flyg en signerad ledare i ämnet, och förutspådde anklagelsen mot Zinovjev som en ideologisk upptrappning inför en förestående uppgörelse, innefattande nya arkebuseringar. Flyg karakteriserade stegringen som ett utslag av regimens nervositet, inte olik den som förekommit i Tyskland 30 juni samma år. Flyg jämförde här således de stalinska utrensningarna med Hitlers, det som i historien är känt som ”långa knivarnas natt”. Nu, konkluderade Flyg, gällde det att ropa halt till ”systemet Stalin”.¹⁶⁸

I valstriden ytterligare två år senare, 1936, hade Flygs kritik växt ytterligare. Strax före valet, i augusti, hade de första Moskvaprocesserna avslutats med att såväl Zinovjev som Kamenev efter summa-

riska rättegångar dömts till döden och avrättats. I ett radiotal ett par veckor senare förkunnade Flyg med emfas att ”[v]ad som nyligen skett i Moskva har ingenting gemensamt med socialistisk statsförvaltnings- och rättsskipningsprinciper”.¹⁶⁹ Senare samma år skrev han i än skarpare ordalag:

Den förändring som Sovjet-Unionen behöver ur sin egen och ur den internationella arbetarklassens synpunkt, det är en likvidation av systemet Stalin. För detta påstående kommer vi att dömas till helvetets hetaste kammare, men från en socialistisk utgångspunkt måste det sägas.¹⁷⁰

Sammanfattningsvis hade det sovjetiska exemplet kontaminerats av Stalins politik. I själva verket var det som försiggick i Sovjet inte olik det som skedde i Tyskland, enligt Flyg.

Det andra skälet till varför den vackra bilden av Sovjet flagnade, jämte det tilltagande interna förtrycket, var just Tyskland. Hur förhöll sig Sovjet till det framväxande Tredje riket? Mot bakgrund av den principiella antifascismen borde protesterna varit massiva. Det var de emellertid inte. I linje med ultravänsterstrategins grundläggande uppfattning att all ”fascism” från socialdemokrati till Hitlers national-socialism i grunden var densamma fann man från Sovjets sida ingen anledning att göra mer åt den ena än den andra. Man ville vara neutral. Flygs och *Folkets Dagblads* inställning var en annan: reaktionär terror i Baltstaterna, i Italien och även i Kina hade fördömts, menade man, men inte den tyska. Efter studier av det sovjetiska regeringsorganet *Pravda* kunde man, trots mängder av meddelanden från Tyskland, inte se tillstymmelse till opinionsbildning mot nazismen. Inga resolutioner på arbetsplatserna, ingen insamling av pengar, inga ledande artiklar i ämnet, bara korta redaktionella anmärkningar. Flyg menade inte att Röda armén skulle sättas i rörelse mot Tyskland, men frågade sig vad en protest från Sovjetregeringens sida hade inneburit för särskilt den tyska arbetarklassen i dess kamp mot fascismen. Ett tydligare moraliskt stöd än det nuvarande – obefintliga – kunde de sannernigen vara värda. Inte minst gällde detta då den ryssdirigerade ultravänsterkursen inom Komintern ansågs bära ansvaret för de tyska nazisternas framgångar.

En enhetlig front av arbetare hade bättre kunnat möta anstormningen. Så blev det inte, och därför gick det som det gick.¹⁷¹

Sovjet blev alltså alltmer likt Nazityskland i sin interna rättskipning, och inte heller utåt klarade man av att upprätthålla sin antifascistiska linje på ett trovärdigt sätt. Det som Flyg sökte var alltså en skarpare formulerad antifascism. Detta kan tyckas märkvärdigt. Dels för att det var just mot nazismen han med tiden kom att röra sig. Dels för att han, då Komintern bytte strategi för att med folkfronttaktiken bättre kunna möta fascismen, själv bytte fot till den position han nu kritiserade. 1934 var Flygs historieskrivning fortfarande den att Hitler kunnat ”segra utan motstånd därför att [den tyska] Kominternsektionen ej fick organisera och proklamera motståndskampen mot nazismen på grund av det förhållandet att Komintern helt var underordnad Sovjet-Unionens utrikespolitiska intressen”. Denna politik var ”icke leninistisk” och kunde inte samla massorna.¹⁷² 1935 kungjorde Komintern den nya folkfronttaktiken. 1936 skriver Flyg om det konkurrerande svenska kommunistpartiets anammande av det nya sovjetiska enhetssträvandet:

Enhet är någonting mycket eftersträvansvärt. Men enhet utan socialismens ideologi såsom huvudbetingelse är av intet värde [...] Socialistiska Partiet [Flygpartiet hade 1934 bytt namn] kan ej följa K.P.-ledarna på denna väg. Vi hävdar, att aldrig har behovet varit större av ett oberoende socialistiskt kampparti än det är idag. Morgondagen skall ytterligare bevisa riktigheten av vår uppfattning.¹⁷³

Det var en snabb omsvängning, som Flyg hade vissa problem att förklara närmare. Omvärderingen grundades formellt, som ofta på den vänsterideologiska flanken, på en förnyad analys av i vilken fas eller krisnivå det omgivande kapitalistiska samhället befann sig. Jag återkommer till detta. I förhållande till Tyskland och den tyska nazismen kan följande dock betraktas som en paradox: det tilltagande motståndet mot Sovjet hade sin grund i den sovjetiska oförmågan att agera mot nazismen, samtidigt som just antisovjetismen längre fram skulle vara en viktig del i Flygs tilltagande pronazism.

Situationen i Tyskland

Synen på vad som hände i Tyskland sönderföll i två delar, dock intimt sammanknutna. Dels gällde detta det tyska kommunistpartiets göranden och låtanden. Dels gällde det, med tiden alltmera aktivt, hur den frammbrytande nazismen skulle bemötas. Hur skulle den begreppsliggöras och förstås? I vilken mån var den överhuvudtaget en form av socialism? Frågorna om nazism och kommunism var redan ett slags kommunicerande kärn hos Nils Flyg, något som med åren blev alltmer framträdande.

Då det gäller det tyska kommunistpartiet, KPD, påminde kritiken i hög grad om den som riktades mot Komintern. I detta ligger i sig inget uppseendeväckande. KPD var en sektion av Komintern, den utanför Sovjetunionen största och potentiellt mest inflytelserika. Den kritik som gällde en sektion av Komintern gällde alla. Att KPD tidvis kallades för ”de tyska Sillénarna” illustrerar detta faktum.¹⁷⁴

Det var inte minst partiledaren Ernst Thälmann, socialfascismtesens upphovsman, som gavs skulden för de tyska kommunisternas oförmåga att hejda de tyska arbetarna från att rösta på nationalsocialisterna. Han anklagades för ”opportunist” – ett vanligt förekommande skällsord i Flygs idémiljö, använt för att beteckna allt som avviker från det som i den egna uppfattningen är den ”rena” socialismen. Istället för att ansluta sig till den kontraproduktiva ultravänstertaktiken borde han gått i bräsch för en bolsjevistisk självkritik i Lenins anda. I själva verket kunde man se att ett stort antal av de röster som Thälmann tappade i presidentvalet 1932 istället gått till Hitler, menade Flyg. ”Verkligt belysande för de skaror som numera fylkar sig omkring Kominterns politik, den ena gången röstar de på en kommunist, den andra gången lika glatt på en fascist”, konkluderade *Folkets Dagblad*. Återigen ställdes Komintern och nazismen på lika fot.¹⁷⁵

Samtidigt som misstron mot den tyska Kominternsektionen var kompakt fanns emellertid en stark tro på de tyska arbetarnas revolutionära potential. Ett illustrativt exempel på detta är en artikel med titeln *Lenin-Liebknecht-Luxemburg*, publicerad bara en vecka före nazisternas maktövertagande 1933. Artikeln är signerad, men tematiskt förefaller

det högst troligt att utrikesredaktören och tillika Leninkännaren Flyg är upphovsmannen.

Artikeln inleds med vördsamma ord om Lenins verk. Det som framför allt ges erkännande är Lenins aldrig sviktande fokus på den revolutionära uppgiften, och att i denna kamp vara inkluderande. Det gällde att samla massorna. Detta var självklart inlindad kritik mot Komintern, som vid tidpunkten alltså styrdes av ultravänstertaktiken. Men vid sidan av Lenin och dennes berömvärda verk fick man inte glömma två andra föredömen: Karl Liebknecht och Rosa Luxemburg, Spartakistförbundets grundare. De beskrivs som ”helgjutna personligheter”, och Flyg fortsätter:

Om deras gärning icke medförde seger som Lenins, så var det därför att Tysklands revolutionära arbetarrörelse vid en viss tidpunkt sjönk tillbaka och överflyglades av Rysslands. Det finns intet ”revolutionens utvalda folk”. I världshistoriens stora drama bildar arbetarklassens enskilda sektioner endast delar av en jättearmé, däri vid en tidpunkt den ena, vid en annan den andra kämpar i spetsen. Grymt straffar världshistorien de högmodiga, som inbillar sig att de en gång för alla lagt beslag på den främsta platsen.¹⁷⁶

Detta citat rymmer en hel del bestickande resonemang. En sann socialist behövde alltså inte blicka österut. Bara ”vid en viss tidpunkt” hade den ryska arbetarrörelsen övertrumfat den tyska. Socialismens spjutspets kunde vara något helt annat. Inte minst Tyskland hade genom Liebknecht och Luxemburg visat sig som ett gott alternativ. Det tyska exemplet fick särskild signifikans sedan Komintern degenererats. Det viktigaste för socialismens seger var att följa Lenins uppmaning att de revolutionära teorierna skulle tillämpas på rådande förhållanden, vilket inte var identiskt med en prorysk hållning. Först då kunde det tyska såväl som andra länders proletariat segra, först då kunde kapitalismen krossas. I artikeln öppnar Flyg i själva verket upp för en socialistisk anpasslighetsprincip: så länge kapitalismen krossas och gör de förtryckta arbetarmassorna fria är det Lenins egen uppmaning att de för tillfället rådande förhållanden ska vara de avgörande. Vägen är inte förutbestämd. Spartakisternas exempel vittnade om en tysk revolutio-

när kapacitet. Denna kapacitet kunde sättas i spel också under andra förhållanden, i andra tider. Tankegången härleddes alltså explicit till Lenin, trots att dess följdverkan här kan anas. I själva verket pekar Flygs tankar om den tyska potentialen såväl framåt som bakåt: dels mot hans eget kommande protyska ställningstagande, dels mot den under 20-talet uttryckta uppfattningen att Berlin var väl så lämpat som Moskva att vara kommandobrygga för världskommunismen.

Hur såg då Nils Flyg och *Folkets Dagblad* på den tyska nazismen vid denna tidpunkt? Kan sprickor i fasaden anas redan? Svaret får sägas vara både ja och nej. I en artikel om valen i Tyskland 1930 ställs just frågan ”vad är det nationalsocialistiska partiet?”. Artikelförfattaren pekar på partiets sociala sammansättning och menar att det främst utgörs av småbourgeoisien men också av arbetarklass. Den yttre beteckningen som arbetarparti ska man dock inte låta sig luras av. I själva verket är partiet inget annat än ett ”arbetsköparnas skyddsgarde”.¹⁷⁷ Det finns inget som tyder på att Flyg själv under 30-talets första del skulle haft en åsikt som avvek från denna. Strax efter maktövertagandet 1933 hölls på Auditorium en stor antifascistisk manifestation under parollen ”Hitlers banditvälde i Tyskland”. Flygs parti var arrangör och Flyg själv huvudtalare. I allt instämde han med uppfattningen om nazisterna som ett arbetsköparnas skyddsgarde:

Storkapitalet, som gav Hitler det ekonomiska stöd utan vilket han ej förmått bygga sin massrörelse och sina fast organiserade stormtrupper är genom Hugenberg [radikalkonservativ ekonom, Hitlers näringsminister] med och kontrollerar sin man och det kapital man satsat på honom [...] Ty Hitlers uppgift – den nuvarande diktaturens uppgift – består i att rädda den tyska kapitalismen och dess stat.¹⁷⁸

De tyska massor som samlats – samma massor som ansågs ha en särskilt revolutionär potential ovan – var bedragna. I analysen av Hitler som det kapitalistiska systemets agent var han i själva verket enig med Komintern.¹⁷⁹

Samtidigt framträdde i artikeln ett visst intresse för det tyska nazistpartiets program. De socialpolitiska reformkraven sågs inte som reella

utan som taktiskt betingade. Idéerna var ”taktiskt elastiska”, som *Folkets Dagblad* citerade Joseph Goebbels.¹⁸⁰ Samtidigt ansågs programmet inte mer uppenbart taktiskt än att det behövde bemötas. I detta bemötande gör man dock, snarare än att se en taktisk position, en skillnad mellan å ena sidan en ideologilös hållning och å andra sidan en mer arbetarvänlig dito – felaktig, men dock ideologiskt grundad.

Redan kort tid efter maktövertagandet 1933 pekar man i *Folkets Dagblad* på att det tidigare framlagda nationalsocialistiska programmet nu verkade ställas åt sidan. Avskaffandet av arbetsfria inkomster, motståndet mot finanskapital och ockrare, förstatligande av truster, expropriation av jord för allmännyttiga ändamål – allt detta verkade Hitler ha glömt.¹⁸¹ Här värderades nazistpartiets valprogram taktiskt. När Flyg 1934 skriver om partiprogrammet återkommer han till tanken att detta för Hitlers del var något som kunde användas allt efter behov och tillfälligheter.

Samtidigt har Flyg märkvärdigt erkännssamma ord om Gottfried Feder, nazisternas ekonomiske teoretiker och en av upphovsmännen till NSDAP:s radikala partiprogram från 1920. Som ledande ekonom i NSDAP förväntade sig många, däribland Feder själv, att han efter maktövertagandet skulle få bli chef för finansdepartementet. Han fick dock bara en lägre befattning och manövrerades småningom ut helt och hållet och placerades på en tjänst som universitetslärare. Då Flyg möts av nyheten att Feder tvingats lämna finansdepartementet skriver han:

Feders likviderande betyder någonting mycket mer än en tillfällig oppositionsmakares avsättande. Med Feders utkastande ur Schachts departement tog den tyska nationalsocialismen farväl av sitt visserligen mycket suddiga men dock program i ekonomiskt och socialt avseende. Redan i det moment då Weimarrepubliken föddes drog Gottfried Feder upp huvudkonturerna till detta program. Han skildrade olikheten ”mellan skapande och roffande program”. 1920 formade han den tyska nationalsocialismens ”teoretiska” plattform [...] Feder stoppade med detta program idéer i Hitlers tomma hjärna.¹⁸²

Det är flera saker i detta citat som är av idéanalytiskt intresse. Det första är den jämförelsevis stora erkänslan. Visserligen raljerar Flyg över en bristfällig teoretisk underbyggnad. Feder har ju inte Lenin som rätt-snöre. Men Flyg skriver mer erkännamt om Feder än vad han skriver om Komintern, mer erkännamt än om Stalin och dennes system. Det andra är att den efter maktövertagandet prokapitalistiska nazistiska linjen i själva verket inte är ideologisk utan tvärtom helt aideologisk. Vilken del av nazismen som är taktisk och vilken som är ideologisk blir här en öppen fråga. I Hitlers ”tomma hjärna” kan man stoppa vilka idéer som helst. Att nazismens programmatiskt arbetarvänliga hållning på väg till makten ses som taktik skriver Flyg under på, men inte heller den senare bindningen till storfinansens framstår som ideologiskt genuin. ”Någon principiell övertygelse har han [Hitler] f.ö. aldrig haft”, menar Flyg. För det tredje, och anknutet till det förra, kan det noteras att det som för Flyg tvärtom tycks ideologiskt genuint är Feders socialistiska hållning. I citatet ovan är det *socialismen* som är kursiverad, medan dess ”teoretiska” halt är satt inom citationstecken. Det är den teoretiska underbyggnaden som ifrågasätts, men att det rör sig om en form av socialism tycks Flyg villig att acceptera. Möjligen öppnas här ett fönster mot den völkischinspirerade antijudiska socialism som nämndes i inledningen. Det finns alltså ett annat ideologiskt innehåll än det som Hitler för tillfället proklamerar, ett slags alternativ nazism. Detta alternativ tonar då och då fram i spalterna. Det kan yttra sig som en tidig spekulation om att Gregor Strasser och dennes fraktion ska gå i opposition mot Hitler och storfinansens. Det kan framträda i synpunkten att Robert Leys tyska arbetsfront, substituterat för de nedlagda fackföreningarna, gjort arbetsköparna nervösa och att ett avgörande mellan höger och vänster inom det tyska partiet måste komma. Det är värt att notera att den idémässiga dragkampen mellan ”arbetsköpare” och det prövade tyska folk som tillskrevs revolutionär potential inte sågs som avklarad ens efter utrensningarna 1934.¹⁸³

Sammanfattningsvis antyds uppfattningen att nazismens prokapitalistiska tendens är taktiskt motiverad medan dess prosocialism, om än inte företrädd av Hitler, är ideologiskt grundad. Den vanligare uppfattningen, i Flygs idémiljö liksom i den senare forskningen, har

annars varit det omvända. Inte ens Max Kele gick så långt i sin analys av nazismens appell till de tyska arbetarna.¹⁸⁴

Hur betraktades då den svenska nazismen? Var den lik den tyska eller representerade den något delvis annat? Var den en allvarlig utmanare? Den sistnämnda frågan kan sannolikt besvaras med ett nej. De svenska nazisterna, det gällde såväl Furugårds som Lindholms rörelse, förekom sällan i spalterna och betraktades som en ganska perifer företeelse. Med viss förnöjsamhet noterades Lindholmsgruppens tumultartade utbrytning 1933, då *Folkets Dagblad* tyckte att ”det är precis som om Lindholm skulle ha gått i skola hos sina kusiner på Jakobsgatan”.¹⁸⁵ Det var på denna adress de konkurrerande Sillénarna hade sina lokaler. Brytningen mellan Furugård och Lindholm hade stora likheter med Flygs väg ur Komintern. Detta gällde såväl processens yttre former i termer av ömsesidigt barrikaderande av partilokaler som dess egentliga kärna: oviljan att underordna sig det tyska respektive sovjetiska inflytandet.

Den tydligast deklarerade synen på den svenska nazismen ger Flyg i en ledare hösten 1936 med titeln ”Nazismen i Norden”. Flyg polemiserar här mot uppfattningen att de nordiska nazistpartierna är bundna att förbli små och betydelselösa. Det riskerar att leda till obehagliga överraskningar, menar han. Men det verkligt farliga är att den borgerliga diktaturen vinner terräng långt utanför de stater som beskrivs som nazistiska eller fascistiska. Det är alltså inte alltid idéerna företräds av de som kallar sig nazister. Hade man inte också i Sverige försökt inskränka de politiska fri- och rättigheterna, allt under sken av att man egentligen ville värna demokratin? Det var en bedräglig taktik som i själva verket dolde något större. ”Furugård och Lindholm”, skriver Flyg, ”har aldrig representerat den verkliga reaktionära faran i detta land”. Det fanns långt värre företrädare för den borgerliga reaktionen.¹⁸⁶ Också tidigare hade Flyg gett uttryck för uppfattningen att nazismen inte var det stora problemet.¹⁸⁷

Reaktionen företräddes således primärt av andra än nationalsocialisterna. Till den något dubbla bilden av nationalsocialismens ideologi lades således en tanke om att den verkligt reaktionära kraften kom från den inomparlamentariska högern och arbetsköparnas intresseorganisationer.¹⁸⁸

Statskapitalism som ny fas

Det avgörande hotet kom således från storfinansen och dess agenter. I sak är detta inget uppseendeväckande. Rörelsen var antikapitalistisk från start och kom att så förbli fram till slutet. Däremot behövde analysen av kapitalismen revideras inom ramen för det antikapitalistiska ställningstagandet. Det politiska målet var att kapitalismen som ekonomiskt system skulle utmönstras och dess exploatering upphöra. Men för att kunna uppnå detta behövde man grundligt studera såväl verkligheten som de leninistiska urkunderna: i vilket stadium befann sig kapitalismen? Hur långt var krisen gången, och hur skulle man på bästa sätt anpassa taktiken i rådande läge?

I Flygs tvåra kast mellan inkluderande enhetsfronttaktik och en mer exkluderande hållning spelade denna uttolkning av kapitalismens faser en avgörande roll. Hur genuin den nya analysen var är oklart, och även analysen i sig är ibland svårfattlig. Som Bernt Kennerström konstaterar så berövade Kominterns lappkast 1934–35 helt enkelt Socialistiska partiet dess politiska utrymme. I linje med detta är det lätt att se den nya ideologiska analysen som framtvungad för att en ny plats skulle kunna tas i anspråk. Rockaden med Kominternpartiet var påtvingad, motivering fick komma efteråt. Ibland var det svårt att hänga med turerna i Moskva. Det gällde naturligtvis också ”det andra” kommunistpartiet, det Kominternanslutna.¹⁸⁹

I broschyren *Per Albin går vidare – genom kohandel till statskapitalism* behandlar Flyg grundligt frågan om kapitalismens faser. Som ofta är Per Albin Hansson i skottlinjen, den främste svenske företrädaren för den urspårade, reformistiska socialismen. Den statskapitalism som anges som målet för dennes politik innebär, enligt Flyg, i själva verket att staten ställer sig som en garant för det kapitalistiska systemet. Arbetarna och deras organisationer är således helt överspelade. Eftersom staten enligt Marx och Engels aldrig är ett neutralt organ utan tvärtom alltid en agent för ett klassintresse, innebär det att statskapitalismen aldrig kan förebåda en socialistisk utveckling. I själva verket säkerställer man förtrycket. Den planlösa varuproduktion som alstrar kapitalismens kriser genom överproduktion följt av arbetslöshet och stagnation hade nu annars ställt

kapitalismen i ett läge där krisen potentiellt hade kunnat användas för politisk förändring. Som läget nu var hade socialdemokratin i själva verket räddat kapitalismen, och utrustat den med en rad statsmonopol för att förtrycket skulle kunna fortgå. Kapitalet hade övertagit staten. Jacob Wallenberg reste till Berlin på statens uppdrag för att förhandla för de svenska bankernas räkning, för att ta ett exempel. ”Staten är bara ett medel, som ger förhandlingarna större eftertryck”, menade Flyg.

Efter denna inledning i broschyren följer en exposé över statskapitalismens uttryck. Den amerikanska kapitalkoncentrationen, Mussolinis korporationer liksom utvecklingen i en rad västerländska länder ses väsentligen som en utveckling mot statskapitalism. Särskilt intresse riktas mot Tyskland. Här kämpade statskapitalisterna sedan många år en strid mot gamla feodala och privatkapitalistiska intressen. Med hjälp av de ”socialistiska” krafterna (denna gång är citationstecknen Flygs) hade statskapitalismens företrädare nått en del framgångar innan de efter utrensningssaktionen 1934 trängts tillbaka. Nu hade dock även ”privatinitiativets talesman” näringsministern Hjalmar Schacht tvingats till en rad statliga ingrepp i ekonomin. Utrikeshandeln, jordbruket och industrin reglerades av staten, liksom hela löne- och socialpolitiken. Men i toppen av staten satt som vanligt ombud för storkapitalet. Efter att ha räknat på relationen mellan produktionsvolym och arbetsinkomster, som båda förvisso ökat, kom Flyg till slutsatsen att exploateringen av arbetarna ökat: 18,9 procent fler arbetare producerade 46 procent mer varor för 5 procent högre lön.¹⁹⁰

När det gällde frågan om vad statskapitalismens utveckling betydde för den ”verkliga” socialismens strategi konstaterade Flyg att de som tidigare ropat högst mot kapitalism och socialdemokrati, Komintern-kommunisterna, nu istället sökte samband med socialdemokraterna

Här i Sverige gör Komintern sin vändning till socialdemokratin just i det ögonblick då denna börjar gå in för kapitalismens räddning genom statskapitalism och då dess ledare blir nationalister och understödjer upprustningen! Just nu gör Komintern sin vändning, när skällsordet ”socialfascister” börjar få åtminstone något sken av berättigande. Hr

Linderot och hans folk går raka vägen till de mest reaktionära inom arbetarrörelsen och hjälper därmed endast fascismen.¹⁹¹

Kappvändandet byggde således, enligt Flyg, i grunden på en bristande analys av kapitalismen och dess faser. I citatet går ytterligare två aspekter av den ideologiska förbrytelsen igen: genom samverkan med socialdemokratin accepterades nationalismen, och som en följd av detta också ett ökat stöd till försvarsmakten. Den antimilitaristiska hållningen sveks. För Flyg kom detta att vara en central anklagelse mot Kominternkommunismen och dess förändrade taktik.

Uppfattningen om statskapitalismens ställning i Tyskland avviker däremot delvis från vad Flyg skrivit tidigare, exempelvis om Gottfried Feder. Istället för att se den nazistiska vänsterflygeln som företrädare för en socialism som beskrivs med viss erkänsla trots sina teoretiska tillkortakommanden så ses vänstern respektive högern i nazistpartiet här som företrädare för olika faser av kapitalism. Det är inte helt logiskt. Koherensen i Flygs analys störs också av att den planmässiga produktion i industri och jordbruk som setts som något positivt i Sovjetunionen i det nazityska fallet istället ses som ett uttryck för statskapitalism. Möjligen är denna logiska vacklan ett uttryck för att skiftet i taktisk analys inte hade någon djupare ideologisk grund.

På en punkt är dock Flygs ideologiska position konstant: frågan om militarismen. Att vara principfast antimilitarist då världen rustade för att kunna stå emot Tyskland kunde inte självklart ses som undfallenhet mot Hitler. Det var för de flesta en alltför djärv tolkning. Men helt klart är att Socialistiska partiet och Nils Flyg med detta konsekventa ställningstagande inte längre kunde räknas som ”antifascismens mest radikala spjutspets”, för att tala med Håkan Blomqvist.¹⁹²

Militarismen och dess agenter

Som tidigare sagts är ett flygblad från militäragitationskommittén den äldsta handling som finns i Flygs arkiv. Antimilitarismen var alltså en tidig hållning hos honom, ursprungligare än många andra delar i hans ideologiska budskap, äldre än leninismen och vördnaden för dess

upphovsman. Antimilitarismen kom också att stärkas under årens lopp. Flyg hade själv varit med i arbetarrörelsens alla turer runt första världskriget då Andra internationalen brakade samman. Inget hade fått Flyg att svikta sedan dess. Tvärtom var han besluten att arbetarna inte skulle dras med i krigshetsarnas propaganda så som hade skett 1914.

I två broschyrer från 1935 lägger Flyg ut texten kring temat: *Ner med vapnen!* och *Krigsfaran och kampen mot densamma*. Det mest slående med dessa pamfletter är att problembeskrivningen är så pass konsekvent. Det antimilitaristiska temat är intimt sammanknutet med antikapitalismen och uppfattningen att militarismen är ett resultat av det kapitalistiska systemet. Det hade således funnits skäl att anta att Flyg med sin förändrade uppfattning om i vilken fas kapitalismen för tillfället befann sig också skulle korrigera sin uppfattning om militarismen. Så är dock inte fallet, militär aggression utövas under alla kapitalismens faser. ”Först då den reella makten, kontrollen över produktions- och statsapparaten är i det arbetande folkets händer kan det bli tal om en positiv inställning till försvarsfrågan”, skrev Flyg. Nu gällde det att kämpa mot krigens grundorsak: kapitalismens system.¹⁹³

Inte heller som försvar mot ”den bruna diktaturen” som Flyg nu kallar nazismen, var upprustningen legitim. Det var nämligen ingen garanti att ett upprustat försvar användes endast för försvar eller endast mot denna fiende:

Ingen av dessa herrar kan ge en sådan garanti. F.ö. saknar argumentet ett tyskt anfall på Sverige f.n. realpolitiskt värde. Den tyska krigspolitikens spets riktar sig mot Sovjet-Unionen och Hitlers utrikespolitik går ut på att få Polen, England, Finland och andra Östersjöstater med på sin sida i det heliga kriget mot Sovjet. Ser man på Sveriges utrikespolitik under senare år mot den bakgrunden, så är det mycket som talar för det svenska ”försvarets” engagerande *med* Tyskland men ingenting som talar för den svenska ”demokratins försvarskrig” *mot* samma land.¹⁹⁴

Vid sidan av tanken om militarism som en strukturell respons på kapitalismen lades alltså uppfattningen att försvarsmakten befolkades av företrädare för reaktionen. Officerskåren som värn för demokratin misstroddes.

Militarismen var således en konstant fiende – mot denna behövdes fortfarande en ”bred folkfront” ansåg Flyg, ett i sammanhanget uppseendeväckande ordval.¹⁹⁵ Vem bar då organisatoriskt ansvaret för den militära aggressionen och dess strukturella grundpremiss, kapitalismen? De nationalstater som underkastat sig statskapitalismen bar alla ett ansvar, menade Flyg. Men den internationella organisation som mer än någon annan bar skulden för de militärpolitiska äventyren i samtiden var Nationernas förbund. Här råder således kontinuitet: det fick vara slut på ”miljonrullningen till skojeriet i Genève”. Den så kallade arbetarregeringen förlösade folkets medel på medlemskap i en organisation som mer än något annat var en garant för den franska och brittiska imperialismens fortsatta makt, lydde argumentet.¹⁹⁶

Motståndet mot NF delade Flyg under tidigt 30-tal med Komintern, innan Sovjetunionen bytte fot. Nu stod Flyg istället på samma sida som Hitler när det gällde synen på NF. Efter nazisternas maktövertagande lämnade Tyskland NF, just som de förutskickat. När *Folkets Dagblad* skrev om uttåget hamnade sympatierna i själva verket på tysk sida mot ”hycklarna i Genève”, England och Frankrike, som nu åter sades ha fått skäl att vända sina vapen mot Tyskland.¹⁹⁷

Här framträdde alltså, återigen, en försiktig sympati för Tyskland – eller åtminstone för dess folk. Denna sympati märks även i andra sammanhang. I en artikel om Versaillesfredens konfliktskapande och ”orättfärdiga” karaktär skriver exempelvis Flyg om situationen i Saarområdet. Gränslandet mellan Tyskland och Frankrike hade i Versaillesfreden ställts under NF:s mandat. Produktionsvinsterna av den omfattande kolbrytningen i området skulle dock tillfalla Frankrike och betraktas som en delbetalning av krigsskadeståndet. Opinionsen i Saar var emellertid protysk, och vid en folkomröstning i området i januari 1935 röstade en kraftig majoritet för att området skulle införlivas med Tyskland.

Flyg beskriver hur omröstningen föregicks av oroligheter, och hur Saarområdet blivit till ”en krutdurk placerad mitt emellan två krigslystna galningar”. Krigsivern fanns alltså på båda hållen. Samtidigt blir det av sammanhanget tydligt att sympatierna är större för den tyska saken än för den franska: det är Tyskland som drabbats av den ”orättfärdiga”

freden. När Nationernas förbund nu ”inför eventuella oroligheter” försökte mobilisera en armé vid gränsen är det NF och den franska regeringen som framstår som den aggressiva parten. Att den svenska regeringen beslutat att sända trupp till NF-styrkan visade att Sverige ingick i de imperialistiska NF-kretsarna och inte förmådde att stå upp för sin programmatiska neutralitet.¹⁹⁸

Flygs syn på den sovjetiska utrikespolitiken står i bjärt kontrast mot detta. Tyskland gick ur NF medan Sovjetunionen gick med. I linje med Flygs tolkningschema hade Sovjetunionen därmed bekräftat att man lämnat socialismen och anträtt vägen mot imperialism. Leninspecialisten Flyg mobiliserar som så många gånger förr lärofadern för sin sak:

Lenin skrev en gång: ”Vi står utom det *imperialistiska beroendet*, vi har inför hela världen höjt kampens fana för att fullständigt störta imperialismen”. Fattiga sexton år har gått sedan denna sats – då alldeles riktig – formulerades. Idag är Sovjet-Unionen inlänkad i detta imperialistiska beroende. Frankrike ser ej i S.-U. ett land under ”kampens fana” mot imperialismen – man räknar med S.-U. såsom en uppbyggande makt – en värdefull hjälpare.¹⁹⁹

Den nya sovjetiska ståndpunkten sågs explicit som ett svek mot det ursprungliga Komintern och dess kamp mot Versaillesfördraget.²⁰⁰ I ett av sina fåtaliga bidrag till partiets teoretiska organ, *Socialistisk Tidsskrift*, skrev Flyg på samma tema att man kunde förstå Sovjets agerande som stat, men att man skapat en ytterst svår situation för den alljämt nödvändiga propagandan mot NF.²⁰¹

Precis som tidigare utmynnade Flygs analys och historieskrivning i konklusionen att världsimperialismen strävade efter en gemensam front mot länder där arbetarna tagit makten. Den unga Sovjetstaten hade stått i kontrast till den imperialistiska omgivning som ville störta socialismens landvinningar i gruset och återuppta exploateringen av det väldiga sovjetiska territoriet.²⁰² Agenterna för denna imperialism, huvudsakligen Storbritannien och Frankrike, gick genom Versaillesfredens bestämmelser och NF hårt åt också en annan potentiell arbetarstat: Tyskland. Sovjet och Komintern hade i ursprungsläget vänt sig

mot fördragets hårda skrivningar. Nu hade man dock varit principiös nog att byta fot, och istället gått arm i arm med de imperialistmakter man tidigare vänt sig mot.

Tyskland hade å sin sida inträtt i NF 1926. Därmed hade landet tvingats in i den organisation som exploaterade det egna folket, bland annat i Saarområdet. Att Tyskland efter Hitlers maktövertagande trädde ur NF var således logiskt och betraktades av Flyg med viss sympati, även om välviljan i detta läge inte sträckte sig till regimen i sig. Flyg hade större förståelse för att Tyskland lämnade NF 1933 än för att Sovjetunionen gick med 1934. I någon mening lämnade Tyskland imperialismen bakom sig medan Sovjetunionen anslöt sig till den. Så kan den ideologiska konsekvensen för Flygs del sammanfattas.²⁰³

Spänningar mellan internationalism och nationalism

Flygs med tiden allt starkare avståndstagande från Komintern fick med tiden också konsekvenser för hans syn på nationen som plattform för byggandet av socialismen. Vissa förebud hade funnits tidigare. Redan under Stormklocketiden hade Flyg försökt att etablera den 6 juni som ”den röda flaggans dag” i ett försök att fånga en nationellt sinnad arbetaropinion. Liknande tendenser fanns också under 30-talet. Flera exempel kan ges.

Då man 1935 högtidlighöll 500-årsjubileet av Engelbrektupproret och den första svenska riksdagen försökte *Folkets Dagblad* mobilisera den nationella frigörelsegestalten Engelbrekt för sina syften. Kung, regering, riksdag, biskopar och militärer firade minnet, men betraktades i tidningen som samtidens fogdar och kontrasterades mot ”upprorsmannen, som höjer sin knutna hand och manar det fattiga folket att göra sin plikt nu som 1435”. Den nationella frigörelsen skrevs härigenom in i ett delvis omdefinierat socialistiskt projekt.²⁰⁴ Om svenska flaggans dag skrev Flyg att den var dömd att förbli teater så länge nationens intresse inte sammansmälte med det arbetande folkets intresse. De stod nu i motsatsförhållande. ”Men den föreningen ska föras till förverkligande”, fortsatte Flyg i en formulering som skulle bli gångbar längre fram i tiden.²⁰⁵

Bild 4. Mötestalaren Nils Flyg. Okänd fotograf. Nils och Elsa Flygs samling, Arbetarrörelsens arkiv.

För en mera nationell hållning mobiliserades också, som så ofta, Lenin. Att socialismen kunde se ut på olika sätt enligt bolsjevikledaren har tidigare visats. För Flyg blev denna öppenhet ett sätt att markera distans till "oxkommunismen" i Kominterns tvångströja. Socialismen kunde ha varianter beroende på var och när den tog form. Återigen citerar Flyg sitt rättesnöre Lenin:

Alla nationer kommer en gång att nå fram till socialismen. Det är oundvikligt. Men de kommer *icke* alla att nå fram till den på samma sätt. Varje nation kommer att införa sina speciella drag i ena eller andra formen för demokrati, tillämpa den eller den varianten av proletariatets diktatur,

det eller det tempot i den socialistiska omdaningen av de olika sidorna av det sociala livet. Det finns ingenting som teoretiskt skulle vara mera ömkligt och löjligt än att i den historiska materialismens namn måla framtiden i detta avseende med en jämn ensartad färg.²⁰⁶

Till den alltmer nedtonade internationalismen hör också det kvardröjande nordiska intresset, där tankar om skandinavisk gemenskap får ersätta en global internationalism i Kominterns skepnad. I Flygs fall hade temat varit starkt redan under den tidiga Stormklocketiden och bland annat manifesterat sig i tankar på en samnordisk folkhögskola för arbetarungdomen. Det var på den tiden Flyg var studieledare och högt uppsatt funktionär inom ABF. Det var han inte längre, men banden mellan de nordiska arbetarna var fortfarande viktiga för honom. På alla internationella konferenser syntes den kulturella närheten skandinav emellan. Skillnaderna fanns förvisso också, men var knappast mer iögonfallande än de mellan en skåning och en norrbottning, menade Flyg, och hoppades att ”en nordisk folkrörelse växer fram, vilken under arbetarklassens ledning skapar ett enhetligt Skandinavien”. Den underliggande tanken var att Norden på detta sätt skulle utgöra en kontrast till den förhatliga NF-imperialismen.²⁰⁷

En avslutande men betecknande illustration av Flygs glidning i frågan om huruvida det var nationen eller det internationella gemenskapsökandet som utgjorde socialismens mest gångbara fundament ges också då man studerar de olika upplagorna av *Folkets sånger*. I denna bok samlades stora delar av arbetarrörelsens sångskatt över åren. Flyg var återkommande bokens redaktör, och skrev även en hel del av bidragen. *Folkets sånger* kom ut i tre upplagor: 1920, 1926 och 1936. Särskilt skillnader mellan 1926 och 1936 års upplagor kan noteras. I upplagan från 1926 tronar ”Internationalen” i Henrik Menanders klassiska översättning allttjämt i högsätet. Därefter följer ”De ryska revolutionärernas sorgmarsch” med text på svenska av Nils Flyg. På denna tid var Flyg fortfarande lojal med Komintern, en hårdstensbolsjevik som beskyllde Zäta Höglund och Fredrik Ström för att vara renegater då de avföll från den hårda linjen.

I upplagan från 1936 har ”Internationalen” däremot degraderats från

sin hedersplats. Den står nu som nummer två. Först är istället ”Socialisternas sång”, skriven av Flyg själv och tillägnad Socialistiska partiet. ”Den avser att tolka den anda, som tiden och läget kräver inom det arbetande folkets breda led”, skriver Flyg i förordet. Texten talar alltså om hur folket fylkas under den röda fanan. På denna punkt rådde ingen skillnad. Men snarare än att tala om hur trälar uti alla stater skulle stå upp, som i Menanders text till ”Internationalen”, talade Flyg här om en idé som var ”förfäders dröm” och skulle ställa ”folket” vid ”samhällets töm”. Det var ett bildspråk som kommunicerade ett annat idéinnehåll där blicken föll bakåt, mot historien, snarare än på samtidens klassbröder internationellt.²⁰⁸

Spänningar mellan klass och folk

Till Flygs med tiden alltmer vacklande inställning till socialismen betraktad som ett internationellt projekt lades med tiden också en vacklande klassanalys. I själva verket följdes dessa båda hållningar åt. Då Flyg i en artikel i *Socialistisk Tidskrift* manade till ”enhetsfront i Sverge” och definierade det som ”massornas sammansvetsning i och kring Socialistiska Partiet” illustrerar det dels en glidning mot ett svenskt perspektiv, dels ett vagt fokus på massorna snarare än arbetarklassen.²⁰⁹ Delar av detta har kunnat noteras också tidigare.

Man kan naturligtvis fråga sig om glidningarna var taktiskt betingade av de nationella politiska krafternas framstötter i arbetarleden, eller snarare en konsekvens av att internationalismen trycktes tillbaka i takt med att kritiken av Komintern blev alltmer omfattande. Det är inte heller helt sanningsenligt att hävda att begreppet ”arbetarklass” varit den exklusivt förekommande benämningen på de förtryckta tidigare. Arbetare, arbetarmassor, arbetande folk, arbetande befolkning etcetera förekommer som beteckningar på den exploaterade befolkningsskiktet också tidigare, närmast som synonymer. Att begreppet ”folk” hade central ställning, också som synonym till arbetare och arbetarklass, är tydligt redan i namnet på partiets tidning, *Folkets Dagblad*.

Under valåret 1936 tycks dock uppluckringen av klassbegreppet eska-

lera. Det ser ut att finnas medvetna skäl till detta. I ett resonemang om just beteckningen ”folkets” i *Folkets Dagblad* skriver Flyg på nyåret 1936:

Folkets Dagblad har strävat under år som gått att bli – i ordets djupaste bemärkelse – **folkets dagblad**. Under kommande år skall denna strävan vidgas och fördjupas. Vår tidning är och har varit en talesman för och till arbetarklassen [...] Men begreppet arbetare har vidgats under de senare åren. Stora skikt av landsbygdens jordbrukarebefolkning hör dit. Och ett allt större antal av de intellektuella är vordna rebeller – söker sig en politisk hemvist – vill kamp mot vad som är och för en ny ordning, som garanterar en människovärdig tillvaro [...] Arbetet för Folkets Dagblad är ett arbete för Sverges breda folkskikt – för det arbetande folkets frigörelse.²¹⁰

Det var en klassanalys som var allt mindre socialt exklusiv och alltmer nationellt inklusiv. Ambitionen går i linje med vad Götz och Nielsen noterat om 30-talets svenska arbetarrörelse.²¹¹ Också i *Socialistisk Tidskrift* slogs fast att ”hela det arbetande folket i alla dess olika skikt” skulle omfattas av partiets politik och propaganda.²¹²

Vad kännetecknar då förtrycket av dessa breda massor? Det finns mycket lite noterat om detta i Flygs skrifter, men det finns inga skäl att anta att han ställer sig avvisande till den marxistiska utgångspunkten om mervärdet. Enligt denna centrala tanke skapas värde då en produkt bearbetas. Den som säljer sin arbetskraft säljer således värdet av sitt arbete. Men det ligger i arbetsköparens kalkyl och intresse att arbetaren tvingas sälja sitt arbete för ett pris som inte står i proportion till det värde hans arbete skapar. Detta tillfaller istället arbetsköparen. Här uppstår således för arbetsköparen en inkomst som kan betraktas som arbetsfri. Eftersom det ligger i kapitalismens egendynamik att arbetsköparnas vinster ska bli så stora som möjligt, innebär det följdriktigt också att en allt större del av de värden som produceras kommer att tillfalla arbetsköparen och inte de som producerar värdena. Exploateringen kommer således att öka. Detta faktum slår i sin tur en bro till marxistisk historiefilosofi och uppfattningen att urladdningen är ofrånkomlig; kapitalismen kan inte existera med mindre än att den skapar förutsättningar för revolution. Det som förenar de som exploateras, och således är att betrakta

som arbetare, är alltså att mödorna av det egna arbetet i allt högre grad tillfaller den som äger produktionsmedel. Även om Flyg som sagt inte skriver mycket om detta själv är hans resonemang om de tyska produktionsvinstererna ett illustrativt exempel på tankegången: 18,9 procent fler arbetare producerade 46 procent mer varor för 5 procent högre lön. Mellanskillnaden tillföll ägarna.²¹³

Även om produktionsvinstererna hela tiden löper risk att exploateras betraktas produktion i sig som något både nödvändigt och positivt. Detta blir tydligt på många sätt, också tidigare. Flygs syn på den sovjetiska produktionsökningen efter den första femårsplanen har tidigare refererats. Också i kritiken av kapitalismens återkommande kriser finns ett tema om bristande produktivitet: genom icke planerad varuproduktion skapas de kriser som ställer arbetarna utan arbete. Förutom att det skapar ett armod hos den enskilde, innebär det på ett samhälleligt plan att den produktiva kraften lämnas överksam. Så kan det inte vara i ett socialistiskt, framåtblickande samhälle. I anslutning till valkampen 1936 får Flygs syn på arbete, arbetare och produktion en programmatisk lydelse, som med små variationer hamras in både i valpropaganda, ledartexter i *Folkets Dagblad* och i radio:

Socialismen är planmässig organisation av produktion och distribution i nationell och internationell skala. Socialismen hävdar icke blott rätten till arbete åt alla utan plikten till arbete för alla – även för nuets drönare och lyxdjur. Socialismens statsform är en lagbunden ordning, som nedifrån till toppen är präglad av det arbetande folkets intresse. Socialismen kräver av envar en arbetsprestation efter förmåga samt garanterar även åt envar en människovärdig utkomst och existens [...] Socialismen förintar ej de nationella säregenheterna – först under socialismens ordning kan dessa komma till full utveckling, befriade från chauvinismens skrankor och falskhet.²¹⁴

Återigen var det arbetande ”folket” i fokus. Den stat som skulle byggas åt detta folk skulle få de nationella särdragen att slå ut i full blom snarare än att utrota dem. Produktionen skulle vara planmässig till hela folkets fromma, och arbetet var i sig en bjudande plikt. Improduktiva lyxdjur kunde inte tillåtas. Sammanfattningsvis var ”arbetare” hos Flyg

en delvis vidare kategori än den man finner i den ortodoxa marxismen, skapande arbete något fundamentalt positivt, och produktion det som byggde utvecklingen mot en fullgånge arbetarstat.

Den svikna socialismen

Sedan de många partisplittringarna under 10- och 20-talen fanns det också en markerad tanke om att en genuin socialism stod mot dem som över åren svikit denna sanna väg. Det är i sig en bild av att allt fler grupper försökte exploatera den politiska potential som de miljontals röstberättigade arbetarna innebar. I täten gick Socialdemokraterna under Per Albin Hansson, till vänster om dem fanns det Kominternrogna kommunistpartiet och Flygs Socialistiska parti. Per Albin Hanssons nationellt färgade folkhemsretorik hade visat sig gångbar i de allmänna valen. Flyg själv betonade efter brytningen med Komintern alltmera tydligt Lenins ord om att socialismen måste byggas inom ramen för respektive nationell kontext. Även om Socialdemokraterna beskyldes för att vara fundamentalt kapitalismvänliga fanns det i denna försiktigt spirande nationalism en potentiellt gemensam grund. Det tyckte dock inte Flyg. I synen på socialdemokratin var Nils Flyg tvärtom påfallande konstant.²¹⁵

Den kompromisslösa hållningen till socialdemokratin delades inte av alla i partiet. En av dem som inte skrev under på Flygs åsikter var Karl Kilbom själv, samme man som tillsammans med Flyg fronderat mot Komintern och den som i folkmun fått namnge partiet. Flyg och Kilbom hade delat hållning ända sedan tiden i ungdomsförbundet och ABF, men nu var det slut.²¹⁶ Kilbom var inte bekväm med den ideologiska position som Kominterns lappkast hade ställt partiet i. Även han drogs i riktning mot en folkfrontsidé, och han tyckte att den antimilitaristiska agendan åtminstone tillfälligt skulle åsidosättas inför hotet från det nya Tyskland. Maktkampen utföll slutligen till Flygs fördel. Kilbom tvingades i första läget bort från chefredaktörskapet på *Folkets Dagblad*, och under våren 1937 även ur partiet. Han inträdde 1938 i Socialdemokraterna. Flyg menade att det varit dit Kilbom velat gå hela tiden.²¹⁷ Kilbom å sin sida hävdade i sina memoarer att Flyg sökt inträde

i Socialdemokratiska partiet i januari 1937, men nekats eftersom han inte ansågs pålitlig.²¹⁸ De gamla ungdomsklubbisterna var uppenbart oeniga också om detta. Kvar vid tömmarna i Socialistiska partiet satt emellertid Flyg, och ur dennes perspektiv inrangerades nu Kilbom bland de övriga renegater som samlats på hög under åren: Ivar Vennerström, Zäta Höglund och Fredrik Ström som de mest bemärkta.

Redan veckan efter att Kilboms uteslutning kungjorts på ledarplats i *Folkets Dagblad* följde Flyg upp med en återblick på Sverges socialdemokratiska vänsterpartis alla faser. Det var i maj 1937 tjugo år sedan partiet bildats. Bortsåg man från de inre konflikterna och efterföljande avspjälkning – 1921, 1924 och 1929 – fann man att konflikten hela tiden varit densamma: den mellan socialism och kapitalistisk socialdemokrati, menade Flyg. Efter splittringen 1929 fanns en minoritet som benämndes kommunister – det var den svenska Kominternsektionen som här åsyftades – men i samtiden var de att betrakta som socialdemokrater. Det var heller inte att förundra sig över om de rent faktiskt också blev det. Vennerström var nu landshövding och Höglund chefredaktör för *Social-Demokraten*. Överlöparna betalades rikligt, så det fanns goda incitament, ansåg Flyg. Själv var han inte intresserad – det var åtminstone vad han sade:

Men den fråga, som står kvar, det är: har utvecklingen under de gångna 20 åren bevisat revisionismens styrka och riktighet? Blir svaret på denna fråga jakande, så har vi bara att erkänna detta samt att draga konsekvenserna. Men svaret blir inte jakande. Revisionismens väg ledde i Tyskland fram till den borgerliga diktaturen i nazismens gestalt. Revisionismen i Sverige har lett fram till förvaltningen av den nuvarande ordningen – till ett värnande av densamma i ned- och uppgång. Revisionismen har lett fram till en praktisk politik, som innebär, att arbetarklassen är det kraftigaste stödet för kapitalismen. Betänker man, att den huvudfråga, som står på vår tids dagordning i världsmåttstock är: Kapitalism eller Socialism så blir konsekvensen härav, att en socialistisk opposition är mera berättigad än någonsin.²¹⁹

Antikapitalismen var principfast och stark som alltid. Den skulle mötas med socialism, och inte med de revisionistiska avarter som blott benäm-

Bild 5. Partiledaren Nils Flyg 1935. Okänd fotograf. Nils och Elsa Flygs samling, Arbetarrörelsens arkiv.

des socialism. Ett tredje alternativ till socialism och kapitalism gavs icke. Dialektiken låg fast, men det puritanska strävandet gjorde det också allt svårare att söka allianser.

Sammanfattning

Flyg var nu en ärrad politisk veteran. Han var 46 år gammal och hade varit politiskt aktiv i mer än halva livet. Han var partiordförande sedan tretton år tillbaka och hade suttit i riksdagen i nästan tio. Ytligt betraktat hade det gått bra för den gamle ungtkommunisten. Hans belackare,

som med tiden blev allt fler, kunde rentav se en burgen fasad. Bland annat hade Flyg något för tiden så exklusivt som en bil, en Dodge, som han älskade att köra. Det stack i ögonen. När den senare stals väckte det spefull muntration – ”allt mitt är ditt”, var det inte rättesnöret för en kommunist? Från vänster sågs bilen som ett brott mot hur en kommunist borde leva, från höger illustrerade stölden av samma bil hur det kom att bli i det samhälle Flyg propagerade för: ingen respekt för privategendomen.²²⁰

Flyg var nu en man i staten. Inflytandet han i ungdomen drömt om hade han åtminstone till dels fått. Men lekfullheten från Gökottekommittén i Nacka SDUK var nu långt borta. Striderna tog tid och kraft. Familjen, som bodde kvar i villan Tomtebo i Nacka, försumrades. Hemma fanns den gamla kyrkokörsförelskelsen Elsa, som han var gift med sedan nästan 20 år och som över åren dragit ett stort lass i såväl hemmet som i barn Gilles verksamheten. Flyg, som tillbringade sin mesta tid utanför hemmet och hade många sena kvällar, var inget dygdemönster för en äkta man. Han var alltid ångerfull, och Elsa bet ihop och förlät. I äktenskapet hade det över åren fötts tre barn, en pojke och två flickor. Nu fanns bara två kvar. Dottern Solveig hade dött i tuberkulos redan på 20-talet, kanske smittad av en tysk kommunist som familjen haft som gäst. Framför allt Elsa tog förlusten mycket hårt. Flyg själv försökte så gott det gick att se något motiverande i händelsen. Kanske var dottern ett offer i kampen.²²¹ På pappret var han en mäktig man, nu dessutom ensam i partiets ledning. Huruvida han var lycklig är mera tveksamt. Men en principfast man som Flyg kunde heller inte alltid unna sig lyckan när kampens nödvändigheter trängde sig på.

Det är nu hög tid att återvända till den metodologiska ansats som nämndes inledningsvis, nämligen till Michael Freedens begreppsanalys. Ambitionen är att, mot bakgrund av den empiriska genomgång som gjorts, se vilka kärnbegrepp som formade och kännetecknade Flygs ideologiska position från ungdomsåren fram till brottet med Kilbom 1937. Det är en lång tid, självklart skedde under perioden ett antal förflyttningar bland mängden av begrepp, inte minst knutna till Sovjetstatens och Kominterns utveckling. Det går dock i Flygs texter fram till denna stund att identifiera ett kärnkluster av sex sammanhängande ideolo-

giska teman, länkade till varandra. I relation till Freeden är det värt att notera de ideologiska negationernas ställning – Freeden själv tycks som sagt ambivalent inför sådana, men i Flygs fall är de helt centrala.

Antikapitalismen är den absolut grundläggande delen i kärnklustret. I mångt och mycket är denna en grundförutsättning för de resterande delarna i Flygs analys, i själva verket en så självklar ideologisk hållning att det ofta inte finns någon större mening för Flyg att utveckla sin ståndpunkt. Grunden är klar sedan tidiga år: kapitalism innebär exploatering av arbetarna som får se frukten av sina mödor tillfalla någon annan. Med stigande leninistisk inläsning läggs ytterligare skikt till idén. Kapitalismen alstrar genom sin brist på planmässighet återkommande kriser, som återigen drabbar arbetarna. Senare riktas udden mot statskapitalismen, sedd som en fas då de enskilda staterna de facto blir det kapitalistiska systemets garant, även i de fall de styrs av socialdemokrater vars socialism således är grundfalsk. Med vetskap om i vilken riktning Flyg kom att gå är det av intresse att se om den grundmurade antikapitalismen åtföljdes av antisemitiska föreställningar om en specifikt ”judisk storfinans”. Det kan konstateras att rörelsepressen inte gick fri från dessa idéer. Enligt artiklar i *Stormklockan* fanns det exempelvis ett ”judeproblem” av kapitalistisk art, till och med Ture Nerman vidgick detta. I partiets teoretiska organ *Socialistisk Tidskrift* publicerades en översättning av Karl Marx antisemitiska skrift *Zur Judenfrage* från 1844, vari judarnas ”schackrande ande” diskuteras och som avslutas med förhoppningen att samhället ska ”emanciperas från judendomen”.²²² Dessa tankar fanns således runt omkring Flyg, men till synes inte hos honom själv. Däremot finns exempel på motsatsen.²²³ Antikapitalismen gavs hos Flyg såhär långt, fram till 1937, inte någon antisemitisk överlagring.

Antiimperialismen är antikapitalismens logiska fortsättning. Tanken kan beskrivas som generell i den marxistiska idétraditionen alltsedan *Kommunistiska manifestet*, men har fått sin klassiska utformning av Lenin i dennes ”Imperialismen som kapitalismens yngsta etapp”, som Flyg kallar den, från 1916. Imperialismen behövs för kapitalismens fortlevnad, det ligger i dess natur att söka avsättningsytor och råvarutillgångar över hela världen. Den främsta organisatoriska inkarnationen av denna

imperialism är i Flygs tanke Nationernas förbund, NF – en organisation skapad av och för ”ententebourgeoisien” enkom för att den exploatering som är kapitalismens väsen ska kunna fortgå. Särskilt Storbritannien och Frankrike är här i skottlinjen. Några fredssträvanden är det alltså inte tal om. Särskilt utsatt för imperialismen är den unga Sovjetstaten, som genom att etablera en ny statsform gjort sig onåbar för exploatering. Men även Tyskland är drabbat av ententemakternas utsugning. Den imperialism som utgår från Europas ledande kapitalmakter riktar alltså sina vapen mot den nya arbetarstaten Sovjetunionen såväl som den potentiella arbetarstaten Tyskland. Kring detta rådde under det tidiga 30-talet samsyn med Komintern, något som förändras vid 30-talets mitt. När Tyskland lämnar sitt ledamotskap i NF 1933 och Sovjetunionen går med i samma organisation 1934 blir konklusionen från Flygs sida, med viss förenkling, att Tyskland lämnar imperialismen bakom sig medan Sovjetunionen ansluter sig till den. Även om det nazistiska Tyskland fortfarande ofta (men inte alltid) av Flyg ses som dirigerat av storfinansen, är det nu Tyskland som tagit upp antiimperialismens fallna mantel.

Antimilitarism behandlas som ett enskilt tema i kraft av att det är en för Flyg både ursprunglig och kvardröjande hållning. Den finns i budskapet innan leninismen, och den är stark och kompromisslös även sedan andra programmatiska företrädare för socialismen lagt den åt sidan. Logiskt och begreppsligt är antimilitarismen annars intimt sammanflätad med såväl antikapitalism som antiimperialism. Kapitalismen är motorn, imperialismen dess konsekvens. Men för att kunna genomföra den imperialistiska offensiven behövs vapen. Kapitalismens och imperialismens aggression måste föras med verktyg. Att rustningsindustrin i sig är en del av den kapitalistiska sfären med ett praktiskt behov av avsättning för sina produkter ger ytterligare tyngd åt argumentet. När *Stormklockan* kallar NF för en ”konservburk för militarismen” är det en analys som ligger just i denna linje: de kapitalistiska staterna behöver en internationell militaristisk organisation för att säkerställa möjligheterna till världsvid imperialistisk utsugning. Också sedan Sovjetunionen bytt fot är detta Flygs ståndpunkt.

Antikominternism kan ett fjärde tema kallas i brist på bättre begrepp. Flygs antikominternism är inte ursprunglig, fram till splittringen 1929

gör han till synes allt för lojalt stå upp för Komintern. Han gör återkommande resor till Sovjet och är imponerad av vad han ser. Även efter brytningen med Komintern faller han erkännssamma ord om Sovjetunionen och dess produktivitetens utveckling, en erkänsla som bryts successivt under ”systemet Stalin”. En stark kontinuitet är dock att Flyg över tid tvingas förhålla sig till Komintern, först som rättesnöre och senare som absolut motbild. Det kan samtidigt sägas att den växande motviljan huvudsakligen gäller den taktiska nivån och frågan om ultravänstertaktiken. Det taktiska positionerandet fick dock stora konsekvenser också för politikens innehåll, inte minst i frågan kring vilka allianser som kunde sökas av Flyg. Den mest markanta ideologiska följden av avståndstagandet är att internationalismen betonas alltmera sällan. Som så ofta mobiliserar Flyg istället Lenin för en mera nationell socialism: socialismen har inga schabloner att följa, tvärtom kommer ”verklighetens behov” och de skilda nationella kontexterna att över tid ge en betydande socialistisk artrikedom. Det är heller inte klart, menar Flyg, att sovjetmedborgarna är ”revolutionens utvalda folk”. Att själva klassbegreppet över åren blir alltmer socialt inkluderande och alltmer nationellt exklusivt är ytterligare en bild av denna utveckling. Flyg betonar alltså alltmera tydligt socialismens nationella särdrag. Denna hållning understöddes av motstånd mot såväl socialdemokrater som Sillénare, som sedan tidigare ansågs ha svikit socialismen. Den av taktiska skäl alltmer isolerade positionen förstärkte dessa drag.

Arbetets idealisering är en femte begreppsbildning värd att notera. En utgångspunkt för Flyg som för alla materialistiska socialister är att de rådande produktionsförhållandena speglar ett maktförhållande. De som äger produktionsmedel köper arbetstagarnas arbetskraft till underpris. Sett ur arbetarens perspektiv innebär detta en form av stöld. Att produktionsvinsterna på detta sätt fördelas ojämnt är dock inte ett argument mot produktion som sådan. Tvärtom är denna ett fundament i ett socialistiskt samhällsbygge. Inte minst partipressens positiva rapportering om de kolossala sovjetiska produktivitetssökningarna under den första femårsplanen illustrerar detta. I kritiken av kapitalismens återkommande kriser finns också en kritik av just bristande produktivitet. Den överproduktion som tvingar fram kriser tvingar också fram

arbetslöshet. Det är förvisso ett problem för den enskilde, men ett mera grundläggande problem är att arbetskraften tillåts gå improduktiv. Kapitalismen förlösar således en resurs, följdriktigt är idealiseringen av arbetet intimt knuten till begreppet ”antikapitalism”. Då Flyg mitt under 30-talets ekonomiska kris kontrasterar Sovjetunionen mot det kapitalistiska väst är det också just detta han framhåller: i Sovjet arbetade man. I väst gick man däremot sysslolös. Det produktiva arbetet hålls således i vördnad. Då Flyg senare explicit talar om arbetet inte bara som en rättighet utan även som en plikt ges ytterligare kontur till detta faktum. Uppfattningen att arbetet skulle vara en tung pålaga som människorna i förlängningen borde befrias från förekommer till synes inte.

Det sjätte och avslutande begreppet är *Arbetarstaten Sovjetunionen*, även om det här liksom i synen på Komintern finns fluktuationer. Alltsedan revolutionen 1917 betraktades det ryska fallet som ett hoppfullt vittnesbörd om att kapitalismen kunde kullkastas. I denna mening var, i Flygs världsbild, Sovjetunionen ett svar på de antipatier som andra delar i det ideologiska kärnklustret ger uttryck för. Sovjetunionen var det positiva alternativet till allt det man vände ryggen. Här var en stat som gett människorna frihet och bröd, utrotat analfabetismen och satt produktionen i rullning. Flyg beskriver själv hur studenter, soldater och arbetare går arm i arm längs ett Nevskij Prospekt som badar i ljus. Den store teoretikern bakom allt detta, Vladimir Lenin, blir Flygs rättesnöre. Också efter brytningen med Komintern behåller Sovjetstaten stora delar av sin lyskraft. Under 30-talet följer dock successiv vacklan. Flera saker har nämnts, bland annat medlemskapet i NF. Även oförmågan att tydligt nog ta ställning mot den nazityska regimen kan nämnas – paradoxalt nog eftersom motståndet mot såväl Sovjet som Komintern senare underlättade Flygs alltmer pronazistiska hållning. Parallellt med denna utveckling finns en stark tilltro till Tysklands potential som arbetarstat och därmed föredöme. Redan under 20-talet skrev Flyg om Berlin som en väl så lämplig central för världskommunismen som Moskva. Med den tilltagande kritiken av Sovjetunionen under 30-talet hävdades att det inte fanns utvalda folk för revolutionen, och att de ryska arbetarna endast vid ett tillfälle överflyglat de tyska. Härtill kom en djup sympati för det tyska folket, som mer än något annat folk

utsattes för Versaillesfredens hårda villkor och NF:s förtryck. Initialt hade denna tanke om den tyska potentialen formats av Flygs positiva syn på spartakiströrelsens uppror. Men med en mer flexibel idé om att socialismen kunde se ut på olika sätt, och att olika delar av den internationella arbetarklassens jätteamé vid olika tillfällen kämpade i spetsen för revolutionen, hade Flyg öppnat upp också för andra tolkningar av vari den tyska potentialen kunde bestå.

Sammanfattningsvis finns alltså åtskilligt i Flygs ideologiska repertoar som motsvarar bilden av vad man kunnat vänta sig av en socialist. Framför allt analysen av kapitalismen som det rådande samhällets mest grundläggande problem, liksom idén att såväl imperialism som militarism är kapitalismens följdverkningar, pekar tydligt åt detta håll. Tanken att imperialismens vapen tidigt riktades mot den idealiserade unga Sovjetstaten, liksom den allmänt höga aktningen av Lenin och dennes verk, kompletterar bilden. Samtidigt finns drag som pekar i annan riktning. Inte minst efter brytningen med Komintern kommer över tid ett mera aktivt markerande av de nationella särdragens betydelse för socialismen. Redan under det tidiga 20-talet finns också ett starkt positivt intresse för Tyskland och de tyska arbetarnas revolutionära potential. I takt med det alltmer uttalade motståndet mot såväl Sovjet som Komintern kommer Nils Flygs blick åter att falla på denna potential. Även om Hitler alltjämt ses som en företrädare för storfinansen så finns i denna grundsyn en ideologisk utvecklingsmöjlighet, särskilt då stora delar av det antiimperialistiska budskapet riktas mot Versaillesfreden och Nationernas förbund, Hitlers svurna fiender.

Vägen mot Tyskland och ett ”samverkande Europa”, 1937–1943

När blev Nils Flyg nazist? Blev övergången någonsin fullbordad? I vilka aspekter var den i så fall taktiskt betingad och i vilka aspekter var den genuin? I den tidigare forskning som behandlat Flyg och Socialistiska partiets öde är dessa frågor återkommande. I den inledningsvis nämnda uppsats om Socialistiska partiet går Torbjörn Nilsson igenom en serie uppfattningar i frågan om när det är rimligt att se partiet som nazistiskt. Här förekommer en rad bud, från den utsparkade Kilboms och Ture Nermans ”tidiga” 1935 respektive 1937 till Nilssons egna ”sena” hösten 1942. Först då uppfyller partiet Nilssons krav på en fullgånge form av nazism. Inte minst den då tydliga antisemitismen är en avgörande faktor.²²⁴

Det har här förefallit rimligt att sätta en gräns vid tiden då Karl Kilbom uteslöts och Flyg stod kvar som ensam centralgestalt. Det fanns vid denna tid ingen uppslutning runt nazismen, men som visats fanns potentiella fundament på plats. Även andra, partitekniska realiteter talar för 1937 som en rimlig skiljelinje. Kilboms uteslutning medförde nämligen ett kolossalt medlemstapp. I början av 1937 hade partiet 11 000 medlemmar, ett år senare blott hälften. Merparten av partiets riksdagsledamöter lämnade partiet. Partiets minskade stöd medförde också ekonomiska problem för tidningen, *Folkets Dagblad*. Flyg försökte med till buds stående medel att skaffa finansiering, bland annat belånades villan Tomtebo i Nacka. Den var, som Håkan Blomqvist skriver, snart belånad upp över skorstenen.²²⁵ Med tiden blev ekonomin så ansträngd

att tidningen från sensommaren 1940 och två år framåt var helt nedlagd. Den ersattes i någon mån av veckotidningen *Tidens Röst*.

Då *Folkets Dagblad* återuppstod sommaren 1942 skedde detta med tyskt ekonomiskt bistånd på 17 000 kronor i månaden. Detta bidrag är känt sedan tidigare, och i någon mån talar det för en av Ashley Lavelles tolkningar av renegaters beteende som nämndes i forskningsgenomgången: de säljer sig för pengar. De ekonomiska bryderierna hade fått Flyg att göra framstötter mot tyska legationen även tidigare. I sin genomgång av de nazityska infiltrationsförsöken i Sverige visar Åke Thulstrup att Flyg åskade ekonomiskt stöd redan våren 1938. Bland annat hänvisade han då till kampanjen mot NF, och motiverade supplicen med att han skulle motionera för ett svenskt utträde ännu en gång våren 1939. Uppenbarligen hade Flyg själv, oaktat vad som i övrigt skrevs i tidningen, upptäckt en gemensam ideologisk grund med regimen i Tyskland och var också beredd att försöka dra nytta av det. Vid detta tillfälle fick Flyg emellertid inget understöd.²²⁶

Vilken betydelse de tyska pengarna ska tillmätas är naturligtvis helt central för frågan om omvändningen ska ses som genuin eller inte. Det finns anledning att återkomma till frågan, här kan bara Torbjörn Nilssons lakoniska konstaterande återges: partiet blev knappast nazistiskt för 17 000 i månaden. Möjligen underlättades omprövningen.²²⁷

För Flyg såväl som alla andra i det sena 30-talet närmade sig nu kriget. För antikapitalisten Flyg var det klart att det skulle komma. Krig var den naturliga imperialistiska konsekvensen av ett orubbat kapitalistiskt produktionssystem. Samtidigt ville antimilitaristen Flyg så långt möjligt att Sverige skulle förskonas från kriget. Neutralitet blev därför den paroll som Flyg kom att hålla i starkt under de följande åren. Återigen aktiverade Flyg sitt nordistiska intresse och förde fram tanken om Norden som neutral zon i vad som beskrevs som en förestående stormaktskonflikt.

Nordens frihet mot stormakternas aggression

För Flyg hade Norden och det nordistiska strävandet av och till funktionen av ett slags ställföreträdande internationalism. Så var det redan på 10-talet, och så var det efter att Kommunistinternationalen förskjutits. Norden blev en möjlighet att bygga socialismen bortom nationens gränser. I en saklig mening var dock argumenten för en nordisk gemenskap i grunden de samma som för nationen: det fanns en kulturell och språklig närhet, och det fanns historiska band.

Till idén om Norden som en sammanhållen kulturell enhet lades med det annalkande kriget också tanken om Norden som en säkerhetspolitisk konstruktion. Ett samnordiskt strävande efter absolut neutralitet skulle tillförsäkra freden. En central komponent i denna tankegång var som tidigare att Nationernas förbund var en i sitt imperialistiska fundament aggressiv organisation, inte en neutral fredsgarant, och att medlemskapet i denna organisation hotade att dra in Sverige i konflikter. Nordismen skulle här vara en motkraft, den skulle inte korrumpas i någon stormakts favör, och den syftade till att vara neutral inför stormaktsanloppet.²²⁸ Kriget tockades av Flyg alltså som en stormaktspolitisk konflikt och inte som en ideologisk konflikt mellan demokrati och diktatur.²²⁹

Till "stormakterna" räknade Flyg nu de hävdvunna motbilderna Storbritannien och Frankrike, liksom Sovjetunionen som allt oftare explicit betraktades som imperialistiskt. Till de stormakter mot vilka Norden skulle utgöra ett motvärn räknades också Tyskland. Huruvida Tyskland skulle betraktas som imperialistiskt eller inte var däremot en mera öppen fråga. Den tyska offensiven sågs allmänt som ett sätt att "korrigera" Versaillesfredens obalanser.²³⁰ Om remilitariseringen av Rheinlandet skrev Flyg exempelvis att det inte ens bland "nazismens argaste vedersakare" fanns någon som menade att detta kunde betraktas som en kränkning av en rättsordning.²³¹ Hänvisningen till dessa obalanser, och mera allmänt beskrivningen av de olika stormakternas motiv och agerande, fick stor betydelse för hur Flyg såg på drivkrafterna bakom kriget och frågan om vem som bar skulden till det. Hur de nordiska staternas öden under kriget skildras är en god illustration till detta.

Särskilt illustrativt är det att ställa Finlands respektive Norges utsatt-

het 1939–40 i komparativt ljus. I fallet Finland ställde Flyg sig helhjärtat bakom parollen att Finlands sak var Sveriges. Vid ett stort Finlandsmöte i Medborgarhuset i Stockholm lade han ut texten om bevekelsegrunderna för detta ställningstagande. Det sovjetiska anfallet mot Finland syftade dels till att utrota Finlands oberoende som neutral småstat, dels rent praktiskt att inkorporera landet i det tysk-ryska blocket. Den nonaggressionspakt som slutits mellan Hitlers Tyskland och Stalins Sovjet 1939 hämmade Flygs protyska utveckling, men det är av det vidare sammanhanget tydligt att Sovjetunionen är den part som ses som alliansens huvudsakliga aggressor.²³² Det svenska stödet till Finland beskrivs som halvhjärtat. Då det gäller västmakterna är situationen än värre. De gör, som alltid, det som tjänar dem bäst. ”Kan västmakterna vinna Stalin, gör de det utan tvekan på Finlands bekostnad”, hävdar Flyg. Kan de dessutom inränga Finland eller hela Skandinavien på den västliga sidan i kriget är det ännu bättre.²³³ Generellt kan sägas att kriget huvudsakligen ses som en konflikt mellan västliga och sovjetiska maktintressen på finskt territorium. Tysklands roll i kriget skjuts, paktförbindelsen till trots, i bakgrunden.

En kort tid senare ockuperades en annan del av det nordiska territoriet. Den 9 april 1940, samma dag som Tyskland besatte Norge och Danmark, skriver Flyg på ledarplats i *Folkets Dagblad* om ”Västmaktsaktionen mot Norge”:

Så har de nordiska ländernas neutralitetsrätt fått sin andra hårda stöt. Först slog Stalin till på den högra kinden – nu kommer Churchill och smäller till den vänstra. Mineringarna utefter den norska kusten är en uppenbar, grov kränkning av Norges neutralitet.

[...]

[O]rdandet om malmstansporterna till Tyskland [är] bara avsett att maskera de verkliga motiven. Mineringarna vid norska kusten är upptakten till en ny stormaktsaktion mot Norden av liknande karaktär som det ryska anfallet mot Finland. Man torde observera, att omedelbart efter det Finland tvingats att acceptera de ryska fredsvillkoren kom västmakternas första förberedande åtgärder.²³⁴

Texten ovan har skrivits och tryckts innan den tyska inmarschen, men ger kontur åt det vidare händelseförloppet. Att skjuta Tysklands göranden och låtanden i förgrunden maskerar bara de verkliga motiven, menar Flyg. Här lurar de brittiska maktanspråken. Det som Ryssland nyss gjorde mot Finland, och som då fördömdes i starkast möjliga ordalag, gör nu England mot Norge. Flyg drar i själva verket här upp linjerna för ett narrativ där England är aggressorn och Tyskland endast svarar på denna aggression. Det får självklara konsekvenser för hur skulden fördelas. Dagen efter, då situationen fullbordats genom Tysklands intåg, är Flyg alltjämt klar över denna skuldfördelning. ”Västmakternas krigspolitik har uppnått ett resultat: tvenne av de nordiska staterna har blivit skådeplatser för storkrigets upptakt”, lyder den inledande konklusionen. Om Norge heter det att landet borde befinna sig i strid mot både England och Tyskland, kronologiskt rimligen först med England, men att man valt Tyskland istället och därmed gått med i storkriget på den västliga sidan.

Skuldbördan är således tydligt fördelad. Det är imperiemakterna som bär ansvaret: Storbritannien, Frankrike, och nu även Sovjetunionen. Tyskland däremot hör inte dit: det tyska agerandet möts, också då Norden är krigsskådeplats, av en påfallande förståelse.

Men det som utöver skuldfrågan är av intresse är också krigsutvecklingens konsekvenser för den nordiska idén. Finland slickar såren efter vinterkriget, Norge har genom att rikta vapnen mot Tyskland gått med västmakterna, Danmark har lagt sig platt. I detta läge är Sverige ensamt. Läget 1940 var således ett annat än 1938. Stråvan efter neutralitet och fred måste Sverige nu möta på egen hand, med ”kall hjärna” som Flyg skriver.²³⁵ Denna ensamma och neutrala hållning, syftande att tillförsäkra fred, var också en faktor som öppnade upp för en anpasslighetsprincip i takt med att de tyska krigsframgångarna fortskred.

Sammanfattningsvis kan sägas att tanken om Norden som ett enat neutralt block kom att köras över av krigets realiteter. Det innebar att Nils Flygs världsbild behövde anpassas. Det som tidigare betraktats som stormakternas hot mot Nordens frihet växte istället ut till en idé om att det som hotas av kriget är Europa. Det var ett vidare territorium, och fienderna förlades utanför detta territorium. Detta skifte av fokus från

Nordens frihet till Europas speglar väl glidningen i protysk riktning. I framtiden skulle Sverige göra en broderlig insats ”i den del av samverkans Europa som heter Norden”, skrev Flyg senare i det återupptagna *Folkets Dagblad*.²³⁶ Där Norden sågs som hotat av de imperialistiska stormakterna såväl som av Tyskland, är uppfattningen i det senare skedet istället att Europas frihet primärt hotas av USA och Sovjetunionen – USA betraktat som Englands imperialistiska efterföljare, och Sovjetunionen allt oftare beskrivet som en fullt utvecklad despoti.²³⁷

Innan vi rör oss vidare mot Flygs nya försök att tillförsäkra Sverige neutralitet och fred ska i det norska sammanhanget bara göras ett kort observandum om Vidkun Quisling. En naturlig fråga i anslutning till maktövertagandet i Norge var självklart om det även i Sverige fanns överlöpare. Vilka skulle ta taburetterna i besittning vid en tysk attack mot Sverige? Hos Flyg var dock erfarenheten av Quislings agerande inte riktad vare sig mot Tyskland eller mot svenska nazistgrupperingar. Den riktade sig vänsterut, mot det gamla Sillénpartiet och dess band till främmande makt. Visst kunde man förstå indignationen över den norska händelseutvecklingen, menade Flyg, men knappast förvåningen: om Ryssland attackerade Sverige visste väl alla att SKP:arna Sven Linderot eller Hilding Hagberg skulle gripa makten. De bedrev ju sedan länge ett ”förberedande quislingjobb”, som Flyg betecknade det. Det är i förhållande till det svenska Kominternpartiet som begreppet ”quisling” görs brukbart. Vare sig Lindholm eller någon annan svensk national-socialist misstänkliggörs. Även detta är en indikation om att Flyg nu var på väg någon annanstans.

Neutralitet och antimilitarism

I nära relation till strävan efter nordisk neutralitet som ett medel att uppnå freden fanns också ett kvardröjande antimilitaristiskt element värt att observera. I Flygs tidigare politiska liv var antimilitarismen ett absolut fundament, och byggde då på analysen av militarismen som en utväxt ur den förhatliga kapitalism som skulle störtas. Senare fick antimilitarismen en annan prägel. I ett första läge framstår neutralitet syftande till fred som det som är kvar av Flygs antimilitaristiska håll-

ning. I det senare skedet är strävan efter fred visserligen kvar, medan synen på vem som hetsar för kriget har förändrats. Den är nu tydligt vänd mot Flygs gamla antimilitaristiska vänner.

Två av Flygs pamfletter, båda utgivna 1938, illustrerar väl glidningarna i frågan om antimilitarismen. Delar av ställningstagandets fundament är intakta. Att motståndet mot NF är en viktig komponent är alltså klart. NF:s sextonde medlemsartikel tolkas som en traktatsenlig förbindelse som enrullerar Sverige på en sida, den imperialistiska, i det förestående kriget.²³⁸ Dessa teman känns väl igen. I en mera allmän mening håller Flyg också fast i den gamla parollen att inte en dag eller ett öre ska ges åt militarismen. Den ekonomiska sidan av problemet är således levande. Men istället för Stormklocketidens eldfångda och starkt ideologiserade retorik diskuteras nu försvaret snarast som vilken budgetpost som helst. Argumentet är i sin grundval helt enkelt att försvarsanslagen, liksom de med det annalkande kriget alltmera frekventa äskandena, är för höga. Det är helt enkelt för dyrt, och betalas på bekostnad av annat. Det rådde ”reformpaus – dock inte då det gäller rustningarna”, raljerade Flyg.²³⁹

Vid sidan av de kvardröjande men nedtonade ekonomiska argumenten finns nu också en tvådelad argumentation om den svenska försvarskapacitetens betydelse. Ett led i denna tanke var att Sverige, oaktat vilka ansträngningar som än gjordes, aldrig skulle kunna ställa en krigsmakt på fötter som var så stor att den verkligen skulle kunna stå emot ett angrepp. ”Endast en flyktig blick på krigsteknikens utveckling, stormakternas resurser samt medvetandet om att det endast är ett överfall från en stormakt som hotar, är tillräckligt för att understryka den ofrånkomliga styrkan i denna uppfattning”, blir konklusionen.²⁴⁰ Till detta argument lade Flyg ytterligare ett tankeled: ett upprustat Sverige skulle bli alltmer begärligt för stormakterna. Snarare än att skapa säkerhet innebar alltså ett otillräckligt men dock upprustat försvar en säkerhetsrisk. Det skulle komma att bli allt svårare för Sverige att hålla sig undan ”en kommande världsslakt”.²⁴¹

Även om Flyg således fortfarande höll fast i sitt antimilitaristiska ställningstagande var motiven alltså lågmält realistiska snarare än högljutt ideologiska. Håkan Blomqvist skriver i sin Flygbiografi om denna nedtoning att det rådde en dubbelhet i Socialistiska partiet i synen på

militarismen under tiden närmast före krigsutbrottet. Å ena sidan var parollerna på många sätt intakta. På familjesidorna propagerade man mot förråande krigsleksaker, hånade finansminister Wigforss för de militära satsningarna och kallade militära övningar för ”mördarhantverk”. Å andra sidan såg man från partiledningens horisont alltmer hur samtidens händelseutveckling tömde frasen ”inte en man, inte ett öre” på mening. Den som tog sig förbi den slagordsmässiga rubriksättningen kunde därför märka en betydande skillnad i ton och innehåll. Antimilitarismen blev, enligt Blomqvist, intet mer än en kritik av anda och former.²⁴²

Blomqvists värdering förefaller rimlig. Men även om antimilitarismen förändrades så går det dock att peka på vissa kontinuiteter. I det ”samverkande Europa” som efter återuppståndelsen av *Folkets Dagblad* 1942 blev ett av Flygs viktigare teman hade just freden en central plats. Den fred som antimilitarismen och därefter neutraliteten en gång skulle tillförsäkra var fortfarande ett centralt värde. Hoten mot denna kom emellertid nu från annat håll. I *Tidens Röst*, den veckotidning som i det tidsglapp *Folkets Dagblad* inte gavs ut fick fylla tomrummet, gick Flyg hårt åt den gamle partikamraten Ture Nerman för hans ”krigshets”. I Nermans tidning *Trots allt!* hade nämligen en artikel om försvarsvilja och vikten av att bjuda motstånd publicerats. Hade man bara viljan att försvara sig, ”om än bara några dagar”, så skulle man göra detta. Då hade man räddat sin moral. Då hade man en framtid. Flyg tolkade detta som att Nerman ville gjuta blod helt i onödan, och fortsatte:

Det är icke ”defaitism” att i det längsta söka undgå ett meningslöst krig och det är icke kamp för demokratin och landets oberoende att söka provocera fram ett dylikt krig ”bara för några dagar”.

[...]

F.n. gäller det att påvisa, att Trots Allt vill ha ett krig ”för några dagar”, vill att folkets söner skall förintas och blöda för att landets storfinansiärer skall kunna rädda sina i fjärran placerade tillgångar. Mot dylika planer kräves en bred, skärpt beredskap.²⁴³

Också under hot om ockupation gällde det att rädda människoliv. Vid sidan av det programmatiska fasthållandet vid freden som det värde som ska värnas kan man i detta citat se en annan kontinuitet över tid: tanken att kapitalintressena aktivt verkar för kriget. Det är från storfinansen, nu lierad med Flygs gamla vänstersocialistiska kamrater, som hotet kommer.

I skiftningarna inom det antimilitaristiska temat märks också en över tid förändrad inställning till officerskåren. Den tidigare hållningen i frågan var tydligt präglad av tanken att officerare tillhörde partiets opposition. Vissa officerare tillhörde nazistiska partier, andra Nationella förbundet eller Högerpartiet, menade Flyg. Officerarna torde alltså ha en konservativ, hel- eller halvnazistisk samhällssyn, fastslog han 1937. Att dessa personer skulle kunna skydda landet mot nazism var således helt fel.²⁴⁴ Fem år senare, 1942, var tonen en annan. Flyg hävdar då i förminskande ton att det vrålas om ”nazister” i polis och officerskårer – citationstecknen i detta fall är betecknande nog Flygs – men att det verkliga hotet är ”de ryska sorkarna”, ”de köpta stinkande gnagardjuren”.²⁴⁵ Här syns en tydlig omvärdering av hotbilden mot Sverige.

Kritiken mot Stalins Sovjet hade länge varit massiv, men med kriget blev uttrycken alltmer furiösa. Även om det i denna i sig inte låg någon nyhet skiftade den grund med tiden: alltmer gick den från att vara en kritik av ett socialistiskt svek till uppfattningen att Sovjetunionen var ett säkerhetspolitiskt hot mot den svenska nationen. Rehabiliteringen av officerskåren kan ses i detta ljus, men den kan också betraktas som ren realpolitik. Den antisovjetiska kampanjen gjorde officerskåren till potentiella väljare. Detta är bara ett exempel på hur den stegrade anti-sovjetismen gav Flyg vänner från oväntat håll.

Antisovjetismen

På hösten 1937 hade kommunister över hela världen högtidlighållit 20-årsjubileet av bolsjevikernas maktövertagande. Flyg, den gamle hårdstensbolsjevik, skrev självklart om detta på ledarplats. Klart är att han alltjämt betraktade 1917 års revolt som en ”seger”. Det historiska Sovjet hyllades. I socialismens ursprungsland hade alla de som ställde

socialismens och planhushållningens ordning mot kapitalismens kaos samlats. Samtidigt hade Lenin själv sagt att den ryska revolutionen endast var en prolog på vägen mot en total seger för arbetarna. Av det som i tidens fullbordan skulle blivit en världsvid socialistisk seger hade dock blivit inget. Socialismens Ryssland, av Flyg liknat vid en belägrad fästning, hade istället fällt ned vindbryggorna mot den kapitalistiska världen. Bärarna av 1917 års revolution hade fångslats och arkebuserats. Den stolta internationella kommunistorganisation som Lenin skapat hade transformerats till ”en nationalistisk, småborgerlig kohandelsorganisation”. Detta var en utveckling bakåt, helt i linje med den socialdemokratins gång.

Vad fanns då att lära av denna process? För Flyg fanns i den alltför jämt hyllade revolutionen tre centrala lärdomar. Den första var en av förebildlighet, Lenins lektion till arbetarmassorna. Den andra var en motbild, Stalins svek mot socialismen. Denna dikotomi var etablerad sedan tidigare, och ledde Flyg till vad som kan beskrivas som en tredje lektion: ”socialismen skapas ej i ett enskilt land”. Även om de ryska förutsättningarna varit goda var detta den för framtiden mest centrala konklusionen: inget enskilt land hade monopol på socialismens idé och dess uttolkning. Socialistiska partiet hyllade därför den ryska revolutionen av år 1917 och slog vakt om dess idé, och därför bekämpade man Stalin och ”alla andra fiender till socialismen”.²⁴⁶

I denna något villkorade jubileumsledning går stora delar av den tidigare kritiken mot Sovjetstaten igen. För det första, skriver Flyg, söker Sovjetstaten aktivt samband med den kapitalistiska världen. Samtidigt finns den kapitalistiska världens ojämlikhet också inom det sovjetiska territoriet. Då *Folkets Dagblad* i sin lördagsbilaga senare publicerar reportage med braskande rubriker som ”Socialismen i Sovjet är avskrivnen! ... Samhällsklyftan värre än i en kapitalistisk stat. ... Skriande nöd å ena sidan, ordnar och rubler i massa å andra sidan” är det tankar som ligger i linje med Flygs sedan länge uttryckta uppfattningar.²⁴⁷ För det andra är den sovjetiska regimen fundamentalt nationalistisk. Tidigare har detta varit en återkommande kritik riktad mot Komintern, där ryska nationella behov sägs dominera över världskommunismens. Det är inte fritt från logiska motsättningar att å ena sidan kritisera den ryska

kommunismen för nationalism, och å andra sidan laborera med tanken att andra länder potentiellt kan ha ett nationellt övertag som socialismens språngbräda. Möjligen kan man i detta sätt att se på saken ana en variant av den leninistiska avantgardismen; i den världsvida kampen måste någon nation ta täten, i begynnelsen Ryssland, men efter Stalins urartning någon annan. Den tredje och viktigaste delen är just denna: Sovjetunionen har inte monopol på att uttolka socialismen. Tvärtom är Stalin en fiende till socialismen. För en skolad dialektiker som Flyg kunde konsekvenserna av detta bli omfattande: om det samtida Sovjet var en fiende till socialismen så kunde Sovjetunionens fiende potentiellt vara en vän av socialismen. Att antipatierna mot Stalins Sovjet kom att bli allt starkare avgjorde också alltmer var politiska allianser kunde sökas.

Till uppfattningen att Sovjetunionen avvikit från den av Lenin använt vägen lades också alltmer tydligt tanken om att Sovjetunionen utgjorde ett säkerhetspolitiskt hot. Den svenska Kominternsektionen kom med krigets utbrott alltmer att betraktas som en femte kolonn. Hur den norska Quislingfarenheten överfördes till att gälla svenska kommunister snarare än svenska nazister har visats tidigare, och fler exempel kan ges.²⁴⁸

Inte minst blir denna risk utredd i skriften *Från svenskt oppositionsparti till rysk regeringsagentur* från 1941. Redan titeln på skriften illustrerar med tydlighet viktiga teman i Flygs idévärld: dels hade kommunistpartiet urartat från opposition till medlöperi, dels hade man gått från att företräda svenska intressen till att stötta utländska. Historieskrivningen över den svenska kommunismens uppkomst och urartning i denna skrift är i sina fundament välkända, men ett par saker kan noteras.

För det första att skriften så pass sent som 1941 ger uttryck för stark erkänsla för den historiske aktören Lenin. Hans arbete präglades av ödmjukhet och nykter enkelhet. Den proletära revolutionen, som också ses som i grunden positiv, var för Lenin ett steg på vägen och aldrig, som för Stalin, ett självändamål eller ett ”ryskt egoistiskt intresse”.²⁴⁹ Erkänslan för Lenin liksom betoningen på motsatsförhållandet mellan Lenin och Stalin utgör centrala komponenter i skriften.

Det andra som kan noteras är hur flera, direkt eller indirekt, positiva

yttranden om det samtida Tysklands agerande görs. Dessa yttranden kontrasteras också mot Stalins imperialistiska politik:

Den ryska stormaktens växt, stabilisering och utveckling blev ett självändamål. Den ryska utrikespolitiken följde uppmärksamt spelet mellan övriga makter, manövrerade tidvis med det ena, tidvis med det andra maktblocket, avvaktande varje tillfälle att i övriga länders konflikter kunna kapa åt sig en bit här eller en bit där, vilka bitar (nationer) sedan hänsynslöst inkorporerades i den ryska intressesfären. Något gemensamt med begreppet socialism har en sådan politik icke. Det är klar imperialistisk expansionspolitik.²⁵⁰

Citatet ovan är intressant i den meningen att det som här sägs om Stalins aggressiva utrikespolitik hade kunnat sägas också om Hitlers expansionism. Så är inte fallet. Tvärtom kan man utläsa en sedan tidigare kvardröjande tanke om att den tyska expansionen väsentligen ska betraktas som kompensatorisk – det rör sig om ”korrigeringar” av Versaillesfreden för att återanvända ett av Flygs tidigare uttryck. Även om expansionen inte hyllas, så är felet åtminstone inte Tysklands.

En tredje aspekt att notera är hur Flyg beskriver det ryska ”mullvadsarbetet” i Sverige. Liksom tidigare träffar denna mer eller mindre inlindade anklagelse om landsförräderi de svenska kommunisterna, men förvandlar också Stalin och dennes svek mot de leninistiska idealen till ett direkt säkerhetspolitiskt hot mot nationen Sverige. Just det sista ledet är särskilt viktigt eftersom det tydliggör Flygs förflyttning i nationell riktning – den som inte tror på den svenska nationens okränkbarhet utan aktivt polemiserar mot just nationalism talar inte heller om ”mullvadsarbete”.

Att antistalinismen alltmer kom att få en säkerhetspolitisk inramning har synliggjorts tidigare, men i skriften från 1941 antyder Flyg implicit men ändå tydligt en tänkbar allians mot den sovjetiske tyrannen. ”Just nu”, skriver Flyg, ”när Stalins skräckvälde med väpnad kraft förintas, just nu måste också Sverige ingripa mot hans krypskyttar på svensk mark”.²⁵¹ Det är ytligt betraktat inget märkvärdigt citat, men ur en ideologisk synvinkel är det centralt. Alltsedan det tyska angreppet på Sovjetunionen i juni samma år kunde det bara tolkas på ett sätt: de

nazityska truppernas kamp mot Stalin var av samma art som den egna kampen mot de inhemska ”sorkarna”. Hitler ansvarade för kampen mot bolsjevismen utom riket, själv hade man att ansvara för samma kamp inom riket. Arenorna var således olika, men striden densamma.

Sammanfattningsvis kan man i Flygs tanke se hur idén om sovjet-systemets urartning växt ut till att även bli en idé om ett ryskt imperialistiskt hot mot Sverige, Norden, och i förlängningen hela Europa.²⁵² Eftersom urartningen innebär ett avsteg från socialismen i riktning mot kapitalismen är denna utveckling i själva verket logisk utifrån dialektiska premisser. Mot denna ryska imperialism är Tyskland ett värn. Det ”nya” Tyskland såväl som det ”gamla”, leninistiska, Sovjet betraktas som antagonister till det ”nya”, stalinistiska, Sovjet. Huruvida Flyg ser några likheter mellan den ursprungliga leninismen och Hitlers nationella socialism utöver ett gemensamt motstånd mot Stalin är inte klart av sammanhanget. Klart är dock att den antisovjetiska hållningen får en med åren alltmer framskjuten plats och leder Flyg mot idéer han tidigare polemiserat mot.

Silvernålskampanjen

Denna alltmer furiösa antistalinism och antisovjetism ställde Flyg i kontakt med personer och miljöer som hade varit honom fjärran som ung typograflärling. En viktig murbräcka för dessa kontaktytor var då han våren 1939 i riksdagens talarstol fronderade kraftigt mot utrikesminister Rickard Sänders plan för ett gemensamt svensk-finskt besättande av Åland. Åland hade under mellankrigstiden varit en demilitariserad zon i skydd av NF-stadgan. Med det annalkande kriget som fond propagerade Sandler för att, enligt den så kallade Stockholmsplanen, besätta öarna för att skapa ett värn mot Sovjetunionen. Planen bröt mot Flygs omhuldade neutralitetsprincip, och gick dessutom emot ålänningarnas egen vilja. Den befarades också, menade Flyg, vara en fara för den finlandssvenska minoritetens ställning, eftersom militariseringen av öarna kunde tolkas som ett utslag av storsvensk imperialism.²⁵³ Flygs antimilitaristiska neutralitetssträvande och den nationella högerns vurm för den finlandssvenska gruppen kunde här mötas i enighet mot det

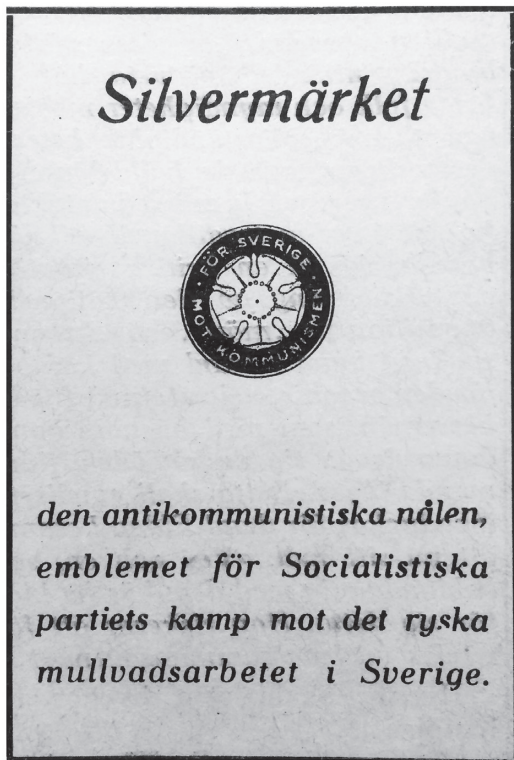

Bild 6. Den antikommunistiska Silvernålskampanjen blev Nils Flygs sista stora kampanj. Han talade, mot läkarnas rekommendationer, på ett silvernålsmöte bara ett par dagar före sin död 9 januari 1943. Annonser som denna publicerades frekvent i *Tidens Röst* och i den återuppståndna *Folkets Dagblad*.

Sandlerska förslaget. För troligen första gången fick Flyg nu beundrarpost från nationellt håll. Bland annat hörde två nationella professorer från Lund, historikern Gottfrid Carlsson och juristen Karl Olivecrona, av sig för att framföra det svenska folkets tack för att han rutit till i frågan. ”Det är länge sedan ord – så kloka och så kraftfulla – hördes i Sverige”, skrev Gottfrid Carlsson och hoppades på ett möte.²⁵⁴

Än mer iögonfallande blev Flygs kontakt med nationella högreståndsmiljöer genom den antikommunistiska kampanj som startades 1942 och som kom att gå under beteckningen Silvernålen. Rent praktiskt innebar

den att en kavajnál med emblem togs fram. Den såldes till allmänheten men delades också ut som ett slags ärebetygelse för personer som ansågs ha gjort bestående insatser mot kommunismen. På nålen avbildades en vit ros mot en bakgrund av blå emalj. På den blå emaljen stod texten ”För Sverige – mot kommunismen”.

I den återuppståndna *Folkets Dagblad* tecknas på hösten 1942 bilden av en ”Silvernådens fest” på Berns salonger i Stockholm. Det var ett stort och enligt tidningen lyckat arrangemang, med minst 500 närvarande gäster. Här möttes handens och hjärnans arbetare, de som skulle bygga det nya Sverige i det nya Europa. Efter musikunderhållning och kaffedrickning anträdde partiordförande Flyg talarstolen. Han förkunnade i sitt tal att parollen ”För Sverige – mot kommunismen” riktades mot de angloamerikanska och ryska krigshetsare som ville dra in Sverige i kriget på ”rätt” sida och att parollen syftade till kamp för svensk självhävdelse och fred. Detta hyllades med väldiga applåder.

Kvällens höjdpunkt var dock utdelandet av silvernålar till dem som gjort framstående insatser i kampanjen. Det var Flyg som delade ut utmärkelsen till ett tjugotal särskilt förtjänta antikommunister. Som kvällens verkliga clou blev han själv också prisad:

Sist av alla, men kanske hjärtligast hyllad fick Flyg själv stiga fram på podiet och mottaga hederstecknet. Det var partiet, sympatisörerna, vännerna och *Folkets Dagblad*, som bringade honom denna hyllning för hans modiga och tappra kamp.²⁵⁵

Samme man som två decennier tidigare fullständigt osentimentalt kört ut dem som vägrade acceptera Kominterns inträdeskrav stod nu, hedrad av de egna, som landets kanske främsta antikommunist. Det var en utveckling som imponerade på många av de gamla antagonisterna. Vid en av de efterföljande silvernålsfesterna – flera hölls – redogör *Folkets Dagblad* för att Furugård inkommit med ett telegram och uppmanat alla att följa Socialistiska partiet.²⁵⁶ Också Per Engdahl uttryckte sin uppskattning. Engdahl hade själv nyss blivit utesluten ur Sveriges Nationella Förbund och skapat organisationen Svensk Opposition – en förening som enligt Engdahl skapades i närvaro av Flyg.²⁵⁷ Nu ville han hjälpa till att sälja

Bild 7. Som antikommunistisk agitator kom Flyg naturligt i kontakt med högreståndsmiljöer. Här ses han som välklädd festtalare, möjligen under något av de återkommande silvernålsmötena. Nils och Elsa Flygs samling, Arbetarrörelsens arkiv.

Flygs antikommunistiska märke och undrade i brev hur man på bästa sätt kunde göra reklam för nålen i den egna tidningen *Vägen framåt*.²⁵⁸ Samme Engdahl skrev själv i *Tidens Röst* en närmast hagiografisk text om Flyg och dennes logiska skärpa, kristallklara tanke och fascinerande framställningsförmåga. Han uttrycker samma beröm i sina memoarer.²⁵⁹ Det var många, menade Engdahl, som utifrån nationella utgångspunkter anammat den socialistiska idén och som ”i Flyg se ett framtidslöfte om en kommande samverkan mellan alla klassers socialister för skapandet av en fri svensk framtid”. I en formulering som kan verka kryptisk skrev

han dessutom att ”kampen mot kommunismen alltid måste utmynna i en kamp för socialismen”. Socialism och kommunism var i Engdahls tanke således vare sig synonymer eller olika utvecklingssteg i en revolutionär process. De var varandras motsatser.²⁶⁰

Det är inte helt klart hur Flyg såg på relationen mellan dessa begrepp. En sak som däremot kan konstateras är att parollen ”För Sverige – mot kommunismen” egentligen är missvisande i relation till Flyg. Åtminstone om den betraktas som en ideologiskt kodifierad antikommunism. Flyg vände sig över åren med allt större kraft mot realkommunismen som den gestaltade sig i öst. Det var den som förrått idealen, som skapat ett klassamhälle av västerländskt snitt, gått in i imperialistorganisationen NF och nu följdriktigt och i likhet med de angloamerikanska imperialistiska intressena riktade sina vapen in mot Europas hjärta. När Stalin kritiserar är det således inte för att han är vare sig socialist eller kommunist, utan för att det är just det han *inte* är. Stalins brott består i Flygs tanke i att han svikit de ursprungliga leninistiska idealen. Om Lenin har Flyg till synes inget negativt att säga, tvärtom är han som det tycks väsentligen lojal med Lenin och dennes livsverk ända till slutet. Då Flyg inleder sin nationella, prosvenska gir under 30-talets mitt är det typiskt nog också Lenins uttalanden om att revolutionen söker egna vägar och har olika nationella varianter som får kodifiera avsteget. Det är knappast en formfulländad antikommunist som principiellt stödjer den ryska arbetarrevolten och kritiserar realkommunismen för att vara allt annat utom just kommunism. ”Lika litet som det finnes ett uns av kommunism eller vilja till kommunism kvar inom Ryssland, lika litet är de ryska agenturerna utanför Ryssland några kommunistiska partier”, skrev Flyg. Ändå skulle de motarbetas. Snarare dock för att inte vara kommunister.²⁶¹

Konklusionen för Flyg var således antisovjetisk och antiimperialistisk. Det senare inte bara för att Sovjetunionen under Stalin utvecklat ett tydligt imperialistiskt beteende utan för att man i kriget lierat sig med den brittiska imperialismen, i förlängningen också USA. För en driven dialektiker som Flyg ligger det nära till hands att tro att dessa antipatier med en pendelrörelse slog över till en protysk hållning. Pro-socialism och antiimperialism skulle i detta scenario ha varit kontinui-

teter över tid, det var endast objektet för idéerna, de goda respektive dåliga exemplen, som förändrats. Det finns indikationer på att Flyg runt åren 1941 och framåt såg situationen ungefär så enkelt. Det som rasar, säger Flyg sommaren 1941, är ett tysk-ryskt krig. Det är denna konflikt som är den centrala i det över åren alltmer komplicerade världskrigsskedet. Vid en rysk seger kommer Stalin med övriga allierades goda minne att kunna diktera var Sovjetunionens nya gräns ska gå. Det ses som självklart att Skandinavien, det av Flyg tidvis så omhuldade, blir en del av Stalins imperium.

När det gäller tanken på en tysk seger uttrycker sig Flyg inte lika kategoriskt. Han värjer sig från benämningen ”protysk”. Hållningen definieras snarare som ”prosvensk” och realpolitisk: Sverige kan bevara en möjlighet till frihet i ett ”samverkande Europa”, ett allt vanligare koduttryck för Europa efter en tysk seger. Valet står alltså mellan att bli rysk undersåte eller fri svensk under en mera vagt uttryckt tysk ledning. Den tyska segern är således Sveriges och Nordens enda chans.²⁶² Viktigare är dock att Flyg också rört sig mot uppfattningen om Tysklands potential för socialismen:

En tysk seger betyder ökade möjligheter att kunna börja och med framgång genomföra uppgiften att skapa ett samverkande Europa, vilket blir början till ett socialistiskt Europa.

Och vidare, om den egna ideologiska utvecklingen:

[I] det väsentliga är vi oförändrade. Vi bedömer skeendet idag som tidigare såsom *socialister*. Vi tänker, talar och skriver som socialister. Så skall det förbli, de år som ännu förunnas oss att leva och kämpa [...] Vi har bara en önskan. Att få stupa såsom vi levat samt att först få uppleva denna borgarstats förintelse och grundläggningen av ett arbetets, socialismens Sverige i broderskap med Europas övriga länder och folk.²⁶³

Ideologiskt var det på många sätt likt vad Flyg sagt redan under 20-talet. Det var världen som hade ändrats.

Tysklands roll och det samverkande Europa

Som synes motiverade Flyg sitt ställningstagande för det nya ”samverkande” Europa under tysk ledning delvis realpolitiskt. Tyskland var socialismens kvarvarande möjlighet, sedan svenska ”sossar” och ryska ”sorkar” svikit kampen mot borgarstaten. Den nya hållningen fick dock ges ideologisk sanktion, men argumenten var till synes inte svåra att hitta.

Betraktar man utvecklingen under perioden från Kilboms avtåg och framåt går det att urskilja tre faser i synen på nazismen och på Tysklands roll. I ett första läge stödjer Flyg vad som i väsentliga delar var Kominterns ursprungliga syn: nazism och fascism var företeelser sprungna ur och llerade med ett kapitalistiskt system i sönderfall. Det rör sig om ”tvenne former av borgerlig diktatur” som fått sitt understöd från ”storfinansiellt och storindustriellt håll”, skriver Flyg så sent som 1938.²⁶⁴ Vid denna tid hade man även i nationalsocialistisk press börjat spekulera i om inte Flyg egentligen hörde hemma på denna flank. Så gjordes också i Lindholmörelsens tidning *Den Svenske*. Men trots att Flyg delade ett antal antipatier med svenska såväl som tyska nationalsocialister betraktades nazismen alltså på detta ortodoxa sätt, som sprungen ur kapitalismen. För Flyg var detta ett kvarvarande ställningstagande som han upprätthöll, åtminstone väsentligen, under hela 30-talet.

Samtidigt är Flyg inte alltid entydig med hur han ser på nazismen. Den ses också som ”tvillinglik” stalinismen.²⁶⁵ Detta ställningstagande omhuldades även av den liberala borgerligheten, och påminde inte alls om Kominterns ukaser. Likheterna gällde ledarkulten, men också annat:

Gärningar väger tyngre än ord. I fråga om gärningar är Stalin och Hitler varandra helt lika. Bägge förföljer ledande kommunister och socialister. I bägge länderna är all opposition från de djupa leden ett brott. I bägge länderna söker man hyckla ett demokratiskt sinnelag genom ett skenparlament. I bägge länderna ligger all makt i händerna på diktatorn och en junta lydiga verktyg kring honom.²⁶⁶

Flygs ställningstagande är både logiskt och ologiskt samtidigt. Logiskt i den meningen att den antistalinistiska hållningen ges ytterligare kon-

tur i jämförelsen med Hitler. Ologiskt i den meningen att det tycks få den parallellt förekommande Kominterntolkningen av det nazistiska fenomenet att halta. Nyckeln tycks här ligga i den tilltagande anti-sovjetismens grund: anklagelsen att Sovjetunionen avslutat revolutionen och förvandlats till klassamhälle av kapitalistiskt snitt. Det var alltså detta som förklarade likheten. I Flygs tanke kunde följdriktigt Kominterns tolkning av sambandet mellan kapitalism och nazism appliceras också på den så väsenslika stalinismen. Så betraktat kan den chimära motsägelsen lösas upp.

Samtidigt som detta bidrar till att belysa ett viktigt element i kritiken av Sovjetstaten, att den förborgerligats, visar det också hur ensam Flyg var dömd att bli med denna tolkning. Västeuropa och USA var borgerligt, socialdemokratien var borgerlig, Sovjetunionen var borgerlig och det nazistiska Tyskland var borgerligt. För att hitta någon allians i kampen för revolutionen och socialismen behövde någon omvärderas eller uppvärderas.

Självklart kom den tysk-sovjetiska nonaggressionspakten i augusti 1939 att ge ytterligare belägg för Flygs syn på Stalin och Hitler som i grunden lika. Pakten betraktas av Flyg på många sätt som logisk i ljuset av vad han skrivit ovan, och han beskriver spefullt hur de svenska Kominternföreträdarna raskt fått omgruppera i sin syn på Hitlerstaten.²⁶⁷ Parallellt med tanken på Hitlers och Stalins likheter diskuterar Flyg också under året närmast krigsutbrottet risken för krig och skulden till en eventuell konflikt. Påfallande ofta är det resonemang som faller ut till tysk fördel. Teman som hos Flyg tidigare varit centrala, som Versaillesfredens orättfärdighet och västmakternas imperiala tryck, går igen också här. Flyg ser inte den annalkande konflikten som en kamp mellan demokrati och diktatur, utan snarast som en konflikt mellan stormakter. Allt detta är kontinuiteter. Men Flyg väljer också att tona ned Tysklands utrikespolitiska aggressivitet. Så sent som i mitten av augusti 1939 hävdar Flyg att Hitler egentligen önskar fred. Då man säger att Hitler och Mussolini vill kriget svarar Flyg att de i själva verket är ”nödsakade att driva en aggressiv utrikespolitik” eftersom de önskar en ”nyuppdelning”.²⁶⁸ Detta ligger förvisso i linje med den tidigare uttryckta uppfattningen att Tyskland snarast försöker uppnå

ett jämviktstillstånd efter Versaillesfredens ingrepp. Icke desto mindre representerar ordvalet – ”nödsakad” – en kvalitativ nyhet. Då kriget väl brutit ut i september modererar Flyg förvisso sina åsikter något. Men även om skulden vid krigsutbrottet sägs vara just tysk hamnar Flygs fokus ändå i en uppslutning kring argumenten mot Versaillesfördraget och för ”tyska folkets och statens ära”.²⁶⁹ Det är snarast Tyskland som älskar den av Flyg så åtrådda freden.

Sammanfattningsvis sågs nazismen i Tyskland i en första fas alltså med ortodox kommunistisk blick som en aspekt av den förhatliga kapitalismen. I andra frågor definierade Nils Flyg sig mot Komintern, här var man dock till synes enig. I en andra fas är detta inte lika uttalat, och fokus har förskjutits till att tydligare placera stalinism och tysk nazism bredvid varandra som likvärdiga system. Även om ”systemet Stalin” länge förskjutits är likställandet med nazismen en nyhet. Tanken att nazism springer ur kapitalism är i detta skede något uppmjukad, samtidigt som Stalins system anses ha utvecklat just kapitalistiska drag. I synen på det utrikespolitiska agerandet betraktas Sovjetunionen som en mer aggressiv part, medan Tysklands territoriella expansion snarare ses som ett sätt att jämna ut tidigare obalanser.

I en tredje fas har Flyg, tvärtemot det ursprungliga synsättet, närmast sig uppfattningen att Tysklands deklarerade kamp mot storfinansen är en realitet. Denna förändring i synsätt är glidande, men finns företrädd åtminstone från sommaren 1940.²⁷⁰ Det är inte självklart att denna kamp mot ”den engelsk-amerikanska storfinansen” i det initiala skedet ses som liktydig med antikapitalism, än mindre som ett pro-socialistiskt ställningstagande. Efter hand närmar sig dock Flyg också dessa uppfattningar. Som visats tidigare är perspektivet efter *Folkets Dagblads* återuppståndelse att Tysklands seger innebär den sista möjligheten för ett oberoende Sverige inom det nya samverkande Europas ram. ”Ett nytt socialistiskt Sverige inom ett nytt socialistiskt Europa” lyder parollen, vilken står i motsättning till ”fronten Morgan-Fredrik Ström-Stalin”.²⁷¹ Den nya socialismen efter den tyska segern vilar alltså på motståndet mot kapitalism, socialdemokrati och bolsjevism. ”Det är mot dessa tre fiender, som den tyske soldaten, axelblockets soldater, idag slåss”, skriver Flyg.²⁷² Och med en tysk seger kan en ny regim i ett

nytt samverkande Europa byggas. ”Förgät ej orden: ur mörkret stiga vi mot ljuset. Låt oss bli hängivna djärva kämpar i slutstriden mot de fiender, vilka vi i över 25 år har bekämpat”, skriver han i en senkommen hänvisning till *Internationalens* välkända strof julen 1941. Det svenska socialistiska oberoendet inom det nya Europas ram syftar här också vidare med en världsspännande socialism som slutmål.²⁷³ På denna punkt råder således en stark kontinuitet: det är socialismen som ska säkras, också på global nivå, men det är Nazityskland som bär hoppet om dess möjlighet.

Antisemitism?

En fråga som följer på närmandet till Tyskland är inställningen till ”judefrågan”. Ansågs det finnas en sådan? Hur förändrades Flygs inställning till den i så fall? Tidigare forskare har ofta hävdat att Flygs antisemitism var tämligen ljum, också under den fas då han anammade den tyska politiska linjen. Torbjörn Nilsson konstaterar att det var först efter Flygs död som antisemitismen i Socialistiska partiet på allvar blommade upp. Också Håkan Blomqvist sluter upp bakom denna slutsats, och skriver att jämfört med hur det lät i andra delar av den svenska offentligheten var Flygs antisemitiska utfall ”en närmast ohörbar harkling”.²⁷⁴

Det har också här konstaterats att Flyg inte tidigare uppvisade några antisemitiska tendenser. Andra i hans idémiljö kunde av och till ge uttryck för en antijudisk hållning. Till synes dock inte Flyg. Också under perioden närmast efter Kilboms utslutning är detta Flygs position. I december 1937 skriver han under rubriken *En människa – en jude!* med utgångspunkt i den tysk-judiske emigranten Heinrich Hellmunds öde och död att det är lätt att känna ”harmen mot nationalsocialismens rashat och likriktningsvanvett, som förföljer och pinar människor, därför att de fötts till världen av judiska föräldrar eller kanske någon gång långt borta i tiden i sin släkt har judiskt påbrå”. Med exemplet Hellmund som grund manar Flyg till kamp mot de regimer som regelmässigt kränker mänskliga fri- och rättigheter – Hitlers, Stalins och Mussolinis – och menar att problemets lösning ligger i en massmobilisering mot kapitalismen.²⁷⁵ Så långt är polemiken mot antisemitismen således intakt,

och snarare än att företräda idén om en specifikt judisk storfinans ses kampen mot kapitalismen som en kamp också mot antisemitismen.

Särskilt efter *Folkets Dagblads* återuppståndelse låter det dock annorlunda. De tyska pengarna kan ibland nästan höras i texten. Huvuddraget i det alltmer protyska ställningstagandet, som dock finns redan före 1942, är som sagt att Tyskland är socialismens kvarvarande hopp. Tyskland kan inte lastas för kriget, utan strävar tvärtom i samma krig efter att betvinga det gamla kapitalistiska och imperialistiska systemet och dess företrädare. Så skulle man förstå partiets förändring:

Politiskt förstås emellertid vår ”omvändelse” så, att denne onde man Hitler faktiskt idag slåss mot alla våra gamla fiender i kapitalismens värld. Storfinansens allra högsta och nollrikaste herrar, med vidhängande Örebrokomakare, bankdirektörer m.m. sådant – alla den borgerliga statens intressenter, små och stora redaktörer, riksdagsmän, statsråd, feta socialdemokratiska pampar, sliskiga frasaradikala kulturpersonligheter [...] smygande ryska sorkar – Stalins med hans imperialistiska stormakt – alltihop och mera till sjuder av hat och stridslust mot det nya Tyskland och dess allierade – alltihop slåss för livet, alltihop slåss för att det gamla ruttna anarkismsystemet skall räddas och varda bestående. Och vi slåss idag som förr mot hela detta koppel.

Flyg fortsätter sedan med ett svar på anklagelsen att han och hans parti blivit ”judehetsare”. Just då kommer ett utfall av en art och med en sammankoppling mellan judendom och kapitalism som tidigare inte setts hos Flyg:

Vi bara konstaterar, att storfinansens, nu som förr, är i hög grad krumnäst – vi konstaterar, att judarna slåss tillsammans med det gamla systemets övriga krafter för sitt liv och att de följaktligen är fiender till oss alla andra som vill det nya – farliga fiender, ity de hava guldkalven med sig.²⁷⁶

Det var ord som inte hörts, åtminstone inte på detta starka sätt, tidigare. Det antisemitiska utfallet var alltså inte frågan om hets, det var bara ett nyktert konstaterande enligt Flyg. Sammantaget gjorde dessa ord frontlinjerna ytterst tydliga. På ena sidan stod företrädarna för det

”gamla systemet”: storfinansens, anförd av ”krumnästa” judar, socialdemokrater, landsförrådiska kommunister och stalinistiska imperialister, alla med det gemensamt att de låtit sig spinnas in i storfinansens nät och därmed svikit den socialistiska idén. På andra sidan stod företrädarna för det ”nya”, de som inte degenererats och sålt sig för pengar, den oanfrätta socialismens apostlar, anförda av den man som tagit sig an den strid Flyg och hans parti alltid fört: Adolf Hitler, genom sin ambition beskriven snarast som en ljusets riddarvakt.

Denna frontlinje hade i sina fundament funnits också tidigare. Idén om de skenbara ”socialisternas” svek mot den socialistiska saken, liksom att sveket bestod i att man anammat kapitalismen och växt in i dess system, har setts långt tidigare. Här fanns en klar dikotomi, och en tydlig grundval för dialektiskt tänkande: antingen stod man upp för socialismen, och då var man socialist och antikapitalist. Eller så stod man inte upp för socialismen, och då var man inte längre socialist utan kapitalist. Några mellanlägen fanns det inte utrymme för. Redan i denna sedan ungdomen ofta uttryckta tanke intog det antikapitalistiska ställningstagandet en särställning. Citatet ovan tillför således inga nya fundament i Flygs tankevärld.

Det som däremot utmärker sig är två saker. För det första tydligheten i hur frontlinjerna beskrivs. Möjligen innebar den för Flyg nya systemretoriken här en ingång, där hela motståndarlägret kunde samlas under beteckningen ”det gamla systemet” och ställas mot ”det nya”. Den framstormande vurmen för det nya som skulle formas i den ljusa framtiden innebar att Flyg kunde återuppväcka paroller om dödsdömt kontra livskraftigt från ungdomens stormår.

Det andra som sticker ut är den nu tillkomna antisemitiska överlagringen. Antikapitalismen förses med antijudiska kodord. Det ovanstående citatet ger den antisemitiska stereotypen om penningjuden ett tydligt sammanhang. Flyg använder förvisso inte slentrianmässigt antisemitism, men det är inte heller det enda tillfället. Så långt fram som 1942 förekommer antisemitiska begrepp med viss regelbundenhet. Storfinansens kan inte skiljas från ”begreppet judarna” heter det exempelvis då vid ett tillfälle. Vid ett annat sägs det vara familjen Bonniers ”släktkänsla” som gör att *Dagens Nyheter* uttalat sig för att Norges judar ska beredas en

fristad i Sverige. Ett tredje exempel är hur tidningen *Trots allt!* beskrivs som ett verktyg för England och den judiska storfinansen.²⁷⁷

När det gäller den sistnämnda sammanlänkningen kan det noteras att också den brittiska imperialismen – en klassisk måltavla för Flyg – och inte bara kapitalismen förses med judiska förtecken. Det är det ”brittiska imperiet” som är ”vår tids månglare, vår tids judar”.²⁷⁸ Vägen mellan antiimperialism och antisemitism är i denna tanke ganska kort. Den leds via uppfattningen att den förhatliga kapitalismen på avgörande punkter är judisk, men innefattar också den kvardröjande idén om imperialismen som en utväxt ur kapitalismen. Visuellt får denna tanke också stöd i karikatyrens form i *Tidens Röst* där en bild som i sin tematik påminner om den spridda bilden av världsjuden som med sina händer greppar runt jordklotet publiceras. I *Tidens Röst* är det istället den amerikanska imperialismen som i form av en penningpung låter sina grenar växa ut och omfamna jorden. I båda fallen rör det sig om ett repressivt fenomen med ambitioner att lägga världen under sig.²⁷⁹ I ljuset av vad Flyg skrivit om ”mer eller mindre kroknästa herrar i Wall Street som sitter och behärskar Europa och världen” blir sammanlänkningen konsekvent.²⁸⁰

Vad vill Socialistiska partiet?

Det finns skäl att avslutningsvis dröja något vid den tryckta pamflett som kom att bli Flygs sista och som bär samma titel som ovanstående rubrik. Pamfletten bygger på Flygs inledningsanförande vid partikongressen i november 1941. Den är både konklusiv och illustrativ i en rad frågor som berörts ovan, och behandlar egentligen hela det politiska programmet och frågor om historia, historicism, realism, socialism och mycket annat. Det är en lång serie teman som skymtats som här går igen i en sammanhängande helhet.

För det första slår Flyg redan på första sidan fast vikten av att bedöma skeendet som en realpolitisk process, en process som förintar men också skapar något nytt och bärkraftigt. Socialistiska partiets utveckling hade under hela sin existens varit vakthållare runt ”socialismens sanna och levande idé” men också förmått att på denna grundval göra

en ”socialistisk värdering och analys av rådande läge”.²⁸¹ Den anpasslighetsprincip som Flyg försiktigtvis dragit upp långt tidigare, då med stöd av Lenin, går här igen ännu en gång. Målet är det samma, vägarna dit måste däremot kontinuerligt omprövas.

Vad är det då som är målet? Målet är att kullkasta ”den kapitalistiska samhällsordningens och systemets verkliga maktbärande, storfinanserna”. Det engelsk-ryska blocket sägs ha det motsatta som sin huvudsakliga uppgift: ett värnande av status quo. Den stormande revolutionären Flyg har i denna del inte förändrats med åren. Det är det bestående, det som i andra sammanhang vid denna tid benämns som ”systemet”, som är fienden. Det bestående är den liberalkapitalistiska ordningen, såväl kapitalismen som den parlamentariska demokratin. Skälet till att detta system ska avskaffas är förvisso dess orättvisor. Men den borgerliga demokratin sägs också vara ”ett avslutat kapitel i mänsklighetens historia”. Den skolade marxisten Flyg ger här uttryck för ett historicistiskt tänkande: demokratin som vi känner den kan inte räddas, den är överspelad av historiens obevekliga gång. Med ett mera pronazistiskt ordval skulle man möjligen säga att den var livsoduglig, Flyg menar sakligt detsamma då han skriver att den inte kan ”lyftas till levande liv”.²⁸²

Den realpolitiska anpasslighetsprincipen och den bestående målbilden är alltså två av de teman som tydligast tonar fram. Vad ska då bli konklusionen sedan man som socialist valt att vända såväl socialdemokratin som SKP och Komintern ryggen? Det finns en möjlig slutsats som Flyg argumenterar för i nästan vädjande ordalag: Tyskland. Många räds såväl Tyskland som det Socialistiska partiet, menar han. Men ”om nazismen är liktydig med förtryck av de breda skikten, med diktatur inom den kapitalistiska ordningens ram, om så är fallet, då har vi i Sverige den farligaste nazistiska och fascistiska faran från just de socialdemokratiska reformistiska ledande kretsarnas sida”. Men sakförhållandet var ett annat: det var det nazistiska Tysklands trupper som var storfinansens aggressivaste motståndare i samtiden, och det var striden mot storfinanserna som var det för en socialist mest centrala. I själva verket var det alltså socialdemokraterna som var allt det som nazisterna skyldes för. De tyska nazisterna var en långt mera trovärdig antikapitalistisk kraft.²⁸³

Brottet med socialdemokratin är således logiskt. Där den ville slå vakt om det borgerliga samhällets halvhet, ville Flyg och hans falang ha en ”massornas revolutionära och oförsonliga strid mot den farliga kraften bakom begreppet kapitalism”.²⁸⁴ Hur var det då med Sovjetunionen och Komintern? Jo, brottet med Stalin var lätt. Men med den ryska revolutionen och Komintern bröt man med blödande hjärta. Kommunistinternationalen karakteriserades som ”denna tredje international, detta som vi trodde skulle bli världspartiet, vars fana skulle så småningom skapa ett samverkande förenat Europa, föra folken närmare varandra, likvidera gränserna och skapa en hushållning i förnuftets och i arbetets tecken”.²⁸⁵ Det är ett intressant och betecknande citat av två skäl. För det första för att Flyg här, i sin uttalat pronazistiska fas, ändå uttrycker sig med värme om Lenins revolution. Det var en åsikt som inte var särskilt frekvent i den idémiljö han nu tillhörde, och som direkt gick emot den antikommunism han kom att proklamera under Silvernålskampanjen. För det andra är det intressant att den strävan efter ett ”samverkande Europa”, den kodartade benämningen på Europa efter en tysk krigs-seger, betraktas som den ryska revolutionens mål. Det som Lenin ville 1917 är nu Hitlers mål. Sätillvida är alltså den tyska offensiven mot storfinans och stalinistisk urartning att betrakta som en fortsättning på den ryska revolutionen.

Vad är då nazismen, frågar sig Flyg. Jo, den är först och främst en reaktion på Versaillesfreden. Ur detta dokument hade nazismen vuxit fram som en ”begriplig och berättigad rörelse”. Den hade gripit makten och lett en hårdhänt uppgörelse med den gamla regimen. Flyg vidgår att det i denna process byggdes koncentrationsläger och att blodet flöt. Men verkligheten är grym, och om hundra år frågar ingen efter detta utan efter vad som skedde efter reningsbadet. Återigen jämför Flyg med den kommunistiska utvecklingen, nu genom Kominterns anslutnings-teser som anses lika obarmhärtiga. I denna syn på obarmhärtigheten finns återigen ett historicistiskt drag – ”utvecklingen frågar inte efter om vi tycker det är tråkigt eller vackert eller ruskigt, utan utvecklingen skriver sin obönhörliga lag”, skriver Flyg.

Den obönhörliga processen hade nu fört utvecklingen fram till den punkt där Tyskland hade ett socialistiskt försteg. Nationalsocialismen

är på väg att utvecklas, menar Flyg, från ”nationalsocialism i tysk bemärkelse till europasocialism i världsberöm, icke täckande vårt begrepp av socialism men dock”.²⁸⁶ Exakt hur den skilde ut sig är höljt i dunkel, men det går i Flygs uttalande att spåra en uppfattning om att den världsomspännande socialismen alltjämt är målet, processen dit måste dock gå via en socialism i nationell skala.

Där vägarna mot socialdemokrati och kommunism ledde fel, ledde vägen till det förenade Europa rätt. Det var i detta tredje spår socialismens oanfräta idé alltjämt stod att finna. Flygs avslutningsord på detta tema är alltför bombastiska och självutplånande för att inte återges:

[S]ocialismens idé kommer icke att dö, den kommer att föras vidare, den lever i dagens verklighet. Är det till sist en personlig deklARATION ni begär, på grund av allt sladder och allt misstänkliggörande, så säger jag er: för den idén har jag kämpat sedan unga år. För den idén kämpar jag in i det sista ensam, om så behövs!²⁸⁷

Sammanfattning

Flyg hade vänt om och valt att se saker från den andra sidan. Exemplet ovan är många, och fler kan ges. 1941 gav Vilhelm Moberg ut sin historiska roman *Rid i natt!* ut. Andra recenserade i berömmande ordalag romanen som ett lysande manifest mot nazismen, inkarnerad av den tyske adelsmannen Bartold Klewen. Klewen är i romanen kammarherre vid drottning Kristinas hov men också en tysk inkräktare som orätt tvingar den svenske bonden Ragnar Svedje att gå från gård och grund. Symboliken var tydlig. Men istället för att hylla den ”folkfrontsreligiöse” Moberg som antinazist såg Flyg istället intrigen i sociala termer. Moberg hade skrivit en bättre bok än han själv förmodligen begrep just genom att han tydliggjorde hur alla frälsemän då som nu förtrycker sin omgivning. Flyg läste istället boken som en uppmaning till social kamp.²⁸⁸ Liksom för ungdomsklubbisten Flyg dånade det i rättens krater, utbrottets timma skulle slå, och det gamla systemet skulle störtas i gruset. Men verkligheten krävde anpassning.

Nu gick emellertid anpassningen mot sitt slut. Ett liv i politiska strider tog ut sitt pris. Under sommaren 1941 fick Flyg hjärtproblem, och det visade

sig att hjärtat var förstorat. Till detta kom problem med gallan. Han ordinerades vila, och blev tillfälligtvis bättre. Under hösten 1942 försämrades dock läget igen. Trettondagen 1943 var läget akut, återigen beordrades han sängläge. Det hindrade inte Flyg från uppdraget som huvudtalare på det som kom att bli hans sista silvernålsfest på Berns salonger.

Strax därefter fick han en blodpropp i hjärtat och dog den 9 januari 1943. De sista som besökte honom var redaktionskamraterna på *Folkets Dagblad*. Han uppmanade dem att fortsätta kampen efter hans död. ”Herman! Bergström! Giv icke tappt! Jag orkar inte mer” var hans sista ord. Två timmar senare var han död. Han efterlämnade förutom hustrun Elsa två barn, en son och en dotter.²⁸⁹

Med tanke på Flygs omorientering är det inte konstigt att eftermälet blev blandat. Många av dem som i kamratlig ton kallat honom Nisse Flyg men sedan vänt honom ryggen eller uteslutits benämnde honom sedan flera år Nasse Flüg, med tyskt ü. De sörjde honom inte alls. Det mest försonande omdömet på denna flank fällde Ture Nerman. Han förde i sin nekrolog vidare Flygs egen syn på sakernas tillstånd då han refererade ett möte strax före dennes död: ”Vi hälsade och jag frågade kort ’Vad tänker du göra nu?’ Han svarade lika kort: ’Jag tänker rädda Sverige – och dig med!’ Jag sa ett ironiskt tack.” Det var en utveckling beklagansvärd för hans gamla vänner och tragisk för honom själv, konkluderar Nerman.²⁹⁰

Men i den nationella idémiljön hyllades han. Fredrik Schéle, Osräm-direktören som betraktat Nils Flyg som en viktigare nationalsocialistisk ledare än både Lindholm och Furugård, prisade honom även efter döden. Annie Åkerhielm, den konservativa publicisten som under 30-talet allt-mera anammat nazismen, uppmanade i Flygs anda till fortsatt kamp. Carl-Ernfrid Carlberg, en av efterkrigstidens mera namnkunniga svenska antisemiter, tackade Flyg för att han räddat svenska arbetare från den judiska internationalismen.²⁹¹ Anna-Stina Pripp, ansvarig utgivare för *Tidens Röst* och en av dem som följt Flyg nästan sedan starten, skrev en lång hyllning om Flygs offervilja under rubriken ”Du gav dig helt”.²⁹² Den dödsruna som särskilt lyftes fram av *Folkets Dagblads* anonyme ledarskribent ett par dagar senare var dock den som Gunnar Prawitz skrivit i Lindholm rörelsens tidning *Den Svenske Folksocialisten*. Prawitz berömde

Bild 8. Karikatyr av den politiskt ombytliga Nils Flyg. Klipp i Nils Flygs personakt, Allmänna säkerhetstjänstens arkiv, Riksarkivet Arninge.

Flyg för att han fått de nationella krafterna att inse att folkgemenskap inte kan byggas utan ”rättfärdig inre ordning”. Just det, menade *Folkets Dagblads* skribent, var också det som Hitler funnit. Och när man en gång skulle värdera samtidens socialistiska strömningar skulle man särskilt se till det tyska exemplet. I Tyskland hade redan funnits en arbetarrörelse, visserligen med andra förtecken än den nationalsocialistiska, men med samma mål: ett likviderande av storfinansens ruttna ordning. Det var den slumrande socialismen från denna tidiga arbetarrörelse som Hitler väckt till liv. Återigen tonar tanken om den tyska revolutionära potentialen fram.²⁹³ Liebknachts och Luxemburgs närvaro skymtas mellan raderna, och såväl Hitlers som Flygs ideologiska resa inrangeras i arvet efter dem.

Det är nu dags att återvända till Freedens metodologiska ansats och summera vad som finns kvar av de ideologiska kärnbegrepp Flygs tänkande tidigare graviterade kring. Det kan först konstateras att *antikapitalismen* alltså är helt central. Motståndet mot kapitalet är snarast en urmateria som står sig över årtiondena, och som också bidrar starkt till att förklara Flygs motstånd mot andra saker. Icke desto mindre kan vissa förändringar över tid förmärkas. En sådan är konceptuell. Där Flyg tidigare talat om kapitalismen som fiende och motbild används nu oftast begreppet ”storfinans”. Konceptuellt är det en glidning mot en nazistisk begreppsfär. Även om glidningen är märkbar kan det dock konstateras att Flyg redan under sin ungdomstid sluggade mot ”storfinansens”. Det är således ingen nyhet, men dock en förändring. En annan förändring inom ramarna för antikapitalismen är dess sakliga underbyggnad. Här var Flyg tidigare tydligare och hade en större teoretisk precision. Kärnproblemet, att kapitalismen alstrar orättvisor och social ojämlikhet, finns kvar. Tidigare knöts dock denna tanke till utförliga analyser av hur arbetsvinsterna tillfaller arbetsköparen och hur kapitalismen alstrar kriser. Dessa resonemang, influerade av bland andra Kominternekonomen Eugen Varga och av Lenin själv, kunde tidigare vara både ordrika och djupgående. Då Flyg talar sig varm för en produktion präglad av planering och förnuft är det en indikation på att kapitalismens återkommande kriser fortfarande är en central del i hans förståelse av det kapitalistiska systemet. Kapitalismen är således inte bara orättvis utan också irrationell. Men av de socialistiska teoretikernas underbyggnad syns nu, efter den ideologiska övergången, intet. Till frågan om kapitalismens, eller storfinansens, fördärv läggs under Flygs sista levnadsår också av och till ett antisemitiskt element. Det är de ”krumnästa herrarna på Wall Street” som är motbilden. Man kan här tala om en antisemitisk överlagring. Det bör dock noteras att den inte är tillnärmelsevis så frekvent som i nationalsocialistisk press. Inte heller uppträder antisemitismen i någon annan form än just genom länken till storfinansens.

Antiimperialismen och polemiken mot de europeiska makter som inkarnerar den imperiala aggressionen är intakt och alltså knuten till antikapitalismen. Tidigare riktades udden främst mot första världskrigets

sgrarmakter Frankrike och Storbritannien, och mot Versaillesfreden som sågs som en del i en imperialistisk attack mot Tyskland. Det post-revolutionära Ryssland kunde ses som ett offer för samma imperialistiska aggression. Detta var nu dock länge sedan. Alltsedan Sovjetunionen gick in i NF ses landet av Flyg som en imperialistisk makt i paritet med Storbritannien och Frankrike. Allt tydligare byggs den bakomliggande tanken upp att den sovjetiska utvecklingen mot imperialism kan förklaras av att Stalin övergett revolutionens idéer och fört sitt land i riktning mot statskapitalism. Lenins teori om kapitalismens utveckling mot imperialism är således intakt och appliceras nu på Stalin. Då det tyska kriget mot detta imperialistiska hot inleddes i juni 1941 framstod situationen för Flyg som tämligen klar: den brittisk-sovjetiska axeln hotade Europa, och det tyska anfallet var snarast en antiimperialistisk försvarshandling. Till den antibrittiska och antisovjetiska hållningen läggs under krigsåren också en påfallande antiamerikanism. I växande grad överflyglas den antibrittiska hållningen av ett motstånd mot USA och den amerikanska imperialismen. Till denna antipati kopplas ibland, åtminstone visuellt, också tanken att imperialismen har likheter med en förment judisk strävan efter världsmakt. Jämfört med hur Tyskland beskrivs är kontrasten stor. Den tyska expansionismen under 30-talet ses huvudsakligen som ett sätt att korrigera ett antal obalanser. Det är Versaillestraktaten som är imperialistisk, inte aktionerna mot denna.

Antimilitarismen var för Flyg länge helt central, i själva verket mer central för Flyg än vad den under det sena 30-talet var för Komintern. Liksom antiimperialismen byggde ställningstagandet i sitt fundament på begreppet ”antikapitalism”. Kapitalismen behövde avsättningsytor och råvaror och medförde imperialism. Imperialismen i sin tur behövde vapenmakt för att underkua den som skulle exploateras. Då Sovjetunionen gick in i västmakternas NF, och därmed anammade militarismen, blev just antimilitarismen än mer central för Flyg. Här kunde han peka på en klyfta mellan det egna partiet och SKP. Det fanns ett politiskt utrymme att muta in, och samtidigt kunde han peka på en kontinuerlig hållning. Samtidigt innebar det att antifascismen tonades ned eftersom det var mot just fascismen vapnen skulle vändas. För Flyg blev antimilitarismen allt svårare att hålla fast vid när världskriget

kröp allt närmare. Liksom tidigare forskning noterat tonades denna ned, åtminstone den antimilitarism som underbyggts med raffinerade resonemang om kapitalismens faser. Däremot går det tydligt att se hur tankar om Nordens frihet, neutralitet och fredens absoluta primat dröjde sig kvar i Flygs idévärld. Tidigare hade dessa begrepp gjort tjänst som angränsande begrepp till antimilitarismen. Nu fick de snarast ersätta den. I linje med att såväl Sovjet som västmakterna sågs som imperialister var det nu enligt Flyg istället en annan europeisk makt som kunde ge Europa fred och Norden frihet: Tyskland. I stora delar är således den fredssträvande retoriken intakt. Men i linje med att Flyg vänt om i synen på Sovjet blir det nu Tyskland som får stå för emancipationen av människosläktet. Tanken att antikapitalism och antimilitarism hänger samman utmynnar således i sin nya tappning i tanken att det anti-kapitalistiska Tyskland tillförsäkrar Sverige fred.

Antikominternismen är som sagt i Flygs fall inte ursprunglig. Han accepterade utan prut Kominterns anslutningskrav 1921. Med dem som inte stod pall för den behårda centralismen hade Flyg inget förbarmande; de var opportunist, renegater och avfallingar som aldrig på djupet förstått vad kampen krävde. Efter att Flyg själv dömts ut som opportunist 1929 växte dock antikominternismen successivt i styrka för att med tiden bli helt avgörande för den ideologiska positioneringen. Först var kritiken tämligen ljum och riktades inte ens mot organisationen Komintern, utan mot ett antal enskilda personer i Kominterns topp som tillfälligt utövade makt i organisationens namn men i själva verket förbröt sig mot dess ideal. I ett senare läge tillämpas denna tankestruktur på Sovjetunionen och världssocialismen i sin helhet. Kritiken riktas inte mot ambitionen att skapa en världsvid socialism, men Stalin och Komintern anses exploatera den rättfärdiga världssocialismens namn och rykte för syften som är helt motsatta. Det är kamp mot denna ”nominella” socialisms svek mot de ”sanna” socialistiska idealen Flyg hänger sig åt i den antikommunistiska Silvernålskampanjen. Av bristen på socialism blir således ett motstånd mot kommunism. Logiken är här minst sagt haltande, och går inte att förstå med mindre än att antikommunismkampanjen i centrala element faktiskt snarast är prokommunistisk. Bakgrunden till den furiösa kritiken av Stalin är att

han svikit Lenin och dennes revolution, och bakgrunden till att Sovjetunionen och de ryska sorkarna beskrivs som ett säkerhetspolitiskt hot är att Sovjet i Flygs tankevärld transformerats till en imperialistisk stat, något en socialistisk stat definitionsmässigt inte kan vara. Detta visar på en stark kontinuitet i Flygs tänkande: den höga aktningen av Lenin. Det är i Lenins anda Flyg fronderar mot Komintern, och de som anför styrkorna mot Komintern anses också göra det i Lenins anda, åtminstone implicit. Det gäller även om det är Hitlers arméer.

Arbetets idealisering knöts tidigare intimt till behovet av en planerad produktion. Som kärnbegrepp betraktat var det nära länkat till en annan viktig term: antikapitalism. Där kapitalismen genom sin bristande kontroll över vad som behövde produceras skapade en överproduktion som i sin tur ledde till återkommande kriser och arbetslöshet, stod socialismen istället för en förnuftig, kontrollerad och kontinuerlig utveckling av de produktiva krafterna. Att kapitalismen genererar arbetslöshet medan socialismen skapar arbete är i själva verket ett helt centralt argument för Flyg. Socialismen byggs i arbete, med arbete. Av grundsynen på arbetet som en börda syntes egentligen ingenting. I den senare delen av Flygs utveckling lyser denna idealisering av det produktiva arbetet med sin frånvaro. Skälet är sannolikt att Flygs antikapitalism i den senare fasen är mindre teoretiskt utvecklad. Att kapitalismen alstrar återkommande kriser har fallit ur repertoaren av argument. Härigenom försvinner också den tidigare kontrasten mellan krisernas produktionsstopp och socialismens produktiva kraft. Vari den alltjämt eftersträvansvärda socialismens förtjänster ligger blir genom detta också mera dunkelt. Tydligast blir denna som motkraft mot imperialismen i öst och väst och inte genom sin egen inre organisation.

Arbetarstaten Sovjet, den sista delen i det kärnkluster som tidigare identifierats, betraktades av Nils Flyg sedan länge som ett falsarium. Allt det hopp som knöts till revolutionen 1917, och som Flyg lagt i dagen i berättelserna från sina resor till Petrograd och Moskva, hade förbytts till en polemik som nästan saknade gräns. Det fanns i denna utveckling en direkt korrespondens med antikominternismen: ju längre Sovjetunionen sjönk ned i dyn, ju starkare blev Flygs aversion mot Komintern som i hans tankevärld alltmer reducerats till ett verktyg för

Stalins imperialism. Det faktum att Sovjetunionen närmade sig vad Flyg såg som den absoluta nollpunkten gjorde dock inte att behovet av ett socialistiskt föredöme minskade. Arbetarstaten som idé och begrepp var fortfarande central, och här erbjöd nu Tyskland det enda kvarvarande alternativet. Det var dock inte enbart ett val under galgen för Flygs del. Redan under 20-talets första hälft hade han pekat på Berlin som en lämplig utgångspunkt för världskommunismen. Den tyska spartakistrevolutionen visade tydligt att det fanns ett gott gry i de tyska arbetarna. Flera gånger mobiliserades dessutom den store lärofadern Lenin för tanken att olika länder vid olika tidpunkter kunde bilda front i kampen för socialismen, något som potentiellt kunde tala i tysk favör. Det fanns således goda fundament lagda för en protysk övergång. Kring nationalsocialismens socialistiska idéinnehåll uttrycker sig Flyg över tiden splittrat, klart är dock att Gottfried Feder skildras positivare än Josef Stalin. Att ha en avvikande förståelse av vad socialism innebär var bättre än att helt svika de socialistiska idealen. Även i denna del talade utvecklingen till Tysklands fördel som socialistisk arbetarstat. När det tysk-ryska kriget bröt ut 1941 hamnade frontlinjerna slutligen på ett ställe där allt framstod som klart: axeln mellan västlig och sovjetisk kapitalism och imperialism kunde ställas mot socialismens bålverk i tysk gestalt. Arbetarstaten Sovjet hade överflyglats av arbetarstaten Tyskland – just på det sätt som Lenin hade förutsett.

Sammanfattningsvis kan sägas att det finns att antal smärre förändringar i Flygs ideologiska kärnkluster. Antikapitalismens alltjämt framskjutna position får en svagare underbyggnad, och påverkar härigenom också synen på det produktiva arbetets värde. Arbetets idealisering har således glidit allt längre ut mot periferin. Att antikapitalismen teoretiskt tunnas ut innebär också att antimilitarismen får en svagare grund, även om angränsande begrepp som ”neutralitet”, ”fred” och ”nordisk frihet” alltjämt värderas högt. Det kan också noteras att stödet åt tanken om arbetarstaten är intakt, men byter fokus från Sovjetunionen till Tyskland. Förändringen sker i takt med att antikominternism och antisovjetism får en alltmer framskjuten position.

Det faktum att såväl antikapitalismen som idén om arbetarstaten är starka och intakta teman visar dock på att ställningstagandet för

socialismen har en stark kontinuitet. Det visar sig också i synen på kapitalismen som fundamentalt aggressiv då den logiskt fortsätter i imperialism. Men till de övergripande kontinuiteterna hör också Flygs sätt att komma fram till sitt ställningstagande. Det finns nämligen två markerat marxistiska drag i Flygs sätt att ta ställning.

För det första är Flygs resonemang historicistiskt. Historien har sina inneboende lagar, och dessa lagar visar att kapitalismen är ett överspelat stadium i världshistorien. Denna åsikt är konstant från åren i Nacka SDUK till Silvernålskampanjen. Kapitalismen representerar det gamla systemet som ska ”störtas i gruset”, som det heter i ”Internationalen”. Denna strof citeras också in på 40-talet.

För det andra präglas Flygs resonemang av en stark dialektik. För Flyg är motsatsparet kapitalism och socialism helt avgörande. För en socialist måste antikapitalismen således vara tongivande och vice versa. Där kapitalismen för med sig militaristisk aggression och imperialism, för socialismen med sig antitesen till detta: fred och antiimperialistisk samverkan. Då Sovjetunionen under Stalin anses utveckla imperialistiska drag följer också övriga delar av analysen med. Sovjet måste i linje med denna betraktas som en kapitalistisk stat, då endast sådana utvecklar imperialism. På motsvarande sätt betraktas Tyskland efter krigsutbrotten 1939 och 1941. Då det på den tyska motståndarsidan fanns västmaktskapitalism respektive sovjetisk imperialism måste det med en dialektisk pendelrörelse innebära att Hitlers Tyskland var socialistiskt. Historicismen visar inte med nödvändighet att just Sovjetunionen alltid kommer att vara spjutspetsen i den historiska utvecklingen. Det kan lika gärna vara någon annan stat. Men socialismens framtid kan man dock vara säker på. Att ställa sig på Hitlers sida var således att ställa sig på framtidens sida – definitionsmässigt densamma som socialismens.

Betraktat på detta sätt framstår Flygs utveckling mindre som en gåta. I själva verket rymmer den ett stort mått av logik, och präglas av en positionsförändring som bär starka kontinuiteter och som vägletts av principer som är kontinuerliga över tid: historicism och dialektik. Det paradoxala ligger i att det är just dessa marxistiska idéfragment som över tiden genererar ett pronazistiskt ställningstagande.

DEL II

SVEN OLOV LINDHOLM
(1903–1998)

Sven Olov Lindholm föddes den 8 februari 1903 i Jönköping men kom att växa upp i Mjölby där fadern var spannmålshandlare.²⁹⁴ Lindholm beskriver själv hemmet som präglad av nationalistiska värderingar. Inte minst gällde detta fadern, som hade traditionella högeråsikter och gärna ventilerade protyska sympatier under första världskriget. Moderns fosterlandskärlek hade däremot en mer socialkonservativ slagsida, med tonvikt på sociala reformer för mindre bemedlade. Jämte umgänget med barn från omgivande statarstugor gav det Lindholm en mer social förståelse av vad fosterlandskärlek innebar, enligt honom själv.²⁹⁵ Modern tycks dessutom ha haft ett fönster på glänt mot den ”stora” världen utanför både Mjölby, Sverige och Europa. Bland annat läste hon, och deltog i litterära samtal om, den indiske författaren och Nobelpristagaren Rabindranath Tagore. Enligt Lindholm betraktade omgivningen detta intresse för en avlägsen indisk frihetskämpe som ”griller”, men sammantaget bidrar det till att ge det nationella perspektivet kontur. Tagore, som skrev om nationalism också han, gjorde det utifrån ett tydligt subversivt perspektiv: kampen för ett självständigt Indien riktades uppåt, mot den brittiska kolonialmakten. Denna idé, att nationalism förutsätter en principiell antiimperialism, kom att bli ett återkommande tema också i Lindholms tänkande.²⁹⁶

Uppväxten genomsyrades alltså av nationalism. Samtidigt kan man redan i föräldrarnas hållning ana en spricka mellan en ”borgerlig” och en mera ”social” nationalism. Denna spännvidd mellan socialt och nationellt uttolkades i samtiden av flera politiska krafter. Christer Strahls forskning har redan nämnts.²⁹⁷ Stefan Arvidsson har i lik-

het med Strahl i den tidiga arbetarrörelsen identifierat ett märkbart romantiskt drag med blicken riktad bakåt, mot ett mytiskt tillstånd av ursprunglighet långt innan maskinerna slet sönder arbetarna och människorna levde i samklang med varandra och med naturen, ett tillstånd som potentiellt kunde återuppstå i en samhällelig pånyttfödelse.²⁹⁸ Vid sidan av socialister med ett nationellt idéinnehåll fanns också nationalisterna med ett socialt dito. Till dessa krafter i tiden hör bland annat den så kallade unghögern med statsvetaren Rudolf Kjellén som främsta namn – en svensk nationalsocialistisk inspirationskälla som lyfts fram redan av Wärenstam.²⁹⁹ Kjellén laborerade själv med hybridbegreppet ”nationalsocialism”, ett begrepp som i hans förståelse hade många av de komponenter som kom att bli synliga också i Lindholms politiska program. Det handlade om en socialism som ser förbi klasskrankor, parlamentarism och annat som delar folket, och istället bygger folkets makt på nationell grund. Samtidigt som Kjellén var en starkt profilerad konservativ debattör, kunde han alltså tala positivt om ”socialismen som idé” över partigränserna och om en solidaritet som inte inskränktes till enskilda personer eller klasser utan utsträcktes till hela folket.³⁰⁰ I sina tankar om staten som en organiskt framväxt livsform, beroende av sina geografiska och naturgivna förutsättningar, blickade dessutom även han bakåt mot ett historiskt tillstånd av ursprunglighet och renhet, liksom de romantiska socialisterna. I denna längtan fanns också en vurm för skog och mark, för fosterjorden i bokstavlig mening. En sådan naturromantisk, ibland mysticistisk, tolkning av nationalismens innehåll slog an också hos den unge Lindholm. ”Nationalkänslan”, skriver han, ”har alltid varit identisk med kärleken till Sveriges underbara natur”. Denna ”skogslängtan” fick han också utlopp för i det militära såväl som under de genom åren talrika propagandaturneéerna, alla organiserade enligt fältmässiga förhållanden.³⁰¹

Det första politiska ”inbrott” som Lindholm ofta återkommer till i sina efterlämnade handlingar är när han som tonåring kom i ordväxling med den socialistiska agitatorn Kata Dalström under ett möte i Folkets hus. Hennes retorik var utpräglad anti-nationell, och det var här åsikterna gick isär. Men hon talade också för ett starkt socialt uppbyggnadsarbete.³⁰² De hårda orden till trots menar Lindholm senare att

Bild 9. Sven Olov Lindholm som ung furir 1923. Okänd fotograf (bild duplicerad av Emre Olgun). Sven Olov Lindholms samling, Riksarkivet Marieberg.

han nog ändå tyckt att hon haft rätt i stora delar av vad hon sade. Björn Dalström, Katas son, kom under en period på 30-talet att jobba mycket nära Lindholm som propagandachef för NSAP/SSS. Dalström var en av dem som under kriget gick över från Lindholm till Flygs parti.³⁰³

Skolgången avslutades för Lindholms del med realexamen i Linköping 1920. Han tog senare samma år värvning genom att skriva in sig som volontär vid artilleriet, placerad vid regementet A9. Han skriver själv att han tyckte uniformen var föråldrad, däremot uppskattade han den trekantiga hatten som framstod som en symbol och förmedlande länk mellan Karl XII:s karoliner och honom själv.³⁰⁴ 1923 blev han furir, 1924–25 genomgick han underofficersskolan i Karlsborg, varifrån han

sedan kom tillbaka till positionsartilleriet vid A9 i Stockholm för att tjänstgöra som trupputbildare och stallunderofficer.³⁰⁵ En stor del av hans tjänst kretsade kring att rida in unghästar i så kallad remontridning. Artilleriet var då fortfarande hästanspant.

Lindholms första efterlämnade dagböcker härrör från denna tid, och är ganska enahanda läsning. Mest kretsar de kring vilka hästar han ryktat och ridit, korta berättelser interfolierade med ett och annat kärleksbekymmer, dans, fylla och kyrkobesök. På kvällarna övar han maskinskrivning om han inte läser Grimberg eller om Karl XII:s fälttåg. Men så den 30 maj 1926, en söndag efter högmässan i Oscarskyrkan, skriver han:

På e.m. voro ”fascisterna” ute med en bil på Storgatan. Jag satt med några kamrater på Kasärngården, o. vi gick ner o. pratade med dem, prenumererade på deras tidning ”Nationen”, beslöt mig för fortsatt kontakt. Det avgjorde min framtid!³⁰⁶

Den sista meningen ser ut att vara tillagd i efterhand. Sedan eskalerar det. Dagboken fylls av politiska möten med den tidiga svenska fascistens ledargestalter, inte minst Elof Eriksson och Konrad Hallgren, och runt midsommartid skriver Lindholm brev hem för att deklarerera sin nya politiska hemvist.³⁰⁷

Från fascism till nationalsocialism, 1926–1933

Sveriges fascistiska kamporganisation och *Spöknippet*

Den tidning som Lindholm uppger att han började prenumerera på, *Nationen*, hade börjat ges ut 1925 och redigerades av en man vid namn Elof Eriksson. Eriksson hade sina ideologiska rötter i bonderörelsen, men kom under 20-talet att alltmer glida över från sin ursprungliga agrarianism till en mer och mer distinkt antisemitism som, tillsammans med motstånd mot frimureri och Brattssystemet, utgjorde *Nationens* ideologiska huvudkomponenter.³⁰⁸ Det nummer av tidningen som sattes i händerna på Lindholm vid det första mötet i slutet av maj 1926 innehåller exempelvis artiklar om ”Talmud-läran” och ”Kristendomens frigörelse från judendomen”, och i det efterföljande numret ges under rubriken ”Den judiska världsfinansens planer” explicita referenser till det antisemitiska falsariet Sion vises protokoll.³⁰⁹ Strax efter mötet med fascisternas propagandabil träffade Lindholm också själv Eriksson, och fick av honom rekommendationen att läsa *Den internationale juden* av Henry Ford.³¹⁰

Nationen blev dock aldrig Lindholms organ.³¹¹ Under sensommaren 1926 bildades den första egentliga fascistorganisationen i Sverige, Sveriges fascistiska kamporganisation (SFKO). Konrad Hallgren, före detta frivillig på tysk sida i första världskriget, blev ledare och Lindholm var en av de drivande.³¹² Enligt Lindholms utsago tyckte den inre kärnan i SFKO att Eriksson (som förvisso också deltog vid bildandet) stirrat sig blind på judefrågan och frimureriet, och schismerna mellan SFKO

– inte minst ledaren Konrad Hallgren – och Eriksson blev med tiden omfattande.³¹³ Istället för Erikssons *Nationen* grundades i oktober 1926 veckotidningen *Spöknippet* som SFKO:s kamporgan och med Konrad Hallgren som ansvarig utgivare. Av Lindholms dagbok framgår att han i november läste *Den italienska fascismen* av Pietro Gorgolini, och det är en artikel om fascismens ideologiska grunddrag baserad på läsningen av denna bok som är Lindholms synbarligen första publicerade politisk-ideologiska text.³¹⁴ Det finns skäl att dröja kvar vid detta första bidrag.

Artikeln har i huvudsak en redogörande karaktär, och ger i vissa fall ett splittrat eller självmotsägande intryck. Vissa teman tonar likafullt fram som mer väsentliga än andra i den unge Lindholms förståelse av vad fascism innebär. Ett sådant centralt tema är rörelsens sociala strävan. Fascismen ”hävdar den producerande klassens – omfattande både intelligens- och kroppsarbetare – rättigheter och framåtskridande gentemot det oansvariga herravälde som utövas av ett internationellt kapitalistiskt styre” och den ”inriktar sin praktiska verksamhet på att förbättra proletariats ställning”. Denna klassretorik för lätt tankarna i riktning mot marxismen. Denna tolkning vänder sig dock Lindholm mot. Motsättningen mellan arbete och kapital måste överbryggas, liksom klasskampen, och ersättas med ett fritt och förtroendefullt samarbete inom statens ram. Samtidigt som marxismen avfärdas som utopisk, uttrycker Lindholm dock även sympati för den ”känsla av allmänmännisklig samhörighet och allomfattande broderskap” som den marxistiska socialismen står för. Bilden är med andra ord kluven: å ena sidan ska proletariats produktiva arbete premieras och de marxistiska solidaritetstankarna ses med sympati, samtidigt är fascismen klasskampens svurna fiende.

Bakgrunden till denna kluvenhet ligger i nationens betydelse. Fascismen ”vill bringa de sociala och nationella problemen i harmoni med varandra”, skriver Lindholm. Nationalismen är således jämte de sociala kraven fascismens ideologiska essens. Intresset för nationen sönderfaller i sin tur i flera olika delar.

För det första fokuseras krigsmaktens betydelse. Nationen måste värnas med hjälp av ett starkt yttre försvar. För Lindholm, liksom för flera andra militärer verksamma i rörelsen, var denna aspekt av natio-

nalismen ytterst central. Lindholm anger själv på flera ställen just försvarsbeslutet 1925 och den regementsdöd som följde i dess spår som en avgörande faktor bakom sitt inträde i den fascistiska rörelsen. I ett senare nummer av *Spöknippet* räknas de för försvarsnedrustningen ansvariga riksdagsledamöterna upp under beteckningen ”Nittonhundratjugufem års nidingar”.³¹⁵ Regementsdöden kom småningom att drabba också Lindholms eget regemente, A9. När han under avskedsfesten får tala för underbefälskåren tar han tillfället i akt att hålla ett brandtal mot ”nedrustningsherrar o. försvarsnihilismen”. ”Generaler och sossar bleknade”, skriver han, men ”det blev kraftiga applåder”.³¹⁶ Även om han själv fick flytta över till ett nytt regemente, A1, låg det i försvarsvurmen även ett krasst egenintresse.³¹⁷

För det andra gäller det staten som en historisk-organisk skapelse. Nationen ska försvaras utåt eftersom den utgör den organiskt och historiskt framväxta enhet inom vars ramar det sociala uppbyggnadsarbetet ska ske. Det är också av detta skäl som klasskampen är förkastlig: konflikt inom nationens ramar hotar dess bestånd. Klasskonflikt kan inte tolereras då folket i sin helhet ska vara ”besjälade av dess [fascismens] anda”, som Lindholm skriver. Detta uttryck påminner starkt om hur den italienske fascisterna Giovanni Gentile slog fast hur den fascistiska andan skulle tvinga fram en pånyttfödelse av det italienska samhället genom att tränga in i varje aspekt av det mänskliga livet.³¹⁸

En tredje dimension av den fascistiska nationalismen är, i Lindholms tankevärld, att den till sin karaktär är ”motståndare till den imperialism, som betecknar en stats herravälde över en annan eller ett folks över ett annat”. En viktig aspekt av det nationella strävandet efter oberoende är alltså en principiellt antiimperialistisk hållning. Den krigsmakt som Lindholm och många andra inom rörelsen företräder ska alltså användas endast för det yttre försvaret av nationen, inte till några expansionistiska äventyr. Istället för nationell underordning under en imperial övermakt vill fascismen ”åstadkomma samförstånd och broderskap mellan folken till hela mänsklighetens välgång”. Motarbetandet av klassamhället gäller således också statssystemet i sin helhet. Den principiella antiimperialism som här kommer till uttryck, liksom det sätt på vilket den härleds ur nationalismen, tillhör knappast fascis-

mens standardrepertoar, och är av detta skäl särskilt noterbar.³¹⁹ Den kom att vara viktig även framgent, under och inte minst efter kriget då Lindholm med emfas markerade avstånd till tanken att hans parti skulle ha utgjort en potentiell femtekolonn vid en nazistisk invasion. I sina anteckningar citerar Lindholm bland annat Adolf Hitler själv, i sin tur citerad av Albert Speer, då han uttrycker att den nationalsocialistiska idén inte borde exporteras eftersom den då skulle komma att ge upphov till en önskad nationell styrka i de länder som tänktes ingå i det Tredje riket. Nationalsocialismen exporterad innebar alltså ett försvagande av Tysklands expansionsmöjligheter.³²⁰ Denna tanke tycks ligga nära den som uttrycks av Lindholm 1926.

Detta var alltså Lindholms initiala tankar om fascismen. Trots att det är fascismen som karakteriseras är det märkbart att begreppen ”nationalism” och ”socialism” är de mest centrala. Skiljelinjen begreppen emellan är oklar, men nationen tycks vara den av historiska skäl mest ändamålsenliga arenan att bygga det socialt rättfärdiga samhället på. Värt att notera är också frånvaron av de antisemitiska stereotyper som annars var vanliga, inte minst i Elof Erikssons *Nationen*. Antikapitalismen liksom antibolsjevismen finns där, men understöds alltså inte av en synbar antisemitism.

Vad detta indikerar är en öppen fråga. Möjligen kan man i denna avsaknad se en ideologisk påverkan som i denna fas var genuint italiensk. Som flera forskare påpekat, den italienske historikern Renzo de Felice inte minst, var den italienska fascismen ursprungligen vare sig rasistisk eller antisemitisk. Tvärtom kan man i vissa sammanhang se en överrepresentation av judar i Mussolinis parti, något som inte ändrades förrän paktförbindelserna med Hitler medförde en ökad antisemitism i Italien.³²¹ Detta stödjer också Lindholms senare uttalande, att antisemitismen var en väsentligen tysk import, som initialt var ointressant för de svenska fascisterna.³²²

Kamplyriken

Frånsett denna initiala artikel var de bidrag i *Spöknippet* som utgick ur Lindholms penna att beteckna som kamplyrik, korta förstasidesdikter med manande titlar. Särskilt under tidningens senare tid 1929–30, då SFKO alltmer tydligt börjat orientera sig mot nationalsocialismen, är dessa bidrag återkommande. Den ideologiska förskjutningen i protysk riktning påverkade naturligtvis parollerna, det förefaller också som att den politiska och retoriska träningen bidrog till att spetsa till budskapet.³²³

I sitt verk om den svenska nazismen skriver Heléne Lööw att ”kamp” som begrepp och tematik var ytterst centralt i Lindholmrörelsens propaganda.³²⁴ Begreppet vittnade om hur man såg på sig själv och på livet, något som i hög grad syns också i kamplyriken i *Spöknippet*. Jämte själva ordet ”kamp” står anknutna begrepp som ”front”, ”storm”, ”strid” och ”eld” ut i texterna. Uppenbart är också att det är ”ungdomens” eld som ska frammanas, och den kontrasteras mot parlamentarismens ”tröga och jämrande herrar”.³²⁵ Udden riktas i allmänhet mot det demokratiska partiväldet, partisystemet som sådant, och den splittring av folket som detta medger. Vid framtidens horisont randas istället den morgon då ”den friborna arbetarstammen” ska slita bojorna, och ett pånyttfött Sverige, ett Sverige för folket, har tagit form. Frånsett den generella inriktningen på Sveriges ”folk” kan man således ana att den mångomsjungna kampen har såväl sin generation som sin sociala tillhörighet: ungdomen och den arbetande befolkningen. Den har också sin temporalitet: framtiden.³²⁶ Allt detta har tidigare setts också i Flygs politiska miljö.

Det sakliga innehållet i dikterna är på många sätt likt det som läggs i dagen i Lindholms första artikel, även om diktens form påverkar uttrycket.³²⁷ Den antidemokratiska och antiparlamentariska hållningen får här sällskap av en antibolsjevism som även den förmärkts i Lindholms första artikel, men här framträder tydligare.

Detta är möjligen betingat av att den ”röda mördarflocken”, som bolsjevikerna kallades, också fick annan uppmärksamhet i *Spöknippet*. Bland annat publicerades bilder på kroppar som enligt uppgift lem-lästats under den sovjetiska säkerhetstjänstens, Tjekans, härjningar. Särskilt stor poäng görs av att tortyren inte riktats mot överklassen utan

mot arbetare och bönder. I detta sammanhang ges också de svenska ”tjekamännen” Nils Flyg och Karl Kilbom ett ansvar. Uppenbart är att just dessa framställs som falska företrädare för Sveriges arbetare, såväl genom Tjekans terror mot arbetare, som mera allmänt genom att tillhöra en internationell socialistisk rörelse som hotar nationens fortbestånd. Flyg och Kilbom var vid denna tid alltjämt knutna till Komintern.³²⁸

I utfallen mot Flyg och andra ”tjekamän” märks tydligt att kampen i hög grad gällde arbetarnas gunst. För en förståelse av Lindholms idéutveckling är detta helt centralt, ett faktum som tidigare studerats huvudsakligen av Victor Lundberg och Jimmy Vulovic.³²⁹ Denna kamp om arbetarna kan avläsas på flera sätt i Lindholms poetiska försök. I dikten ”Första maj”, publicerad just den 1 maj 1929, är temat hur klasskampen riskerar att spilla folkets blod:

Röda fanor över grönskan!
Röda fanor mot det bleka
Svåra till så bjärt och ilsket
Skönt som all vår önskan
Att se levnadsmotet leka!

Men det röda – det är blodet
Folkets blod i hat och klasskamp!
Skön är dagen – men den svinner
Och det bleknar, ungdomsmotet,
Om det kvävs i vilset masstramp!³³⁰

Under de röda fanorna fanns med andra ord en ungdomlig livskraft som det gällde att vårda och leda rätt under spöknippsfanan. Det faktum att dikten heter ”Första maj” illustrerar också det faktum som tidigare noterats: medan Flyg av och till lanserade nationella troper och försökte göra den 6 juni till en märkesdag för sin egen rörelse, så gjorde Lindholm det omvända och pekade på arbetarrörelsens dag som ett vitalt intresse också för de arbetare som var nationella. I Lindholms diktning fanns också andra arbetartillvända passager som uttrycker en starkt idealistisk syn på arbetarhjänten som ska befrias från fabrikenas larm och då:

De stupade som hjältar
Vid dån av hjul och remmar,
Fabrikens kvalm och arbete
Förtvinat själ och lemmar!
I vardagslivets möda
Sin livskamp de lagt,
Ett namn – och till de döda
Maskinen dem bragt!

De stupade för folket,
som blott den fege sviker,
många tusen svenska hjältar
på fält och i fabriker!
Och namnet som de höjde
Det var ditt namn, kamrat,
När vägarna de röjde
Ur stingande hat!

De ha ej blött förgäves,
Om vi bli deras like
I kamp mot samma fiender
För samma land och rike!
Och stupa vi som unga
I den leende vår
Skall millioner sjunga
Och kämpa i vårt spår!³³¹

Citatet är långt, men väl värt att återge. I Lundbergs forskning om Lindholm rörelsen identifieras denna som en fascistisk arbetarrörelse. Enligt Lundberg finns dock en viktig begreppslig skillnad mellan den arbetarrörelse Lindholm företräder och den marxistiska motsvarigheten. Den springande punkten ligger i synen på arbetet som sådant: medan arbetet enligt marxismen är något som människorna ska frigöras ifrån, har det hos Lindholm rörelsens företrädare tvärtom en mytisk och uppbygglig karaktär då det härdar människorna och gör dem hårda som stål inför den förestående kampen. Arbetarsoldaten var idealet, ett ideologiskt inlån från den tyske författaren, filosofen och militären Ernst Jünger.³³²

Den dikt som refererats här, ”Svenska hjältar”, kan inte uppenbart analyseras på detta sätt. Arbetet framstår i denna knappast som uppbyggligt, tvärtom minner det om Viktor Rydbergs skildringar av fabriksvärldens elände i ”Den nya Grottesången” från 1891. Denna dikt var central också för den marxistiska arbetarrörelsen, och Lindholm själv framhåller den som en sina viktigaste litterära inspirationskällor. I Lindholms dikt är det fabrikenes kvalm och arbete som förtvinar själ och lemmar, det är maskinen som driver människorna i döden. Men de arbetande hjältarna ska inte ha blött förgäves, sägs det, och miljoner av kämpande kommer efter. I det ”stingande hatet” skulle man också lätt ha kunnat se en maning till klasskamp, om inte just klasskampen varit en återkommande måltavla i andra dikter. Klart är under alla omständigheter att arbetets härdande verkan inte står i centrum, utan tvärtom dess nedbrytande och förgörande effekter. Det finns i Lindholms dikt således en bestickande likhet med den marxistiska arbetarrörelsen.³³³

En mer känd likhet med den marxistiska arbetarrörelsen är fascismens motstånd mot den internationella kapitalismen. Denna syntes också som en aspekt av den fascistiska rörelsens sociala strävan i Lindholms tidigaste artikel, och finns med även i förstasidesdikterna. 1928 har den antikapitalistiska hållningen emellertid fått understöd av den antisemitiska stereotyp som saknas 1926: det specifikt judiska penningbegäret. Första gången tanken framskymtar skriver Lindholm hur ”en liknöjd borgarklass / belåten lägger vårt knappa guld för judens rövartass”.³³⁴ Det kommer fler tillfällen, även om det i dikterna förekommer att ”storfinansens guldsoldater” gisslas även utan att den internationelle penningjuden reflexmässigt tonar fram.³³⁵

Den mer distinkta och återkommande antisemitismen i dikterna kommer med start från hösten 1929.³³⁶ Lindholm hade då tillsammans med ledningen för SFKO återkommit från sitt besök vid de tyska nationalsocialisternas partidagar i Nürnberg med intryck som kom att få stor betydelse framöver; ideologiskt, partistrategiskt men även estetiskt.

Resan till Nürnberg

Den 1 juli 1929 träffade Lindholm för första gången tysken Max Pferdekämper på SFKO:s expedition. Pferdekämper var fabrikör och handelsresande med egen firma som sålde elektrisk materiel. ”Onkel Max”, som han familjärt benämns i Lindholms dagbok och anteckningar, var själv organiserad tysk nazist, härtill med partimärket i guld som bars av NSDAP:s första 100 000 medlemmar. I sin bok om tyska nazistkontakter med Sverige betecknar Åke Thulstrup honom flera gånger som NSDAP-agent med ansvar att upprätthålla goda kontakter med svenska nazistgrupper.³³⁷ På sina handelsresor till Sverige hade Pferdekämper kommit att besöka flera av SFKO:s möten. Nu tog han kontakt med Lindholm, en kontakt som kom att vara bestående. När Lindholm med sin dåvarande hustru Vera, sedermera omgift Oredsson, och deras dotter besökte Västtyskland 1957 var det onkel Max som stod för värdskapet. Ärendet 1929 gällde också en Tysklandsresa, närmare bestämt en inbjudan till NSDAP:s partidagar i Nürnberg i början av augusti samma år. Invitationen gällde inte bara Lindholm utan hela den svenska fascistledningen.³³⁸

I slutet av juli anträdde SFKO:s ledning sin resa till Nürnberg. Vid Södertälje skriver Lindholm att man körde på en hök som inte kunde flytta på sig. Denna adopterades av SFKO:s delegation, och fick pikant nog namnet ”Kamrat Flyg”, vilket tycks ha varit en stor muntration:

Den riktige kamrat Flyg torde ursäkta – men det måste ju vara en viss flykt över vår mascot, och hans benägenhet att sprida illa sedda flygblad var lika beundransvärd som hans namnes. Vid varje uppehåll i resan samlades sedan mycket folk kring vår bil genom ”kamrat Flygs” försorg.³³⁹

Efter denna i sammanhanget kuriösa incident gick resan vidare med bil via Norrköping, Jönköping och Helsingborg, genom Danmark, och flera tyska städer innan man slutligen hälsades av ”Nürnbergs gamla tornspiror” den 1 augusti, som Lindholm skrev i sin reseberättelse i *Spöknippet*. Denna redogörelse publicerades i fyra nummer under sensommaren, och är alltså ett mycket fylligt samtida referat som väl

beskriver hur Lindholm och de andra uppfattade den nazistiska rörelsen och dess ledande gestalter.

Tonen i referatet kan inte beskrivas som något annat än hänförd. Den svenska delegationen välkomnades till synes av alla, tyskar i gemen såväl som partimedlemmar. Man hälsades av mäktiga ”heil Schweden”-rop, regn av blommor och en entusiasm gränsande till extas. I senare anteckningar, och även i sin dagbok, försöker Lindholm ofta markera avstånd till ”tyskeriet” som han benämner det. Han syftar då på den nazistiska politiken i Tyskland såväl som på de tyskvänliga stämningarna i det egna partiet. De intryck som förmedlas nära inpå upplevelsen av partidagarna ger dock inget intryck av avståndstagande, tvärtom.³⁴⁰

Inte minst är Lindholm mycket imponerad av uppmarscherna, där den nazistiska masskulturen och uniformismen ger ett svårslaget intryck av styrka och kampvilja. När 40 000 brunskjortor i rader om åtta under tre timmars tid marscherar förbi med facklor i händerna, allt under att hundratusentals åskådare och sympatisörer ger sitt bifall, skriver Lindholm att även de politiska motståndarna måste medge att detta saknar motstycke.³⁴¹ Ett annat fenomen som drar till sig den svenska delegationens uppmärksamhet är fanorna och deras roll. Med rörelse ser Lindholm hur dessa ”det kommande Tysklands segertecken” förs fram till ledaren, Hitler själv, för att fandukarna ska komma i beröring med rörelsens ”blodsfana” – den fana som i samband med ölkällarkuppen i München den 9 november 1923 ska ha fläckats av blodet från rörelsens 16 ursprungliga martyrer. Denna rit skildras nogsamt av Lindholm.

Den estetiska värdeskala och symbolism som de svenska fascisterna kom i kontakt med i Nürnberg kom att få ett bestående värde för rörelsen. Under tidigt 30-tal organiserade det ombildade partiet sina första egna ”uppmarscher” i linje med vad man sett i Tyskland, om än i mer blygsam skala. Den bakomliggande maktpolitiska kalkylen tycks också den ha varit tysk: suggestionskraften i riterna kunde dra folk till rörelsen i lika hög grad som det ideologiska budskapet. I sin bok om estetik och politik i Tredje riket skriver Ingemar Karlsson och Arne Ruth att

Nazitysklands massriter var gestaltad politik. De syftade till kontroll via sinnlig berusning, till underkastelse genom extatisk upplevelse av

skönhet, kraft och viljestyrka. Folkmassans rörelser blev ornament på en skulptur av kött och blod.³⁴²

Estetiken bidrog alltså till att gestalta deltagarnas och åskådarnas medvetande. Liksom kulturhistorikern George Mosse hävdade, för övrigt i likhet med Hitler själv, hade uppgåendet i massriten en direkt meningsbärande effekt då den gav den enskilde en möjlighet att tillfälligt träda ut ur sin betydelselöshet och bli en liten kugge i det nazistiska maskineriet. Massrörelsens ritual och liturgi var också en direkt möjlighet att exploatera arbetarklassens alienation, något som även den marxistiska arbetarrörelsen försökte göra med liknande medel. De radikala massrörelsernas estetik hade i denna mening stora likheter.³⁴³

Den uppmarschkultur som Lindholm stiftade bekantskap med i Nürnberg kom att fylla också hans liv med mening. Detta gällde inte minst under ålderns höst, då han engagerade sig i FNL-rörelsen, fredsrörelsen och Folkkampanjen mot kärnkraft. Han rättade med glädje in sig i ledet i demonstrationstågen, eller ”uppmarscherna” som är den benämning han ofta använder också i dessaa sammanhang. Detta var en radikalpolitisk manifestationsform som han kände sig hemma i. Det nazistparti som bildades efter hemresan, SNSP, arrangerade sin första uppmarsch den 6 juni 1931 i Göteborg. 70 man i bruna skjortor marscherade i två kolonner med musikkår och fanor till Götaplatsen där Lindholm talade till 2 000 personer. Det var naturligtvis inte så imponerande som det man sett i Nürnberg, men för svenska förhållanden var det ändå uppseendeväckande.³⁴⁴

Till partidagarnas bestående värde för Lindholm kan läggas att han, förutom att bekanta sig med den nazistiska politikens yttre manifestationsformer och med en rörelse av helt andra dimensioner än den egna, även fick träffa ett antal ledande tyska nazister. Den som hälsade svenskarna välkomna till Nürnberg var Julius Streicher, prominent bland annat i sin roll som redaktör för den gravt antisemitiska tidningen *Der Stürmer*, 17 år senare en av de nazister som kom att avrättas på samma plats som han nu hälsade svenskarna välkomna till. En annan var naturligtvis Führern själv, Adolf Hitler. Han tycks ha gjort ett på en gång lågmält och överdådigt intryck, då han tillsammans med

sin ordensprydda stab gjorde entré i enkel brun skjorta samtidigt som han på ett naturligt sätt stod i centrum för allas uppmärksamhet. Mest talade han med ledaren Konrad Hallgren.³⁴⁵

Stort intryck tycks också tre andra personer ha gjort. Ett par av namnen har skymtat redan i materialet om Nils Flyg, men det är här motiverat med en mera utförlig presentation. Till att börja med noterade Lindholm Gregor Strasser. Strasser var i grunden apotekare, men hade tidigt kommit in i den nationalsocialistiska rörelsen. Han deltog bland annat vid Hitlers ölkällarkupp och satt själv, liksom Hitler, fängslad efter denna. Han kom härefter att göra karriär i partiet bland annat som distriktsledare, *Gauleiter*, i Niederbayern och Oberpfalz och inte minst som partiets framgångsrike organisationschef. Särskilt i de nordvästliga delarna av Tyskland lyckades Strasser öka NSDAP:s medlemstal, mer än vad som skedde i de södra delarna som var Hitlers maktbas. Parallellt med denna partiverksamhet satt Strasser dessutom i den tyska riksdagen. Han valdes dock inte in på mandat för NSDAP, som efter kuppförsocket var förbjudet, utan för Nationalsozialistische Freiheitsbewegung. Till sammans med sin fem år yngre bror Otto anses ofta Gregor Strasser ha företrätt en mer vänsterpräglad nationalsocialism, med tonvikt på det ursprungliga partiprogrammets prosocialistiska tendenser. Ideologiska meningsskiljaktigheter, Strassers position i partiorganisationen parad med en åtminstone tidvis exponerad ovilja att underordna sig rörelsens Führerprinzip, ledde småningom till Strassers fall. Han avrättades på Hitlers order den 30 juni 1934 under långa knivarnas natt, eller ”den tyska Bartolomeinatten” som Sven Olov Lindholm kallar den i sina anteckningar. Brodern Otto hade då redan flytt landet. 1930 bildade han sin så kallade Schwarze Front, en utbrytargrupp ur NSDAP, och efter Hitlers maktövertagande fann han det säkrast att gå i exil.³⁴⁶ I augusti 1929 var det Gregor Strasser som i egenskap av organisationschef öppnade partidagarna. I dagboken är Strasser ett av de namn på nazistkoryfärer som Lindholm särskilt strukit under. När Lindholm åter besökte Tyskland under senhösten 1932 kom han vid flera tillfällen att samtala med Gregor Strasser, som uppgavs vara särskilt intresserad av svenskarnas socialiseringsplaner. Strassers och Lindholms idéer var då i ”full överensstämmelse”, om man ska tro den senares noteringar.³⁴⁷

En annan av talarna under partidagarna som tycks ha gjort djupt intryck – och som Lindholm kom att sammanstråla med tre år senare – var Gottfried Feder. Det var samme Feder som Flyg talat så erkännamt om i den tidigare nämnda artikeln i *Folkets Dagblad*. Feder var självlärd ekonom, och betraktas som nationalsocialismens ekonomiske teoretiker. I likhet med Strasser var han tidigt partimedlem, i själva verket före både Strasser och Hitler själv. Tillsammans med Anton Drexler var Feder delaktig i bildandet av Deutsche Arbeiterpartei, DAP, 1919. Det var i detta parti Hitler gick med, och det har ibland hävdats att det var Feders föreläsningar som fällde avgörandet. Tillsammans med Hitler och Drexler författade Feder året efter det korta 25-punktsprogram som blev NSDAP:s enda partiprogram, ett program med långtgående krav på socialiseringar av näringslivet parat med en storskalig socialpolitisk utbyggnad. Feders position i partiorganisationen blev dock aldrig så stark som Strassers, och han klarade sig undan utrensningarna 1934. Han dog under kriget, 1941. Det var som antikapitalistisk agitator Feder gjorde sig känd, och antikapitalism var ämnet för dagen även 1929. På partidagen talade han, enligt Lindholm, om det tyska folkets ”ekonomiska slaveri under världskapitalismen”. Närmare bestämt pratade han om ränteslaveriet och den så kallade Youngplanen, den nya avbetalningsplan för Versaillesfredens krigsskadestånd som upprättades samma år.³⁴⁸

Två representanter för den tidiga 20-talsnazismens prosocialistiska falang gjorde alltså stort intryck på Lindholm. Den tredje person som står ut i sammanhanget kan också hänföras till denna partikategori: Joseph Goebbels. Det är intressant och betecknande. Också i Max Keles bok om de tyska nazisternas socialreformistiska retorik spelar Goebbels en mycket central roll.³⁴⁹ Goebbels, ursprungligen doktor vid universitetet i Heidelberg på en avhandling om det romantiska dramat, har för eftervärlden gjort sig känd som Tredje rikets propagandaminister, men var vid tiden för partidagarna i Nürnberg *Gauleiter* i Berlin. Han hade gjort entré i den nationalsocialistiska rörelsen något senare än Strasser och Feder, men kom efter sitt inträde 1924 att tillhöra den nordvästtyska partigrupp som stod under Strassers ideologiska inflytande. Hans tidiga ideologiska linje har betecknats som nationalbolsjevism, i den betydelse av ordet som refererades inledningsvis med Ernst Niekisch

som illustration. Efter ett partimöte i Bamberg 1926 valde Goebbels dock att inordna sig i ledet och följa Hitlers linje. Vid detta partimöte fastställdes Führerprincipen, den principiellt oinskränkta ledarmakten, vilket medförde att den nordvästtyska Strasserfraktionens inflytande reducerades kraftigt. I den tidiga nazismens historia är med andra ord Bambergkonferensen ett viktigt vägskäl gällande ideologisk inriktning såväl som ledarprincip, och ibland omtalas konferensen som ”Goebbels Damaskus”.³⁵⁰ Den radikala geisten tycks dock ha varit intakt under partidagarna, och jämte raljansen över parlamentarismen är det uppenbarligen denna radikalism som Lindholm uppskattar mest – Goebbels talar ”på ett sätt, som skulle kommit vilken slagfärdig revolutionär talare som helst att bli grön av avund”, skriver han.³⁵¹

Det är alltså tre ursprungliga företrädare för den prosocialistiska falangen som gör störst intryck på Lindholm, och med två av dem skulle han åter sammanstråla för att bland annat diskutera den svenska rörelsens socialiseringsplaner. Denna första kontakt spelar stor roll för hur Lindholm kom att se på Tredje riket framöver: som en arbetarstat. Men det innebär också att den bild som framträder i Lindholms referat sammantaget blir kluven. Å ena sidan gör företrädarna för den nordvästtyska prosocialistiska Strasserfalangen det djupaste intrycket. Å andra sidan är det andra, delvis motsatta ideologiska positioner som tonar fram i reseberättelsen som helhet. Antimarxismen har fått en mer framträdande position, liksom antisemitismen. Till detta kan läggas att sammanlänkningen mellan antimarxism och antisemitism tydligt börjar göra sig gällande, liksom kopplingen mellan antimarxism och antiparlamentarism. Dessa ideologiska antipatier framstår i referatet från mötet som helt eller delvis sammanhangslösa och motsägelsefulla. Men med tiden fann motståndet mot kapital, judar, marxister och parlamentarism ett tydligare inre sammanhang och bildade en helhet som i Lindholms idévärld kunde te sig som logisk.

Även om bilden börjar bli mer komplex kan det slås fast att den tyska påverkan på de svenska fascisterna nu började bli stor. De italienskinspirerade svarta skjortor som väckt så stor uppmärksamhet i Nürnberg byttes ut mot bruna. Den tyska programfrasen *Deutschland erwache!* blev i den egna rörelsepressen ett ofta uttryckt ”Sverige vakna”.

Hakkorset anammades med full kraft, även om Lindholm hävdade att detta var en nordisk solsymbol sedan urminnes tid.³⁵² I oktober 1929 ändrades partinamnet till Nationalsocialistiska Folkpartiet, NSFP. Att kalla sig nationell socialist stämde bättre överens med självbilden än beteckningen ”fascist”, skriver Lindholm senare. Trots kampen mot ”partiväldet” ändrade man också politisk strategi, och gick från att vara en kamporganisation till att bli ett parti som ställde upp i allmänna val.

Furugårds andreman – ideologiska slitningar i SNSP

Framåt vårkanten 1930 inträffade ytterligare en förändring då Birger Furugård, veterinären från Värmland som själv bildat Sveriges första nationalsocialistiska parti, uppsökte NSFP. Efter en kort tid av organisatorisk turbulens, bland annat med utbrytningar av de så kallade nysvenskarna, enades de båda nationalsocialistiska grupperna i Svenska nationalsocialistiska partiet, SNSP, under Birger Furugårds ledning. SFKO:s ledare Konrad Hallgren marginaliserades, och istället klev Lindholm fram som den gamla fascistklavens ledargestalt, småningom som Furugårds andreman och ställföreträdare.

Birger Furugård var född 1887 i värmländska Silbodal, och var således generationen äldre än Lindholm. 1909 tog han studenten och skrevs in vid Lunds universitet, för att ett par år senare flytta över till Veterinärinstitutet i Stockholm. Han tog examen 1918, och började därefter verka som veterinär i Molkom och i Deje. I egenskap av student tillhörde Furugård på ett tydligare sätt än Lindholm en välutbildad svensk elit med starka band till Tyskland. Detta gällde även hans bror Sigurd, som kom i kontakt med nazismen redan i 20-talets München. Härifrån importerades stora delar av den antisemitism som kom att präglade Furugårdsrörelsen, och Sigurd Furugård satt själv i Svenska Antisemitiska Föreningens styrelse under 20-talet. I denna förening var även Hermann Göring medlem under sin svenska exilperiod.³⁵³ För Furugård var med andra ord den svensk-tyska kontaktytan tidigt etablerad, och han kom senare under 20-talet att åka på talarturné tillsammans med tyska partikoryfärer som Heinrich Himmler, Joseph Goebbels och Julius Streicher. Tillsammans med en tredje broder, Gunnar, bildade Sigurd

och Birger 1924 det första nationalsocialistiska partiet i Sverige, Svenska Nationalsocialistiska Frihetsförbundet.³⁵⁴

I likhet med Lindholm saknar Birger Furugård sin biograf. I den artikel som skrivits om honom för *Svenskt biografiskt lexikon* står att han utgick ”från [en] ordinär nazistisk doktrin utan att djupare sätta sig in i samhällsfrågorna”. I den mån en personlig tolkning gavs utrymme handlade den om en vurm för den svenske bonden som idealiserad gestalt. Furugård lämnade politiken redan 1936 och återgick då till sin verksamhet som veterinär. Enligt artikeln ovan gav han på sin ålders höst snarast intrycket av ”en resignerad bygdefilosof”.³⁵⁵ Den bild som tonar fram är sammantaget den av en reflexmässig antisemit och tyskvän, vars personliga och intellektuella självständighet var begränsad. Härtill tycks det ha funnits frågetecken kring Furugårds personliga uppträdande, även från tysk sida. Från Lindholms håll fanns en återkommande anklagelse om överdriven spritkonsumtion, och efter brytningen 1933 kallades Furugårdarna ofta för ”groggpartiet” med hänvisning till denna.³⁵⁶

Birger Furugård hade alltså träffat Hitler och andra ledande nazister tidigt. Han hade dessutom varit på plats i Nürnberg under partidagarna också han, dock utan att sammanstråla med de svenska fascisterna. Lindholm antyder i sina anteckningar att Furugård i Nürnberg kan ha fått förhållningsorder att inkorporera den svenska fascistklaven i sin egen mer tyskorienterade rörelse.³⁵⁷ Trovärdigheten i detta uttalande är oklar. Klart är däremot att de splittrade grupperna nu kom att enas under Furugårds ledning, och att han fick den tyskklingande titeln riksledare. Då hade också de så kallade nysvenskarna återbördats till fadershuset. Nysvenskarna var ett antal medlemmar från Göteborg, enligt Lindholm sprungna ur välsituerade affärsmannakretsar, som i polemik mot Konrad Hallgren men framför allt mot rörelsens socialistiska paroller brutit sig ut under SFKO:s sista kaotiska tid. Även om de nu återfördes till den enade rörelsen under Furugårds ledarskap fanns här en latent ideologisk konflikt mellan höger och vänster som riskerade att åter blomma upp.³⁵⁸

Lindholm själv gick efter en del diskussion hösten 1930 med på att avsluta sin militära bana för att flytta till Göteborg som Furugårds

ställföreträdare. Med Göteborg som bas kom också SNSP:s nya tidning *Vår Kamp* att ges ut med Lindholm som redaktör.³⁵⁹ Då rörelsen bytt taktik med målet att delta i val innebar det, inte minst för Lindholms del, att verksamheten intensifierades kraftigt. Med start på nyåret 1931 drog man igång en mötesorkan runt om i hela Sverige med fokus på följande års riksdagsval. Verksamheten fokuserades inte minst på de geografiska områden där chanserna till ett genombrott sågs som störst, därav de så kallade ”Värmlandskrigen” eller turnéerna på ”västfronten”. Bildspråket var militärt, inte bara i kamplyriken.

Mötestalaren Lindholm

Sven Olov Lindholm blev med åren en mycket frekvent mötestalare. Det råder något delade meningar om hur väl lämpad för uppgiften han var. Per Engdahl skriver i sina memoarer att Lindholm i sin glans dagar var en ”eldslåga i talarstolen”.³⁶⁰ Ture Nerman å sin sida karakteriserar honom som ”en slät, allt annat än heroisk expedityp”.³⁶¹ Klart är att Lindholm redan under 20-talets slut hade börjat studera retorik. Lärospånen summerades nu i undervisningsskriften *Anvisningar för talarskolan*. Särskilt intresse uttrycker Lindholm här för sin publik. I dagbok och anteckningar återkommer han ofta till frågan om vem som kom till mötena. Särskilt betydelsefullt är att det är arbetare på plats. I undervisningsskriften skriver han själv att offentliga möten ska läggas sent, just för att också den arbetande befolkningen ska hinna dit.³⁶² På samma sätt som det var viktigt att se till att åtminstone potentiellt ha ett auditorium av arbetare, var det också av intresse för Lindholm att se hur representanter för den marxistiska arbetarrörelsen, socialdemokrater såväl som kommunister, reagerade på parollerna. Önskvärt var naturligtvis att se om arbetare kunde vinnas för den nationalsocialistiska rörelsen inför ögonen på dessa ”falska företrädare” för arbetarnas sak. Lindholms dagbok och anteckningar är fulla av mötesepisoder som på denna punkt framställs som mer eller mindre lyckade.

Efter ett möte i Lidköping i juli 1931 är Lindholm exempelvis påfallande nöjd. En stor arbetarpublik var på plats, till stora delar hotfull, och inledningsvis ville många vräka det oljefat som användes som talarstol i

hamnen. Men småningom slog stämningen över, enligt Lindholm började även kommunisterna applådera, och efteråt stormade åskådarna fram för att köpa *Vår Kamp*.³⁶³

Andra gånger är stämningen mer direkt konfrontativ, och mötena upplöses i kravall. I Hagfors sommaren efter Lidköpingsmötet begär en kommunistisk talare diskussion, vilket nekas av nationalsocialisterna. De närvarande arbetarna beordras då att lämna mötet, men flera vänder tillbaka för att lyssna. Till slut urartar den uppretade stämningen i slagsmål med batonger och stenkastning. En fana blir söndersliten, men räddas i tumultet. På den broderas namnet ”Hagfors”, och blir för SNSP en trofé. Närmare en egen ”blodsfana” tycks den svenska nazist-rörelsen aldrig ha kommit.³⁶⁴

Det förekommer också att diskussionen är hätsk, men samtidigt fylld av något som möjligen skulle kunna kallas ömsesidig respekt. En sådan skildring kommer från ett möte i Vänersborgs Folkets hus i november 1931, då Lindholm hamnade i het diskussion med kommunisten Knut Björk från Göteborg. I diskussionens hetta missade man sänar taget på väg hem. Debatten fortlöpte under hela resan, och väl framme i Göteborg gick man fram och tillbaka på gatorna mitt i natten, allt under högljutt meningsutbyte. Folk öppnade fönstren för att se vad som stod på. ”Björk erkände att han inte såg mig som ’kapitalistdräng’ – men de farliga är ’de som står bakom’, menade han. Och avskedsorden var att ’vi möts på barrikaderna!’”, skriver Lindholm senare.³⁶⁵

Enligt Lindholm debatterar man, slåss, hatar varandra, är glad när man lyckas rekrytera arbetare till sin egen socialism, men hyser emellanåt också drag av ömsesidig respekt sprungen ur delvis likartade intressen. Det är en märkvärdig situation där rörelsernas repellerande och attraherande drag ibland lever sida vid sida. Det finns förvisso skäl att här infoga en källkritisk markering – värderingen av vad som de facto skett vid mötena är Lindholms, och allt som oftast är händelserna nedtecknade långt i efterhand. Samtidigt kan det noteras att det i forskningen om relationen mellan den tyska nazismen och kommunismen har identifierats liknande förhållanden, inte minst av Conan Fischer. Situationen påminde till stora delar om den svenska: man attackerade det liberaldemokratiska ”partiväldet” från två håll, ett ”system” som vare

sig i Weimarrepubliken eller under den svenska minoritetsparlamentarismens 20-tal hade upplevt några glansdagar. De antikapitalistiska parollerna tycks också ha varit jämförbara. Conan Fischer illustrerar situationen med att delge ett citat från det tyska kommunistpartiets, KPD:s, distriktsledare Sindemann i september 1930, bara året innan Sven Olov Lindholm och Knut Björk gick och parlamenterade på Göteborgs gator nattetid:

Oh yes, we admit that we're in league with the National Socialists, that we together with the National Socialists, want to destroy the existing social system... Bolshevism and Fascism share a common goal; the destruction of capitalism and the Social Democratic Party. To achieve this aim we are justified in using every means.³⁶⁶

En stor del av denna affinitet berodde också, vilket Victor Lundbergs undersökning av Lindholmrörelsen såväl som Max Keles, William Brusteins och Detlef Mühlbergers undersökningar av den tyska nationalsocialismens väljarbas visar, på att man appellerade till den arbetande befolkningen.³⁶⁷ Ett av de mer udda kampmomenten för svenska förhållanden var de så kallade sångstriderna, som började föras under SNSP:s mötesturnéer vid 30-talets början.³⁶⁸ Formen var den att tillresta kommunistympatisörer ofta började sjunga ”Internationalen” för att överrösta talaren. För att omintetgöra effekten skrev Sven Olov Lindholm en alternativ text på samma melodi, ”Arbetarnationalen”, som skulle överrösta antagonisternas sång. Denna fick ett par olika utformningar som publicerades i partitidningen *Vår Kamp* och senare också i Lindholmrörelsens egen sångbok, *Sånger och dikter*. Den slutgiltiga texten löd enligt följande:

Kamrater, nu är stunden nära att hämnas vårt bedragna folk
Som tvangs att främlingsfanor bära och bli hatets blinda tolk
Aldrig mer skall kapitalets drängar driva folk utav samma blod
Till broderskrig för judepengar och dränka oss i hatets flod
//: Bröd och frihet vi kräva för de arma och små,
Där enigt vi sträva kring fana gul och blå ://

Man stulit våra händers möda, och slagit oss i guldets band
Att kapitalets furstar göda ha vi slagits av judars hand
Liv och blod för alla de förtryckta som beslutits på hem och land!
Nationens dörrar, som är lyckta, slås upp utav en valkig hand!
//: Bröd och frihet...://

Var finns den sköna framtidsstaten, där rätt åt alla blivit gjord?
Nu växer proletariaten ur marxismens egen jord
År från år vårt blod har blivit gjutet att till namnet ”slå klassen fri”
Nu skönja vi det hemska slutet, ett folk i penningslaveri
//: Nationalsocialister bröd och frihet begär
Och slavoket mister en svensk arbetarhär ://

Arbetare, bedragna bröder, än finns för oss ett fosterland
Till kamp vi gå i norr och söder emot penningens rövarband!
Stiga skall vår nya stat i bruset av det nordiska folkets röst
Så kämpa vi i morgonluset till slavens boja blivit löst!
//: Nationalsocialister...://³⁶⁹

Flera av de arbetartillvända teman som syntes tidigare går här igen. Arbetaren förvägras sitt fosterland, men hans valkiga hand ska slå upp nationens dörr. Då nalkas dagen när bojorna löses, det judiska penningslaveriet upphör, och de arma och små får sin rätt. I tanken att ”man stulit våra händers möda” kan man se en premiering av det ”produktiva” arbetet som kontrasteras mot arbetsfria, ofta judiska, inkomster. Även andra fasetter av arbetartematiken kommer tillbaka. I kampdikten ”Arbetarsång” syns exempelvis Grottesångsmotivet ännu en gång.³⁷⁰

Antisemitism och ”tyskeri”

Den appell som riktas till den arbetande befolkningen är alltså i Lindholms retorik mer eller mindre intakt sedan fascisttiden. Samtidigt ges antisemitismen ett ökat utrymme. Den uttrycks allt oftare, och alltfler antisemitiska stereotyper tas i anspråk. Jämte penningjuden och juden som bolsjevik eller marxist framträder juden nu också som gamla testamentets David, i kamp mot nordmännens Goliat. I kampdikten ”Sången om Goliat” ser man emellertid inte detta som den svages

kamp mot den starke, med sympatierna på den svages sida. Tvärtom är det Davids stenkast som ses som typiskt för hur ”Israel” agerar.³⁷¹ Här får juden ikläda sig rollen som feg och manipulativ i strid, härtill som en diabolisk mördare som i triumf stegar fram till symbolen för de ärliga nordmännen och hugger av honom huvudet. I förhållande till den antisemitism som artikulerats tidigare innebär dessa antijudiska karakteristika ett ökat antal fasetter.

Illustrativt för antisemitismens ökade betydelse är inte minst hur den nu vänds mot fascismen. Utgångspunkten för den nationalsocialistiska kritiken av fascismen är just att den *inte* är antisemitisk. Det innebär i sin tur att den tjänar reaktionen, eftersom den inte gör något åt det som uppfattas som kardinalproblemet: den judiska storfinansen. ”Storkapitalister och judar ha *icke* mistat sin makt i det fascistiska Italien”, heter det. Tvärtom har den ”nöjt sig med att bekämpa den internationella judiska kapitalismens *redskap*, näml. marxism och parlamentarism”.³⁷² Sammantaget indikerar denna analys dels att den nationalsocialistiska självförståelsen är den av en i grunden revolutionär rörelse, dels att det växande antalet antijudiska stereotyper kopplas samman på ett specifikt sätt. De mera osammanhängande parollerna från Nürnbergreferatet hamnar på allt tydligare platser i retoriken: den kapitalistiske juden ges en mer central roll, medan marxism och parlamentarism snarast ses som hjälpfunktioner till denna antisemitiskt kodade kapitalism.

Antisemitismens ökande betydelse aktualiserar också frågan om de rasbiologiska tankarna generellt. Även i detta sammanhang har Lindholm flyttat fram positionerna. Sin mest utrerade form får rastänkanudet när Lindholm går igenom olika befolkningsgruppers födelsetal, och på grundval av dem förutspår en judisk paneuroparepublik, där ”mörkhyade korsförvanter av ’euroarisk-negroid’ idealras” tränger undan den nordiska. Det är dock noterbart att den rasistiska argumentationen vänds mot det kapitalistiska system som benämns ”rasfientligt” mot den nordiska rasen. Lösningen på befolkningsfrågan ligger till stor del i ett socialt och ekonomiskt uppbyggnadsarbete.³⁷³ Den antikapitalism som förmärktes redan i Lindholms första artikel är således oanfrätt, men har över åren fått en delvis annorlunda prägling med tydligare antisemitiska och rasbiologiska delar.

Parallellt med denna idéutveckling skedde politisk-strategiska förändringar i SNSP. 1932 ställde man upp i sitt första egentliga val, och fick 15 188 röster. Av dessa var drygt 6 000 avgivna i Göteborg, och i dagboken noterar Lindholm att han bara var 100 röster från att bli riksdagsledamot.³⁷⁴ Detta verkar vara en optimistisk bedömning. Generellt kan man fastslå att den propagandaoffensiv och de ”sommarkrig” man plöjt ned så mycket energi i inte gav proportionell utdelning.³⁷⁵

Beslutet att delta i val var som sagt en tysk influens, ett byte av politisk strategi som liknar de tyska nazisternas efter den misslyckade ölkäl-larkuppen 1923. Anammandet av uppmarschkulturen och skjortornas färgbyte var också påverkat av tyskarna. Den tidning som Lindholm var satt som redaktör för, *Vår Kamp*, företrädde också en protysk linje och publicerade bland annat artiklar av Adolf Hitler själv.³⁷⁶ Även om Lindholm i Nürnberg uttryckt stor beundran för vad han sett är det annars just det tilltagande ”tyskeriet” och den högervändning Lindholm tyckte sig se som var avgörande i det som nu var på väg att ske.

Redan då Lindholm avbröt sin bana som militär på aktiv stat för att bli politiker på heltid hösten 1930 diskuterades partiets inriktning. I sin dagbok skriver Lindholm att ”jag höll noga fast vid att vårt gamla program m. hela sin socialistiska tendens skulle bibehållas, och inget tyskt inflytande förekomma. Däri instämde alla efter litet diskussion.”³⁷⁷ Icke desto mindre kvarstod åsiktsskillnader, och de som Lindholm benämner ”borgarbrackorna” eller ”den borgerliga juntan” – inte minst samma så kallade nysvenskar som reagerat på det sociala innehållet tidigare – är en återkommande måltavla. Lindholm ville veta var Furugård stod i de ideologiska schismerna. Detta var inte alltid lätt att få reda på eftersom denne ofta befann sig i Tyskland. Bland annat åkte han under valrörelsen 1932 till Stralsund för att delta i en så kallad Hitlerdag. Han ville också sätta upp NSDAP:s affischer på den egna partiexpeditionen. Lindholm tyckte allt detta var olämpligt.³⁷⁸

I november 1932 inledde Lindholm själv en Tysklandsresa, initierad av Furugård och organiserad av Max Pferdekämper, och han fick nu återse både Gregor Strasser och Gottfried Feder. Han träffade också Alfred Rosenberg och Hitler själv.³⁷⁹ Lindholm misstänkte att målet med resan var att han skulle utbildas för en roll som ”resetalare” för

partiets räkning. På detta sätt kunde hans retoriska talanger tas i anspråk samtidigt som han berövades sin ledande position.³⁸⁰

Efter hemresan på nyåret 1933 var läget akut. En skrivelse till Furugård upprättades. I denna krävde Lindholm fördjupad intern demokrati i den meningen att ”klickväldet” skulle upphöra och partiets överenskomna inriktning bibehållas. Vidare krävdes att partiet skulle vara oberoende av den tyska nazismen i ekonomiskt såväl som i alla andra avseenden. Härutöver krävdes en uppstramning av partiorganisationen såväl som av Furugårds person. Denna skrivelse undertecknades i första läget också av nysvenskarna, och skickades till Furugård. Han ställde sig dock kallsinnig till innehållet, varpå nysvenskarna drog tillbaka sina underskrifter. Enligt Lindholm hänvisade riksledare Furugård till att agerandet var ett brott mot den likaledes av tyskarna inlånade ”ledarprincipen”. Führerprincipen som efter partimötet i Bamberg praktiserades i det tyska nazistpartiet innebar att ledaren alltid ägde rätt att uttolka rörelsens politik. Det är oklart om detta var tanken också i den svenska rörelsen. I andra sammanhang framstår den svenska varianten av ledarprincipen snarast som en form av utslagsröst eller veto.³⁸¹

Den bestående verkan av att Furugård vägrade hörsamma förändringskraven var att Lindholm den 14 januari 1933 iscensatte en kupp och förklarade Furugård avsatt. Efter ett stormigt möte blev effekten istället den att kuppmaakarna under ledning av Lindholm bildade ett nytt parti, Nationalsocialistiska arbetarepartiet, NSAP. Lindholm var i och med detta partiledare för en egen rörelse. Senare i januari noterade han med belåtenhet att arbetare och ungdom följde med honom till den nya rörelsen, och den 5 februari skriver han:

Vi var nu äntligen fria från ”borgerskapet” i SNSP, och kampen kunde forts. på den yttre fronten. Egentligen var ”kuppen” en skilsmässa mellan ”höger o vänster” i partiet och mellan tysk o. svensk nationalsocialism.³⁸²

Av formuleringen att döma kan detta möjligen te sig som ett sentida tillägg. Men dagbokens uppfattningar stöds också av andra källor.³⁸³

Sammanfattning

Därmed var den första fasen i Sven Olov Lindholms politiska karriär till ända. Den hade fört honom från en tillvaro som remontryttare i artilleriet till partiledare för det nationalsocialistiska parti som under 30-talet skulle bli det tongivande. Konceptuellt var det en utveckling från fascism till nationalsocialism. Idéutvecklingen bar starka kontinuiteter, men alla teman är inte lika robusta. Förändringar i synen på socialism, kapitalism, juden som kosmopolitisk figur, samt det inbördes förhållandet mellan dessa tre aspekter är det som bär den ideologiska utvecklingen.

Antisemitismens växande betydelse, men också växlande innebörd, har noterats som en viktig faktor i Lindholms utveckling mot nazismen. I den initiala artikeln om fascismens innehåll finns antimarxismen liksom antikapitalismen med som centrala delar, däremot inte den antisemitism som efter hand understöder dessa ideologiska teman. Under intryck av Nürnbergresan och i Furugårds sällskap förändras detta. I sociologen Helen Feins inflytelserika studie av den moderna antisemitismens sociala kontexter bryts bilden av juden ned i fem över tid ofta uttryckta antisemitiska stereotyper. De stereotyper Fein identifierar är:

1. the Jew is a betrayer and a manipulator (perhaps labeled as the Judas image);
2. the Jew is an exploiter personifying usury or modern capitalism (the Shylock image);
3. the Jew is a skeptic, an iconoclast, a revolutionary, undermining faith and authority (The Red Jew);
4. the Jew is a non-human or a diabolic-murderer, poisoner, polluter (the demonologic Jew);
5. the male Jew is a sexual aggressor and a pornographer and the Jewish woman is a seducer (the lecherous Jew).³⁸⁴

Följer man denna uppräknings ser man att den stereotyp som först och till synes enklast fått fäste i Lindholms ideologiska budskap är den om juden som en personifikation av den moderna kapitalismen. Här finns tendensen att se judar som en social kategori, närmast som en bourge-

oisie.³⁸⁵ Det antikapitalistiska draget i ideologin kan förvisso uttryckas också utan synbar antisemitisk överlagring, men det blir hos Lindholm med åren alltmera sällsynt. Det tilltagande bruket av stereotypen om den ”röde juden”, bolsjevikern och marxisten, får det antisemitiska draget att växa till en alltmer dominerande del av budskapet. När Lindholm slutligen kontrasterar den redlige stridskämpe Goliat, personifikationen av den nordiska rasen, mot den bibliska historiens israeliske kung David och skildrar honom som en feg och oärlig mördare, är det bara den femte och sista stereotypen i Feins typologi som saknas. Antisemitismen får sammanfattningsvis ett mer frekvent uttryck och en bredare repertoar hos Lindholm.

Eftersom alltfler antisemitiska stereotyper börjar framträda allt tydligare, ibland på sätt som tycks självmotsägande, finns det skäl att se hur de förhåller sig till varandra. Det är å ena sidan lätt att se hur alla de antisemitiska delmängderna flyter samman. Den sammanhållande faktorn anses i den nazistiska världsbilden vara att de är olika aspekter av judarnas strävan efter världsmakt. För att nå detta mål skyr ”juden” inga medel, hur motsägelsefulla hans roller sinsemellan än kan te sig.³⁸⁶ Å andra sidan kan man hos Lindholm ana hur de olika stereotyperna staplas på varandra i en specifik ordning. Tentativt kan världsbilden beskrivas enligt följande: utgångspunkten är hos Lindholm demokratin som sådan. Den för med sig parlamentarism och partivälde, där vissa politiska konstellationer ges makten medan andra lämnas utanför. Detta innebär alltså att det demokratiska systemet inte överbrygger intressekonflikter inom nationen. Tvärtom är klassbundna intressekonflikter demokratins livsluft. Det som kommer till uttryck i dessa demokratins intressekonflikter är i själva verket inget annat än den marxistiska klasskampen. Marxism och klasskamp är förvisso judiska företeelser i den meningen att Karl Marx själv var av judisk härkomst, men det större problemet är att den nationella splittring som klasskampen medför lämnar fältet fritt för det internationella judiska storkapitalet. Det är av detta skäl Lindholm och hans parti kan uttrycka att den italienska fascismen, trots sin antimarxism, inte gör något åt problemets kärna eftersom den inte också är antisemitisk. Antisemitismens kärna är enligt denna tankefigur juden som kapitalistisk exploatör, medan den

judiske marxisten snarast får rollen som hantlangare. Man kan uttrycka det som att ”judekapitalisten” som stereotyp rör sig på en analytiskt högre nivå i Lindholms version av det nationalsocialistiska idéklustret och helt eller delvis konsumerar andra antisemitiska stereotyper. Den judiska storfinansens är roten till problemen – även om det, som sagt, kan konstateras att storfinansens sågs som ett problem av Lindholm även innan den reflexmässigt betraktades som judisk.

Den antikapitalistiska attityden utgör alltså en stark kontinuitet i Lindholms tänkande. Vikten av ett socialt uppbyggnadsarbete och premierande av det produktiva arbetet likaså. I dessa tankar ligger kärnan av vad som skulle kunna beskrivas som den nationalsocialistiska socialismen. Denna arbetartillvända retorik har ofta betraktats som en taktisk fint utan ideologisk grund. Lindholm själv vänder sig ofta mot denna uppfattning, i senare anteckningar men också i det samtida materialet. I broschyren *Kort historik till belysning av läget inom den svenska nationalsocialismen* från 1934 beskriver han exempelvis de schismer som låg bakom Furugårdspartiets splittring och hur de så kallade nysvenskarna uppfattade de socialistiska parollerna som just en fint, ”en limstång, på vilken vi skulle vinna arbetarna” för att citera den före detta nysvensken och rikspropagandachefen Sven Cavelius. Enligt Lindholm demonstrerade detta uttalande en fullständig okunghet om vad nationalsocialism innebär.³⁸⁷

Det kan te sig märkligt att man, som Lindholm, å ena sidan med full kraft tar avstånd från marxismen, å den andra betecknar sig som socialist. Den socialism som Lindholm företräder är programmatiskt antimarxistisk på huvudsakligen två grunder. För det första är marxismen en internationell politisk idé som sätter ”proletärer i alla länder” framför den nationella folkgemenskapen. Att arbetaren skulle sakna fosterland är för Lindholm en horribel tanke. För det andra riskerar klasskampen att slita sönder den organiskt framväxta nationen och ”driva folk utav samma blod till broderskrig” som det heter i ”Arbetarnationalen”. Av dessa skäl definierar man sig mot den marxistiska arbetarrörelsen. Men det finns också flera likheter med marxismen.

En sådan likhet rör synen på arbetet som sådant, dess roll och dess önskvärdhet. I den marxistiska synen på lönearbete är detta något tungt

och icke önskvärt. Utgångspunkten är, som Marx själv uttrycker det i *Den tyska ideologin* från 1845, att den enskilde ska befrias från detta då samhället tar ansvar för den generella produktionen. Härigenom blir det möjligt ”att göra det ena idag, det andra i morgon, jaga på morgonen, fiska på eftermiddagen, sköta kreatur på kvällen och kritisera efter kvällsmaten, allt efter vad jag vill, utan att jag för den skull någonsin blir jägare, fiskare, herde eller kritiker”.³⁸⁸ Det ofrivilliga lönearbetet är med andra ord något man ska befrias från.

I linje med denna grundsyn formulerades i den tidiga arbetarrörelsen en tanke om maskinernas förgörande kraft och en vidhängande dröm om befrielse från en destruktiv tillvaro som industriarbetare. I en svensk kontext framträdde ofta, som tidigare nämnts, Grottesångsmotivet hämtat från Viktor Rydberg. I sin forskning om Lindholm-rörelsens syn på arbete och arbetare betonar Victor Lundberg att arbetet i denna ansågs ha en mytisk och härdande kvalitet, och alls inte var något som människorna skulle befrias från. Utifrån vad som framkommit här är det dock lätt att se hur Grottesångstematiken och den dröm om befrielse från arbetet som ligger latent i denna uttrycks också i den Lindholmska kamplyriken. Han bekräftar som sagt också själv i sina sena anteckningar att Viktor Rydberg tillhört hans livs stora litterära inspirationskällor.

En annan aspekt som berör arbetet som tematik och som dessutom uppvisar likheter med det marxistiska tankegodset är tanken om det produktiva arbetet. Denna tanke länkas också till en övergripande rättviseidé. Resonemanget ser ut på följande sätt. Det arbete på vilket människor tjänar sitt uppehälle sönderfaller i två delar. Å ena sidan produktivt arbete och å andra sidan vad som skulle kunna kallas improduktivt arbete, ett ”arbete” vars syftemål är att vara arbetsfritt och istället leva på frukterna av andras produktiva arbete. Detta ”improduktiva arbete” utförs av den internationella storfinansens, av Lindholm över tid allt oftare betecknad som judisk, och innefattar vinster på aktiespekulation, räntor och liknande. Den i modern kapitalism omhuldade tanken att man ska kunna tjäna pengar på att riskutsätta pengar är här helt överspelad. Arbetsfria inkomster är i grunden betraktade som illegitima.

Det finns i detta resonemang stora likheter med den marxistiska teorin om mervärdet, utvecklad av Marx i skriften *Teorier om mervär-*

det, ibland kallad för Kapitalets fjärde band.³⁸⁹ Denna teori innebär i korthet att det som bestämmer en enskild varas värde är den mängd arbete som lagts ned på den. Då arbetaren säljer sin arbetskraft till en kapitalist, eller ”arbetsköpare”, är det således ett potentiellt mervärde för en produkt som byter ägare. Eftersom kapitalistens enda drivkraft är att tjäna pengar, kommer det arbete som säljs att få ett allt lägre pris sett i relation till det mervärde det avser att skapa. Exploateringen av arbetarklassen kommer alltså att bli allt värre, vilket i Marx tanke leder till att klasskampen fördjupas och obevekligt driver historien i den riktning som determineras av denna utsugning, slutligen mot revolution. Idén om mervärdet är med andra ord ett fundament i marxistiskt tänkande.

Bortser man från den roll mervärdesteorin, via klasskampen, får i marxistisk historiefilosofi är grundtanken till synes identisk med Lindholms: storkapitalisten lever av andras produktiva arbete. Denna utsugning är fundamentalt orättvis. Ett illustrativt exempel ges bland annat i *Nationalsocialisten* 1930. Här talas det om småbrukarnas livslopp och hur ”det torftiga bröd med vilket de rädda hustru och barn från svält, motsvarar ej tiondelen av det arbete, de presterat”. De övriga nio tiondelarna tillfaller, orätt, någon annan. Den arbetande befolkningen ska, istället för att proletariseras av den internationella storfinansens, få del av värdet av sitt eget arbete, rentav hela värdet av sitt arbete.

Samtidigt är det illustrativt att det i artikeln ovan inte är industriarbetaren som är i exklusivt fokus. Man kan i själva verket se det så, att polemiken mot klasspolitiken parad med idén om det produktiva arbetet strävar efter att utvidga den marxistiska mervärdesläran till att omfatta fler delar av befolkningen, ”handens såväl som hjärnans arbetare” som det ofta uttrycks. I den refererade artikeln beskriver Lindholm hur alltfler befolkningskategorier närmar sig ”proletariatets nivå”, och hur enda ”möjligheten” – en dubiös beteckning i sammanhanget – tycks vara att de räddar sig till ”industriella grottekvarnar”. Denna litterära referens slår en bäge till Lindholms tidigare arbetarhyllning.³⁹⁰

Nationalsocialism och svensksocialism, 1933–1950

Nationalsocialistiska arbetarepartiet (NSAP), 1933–1938

Brytningen mellan Lindholm och Furugård ägde alltså rum i januari 1933. Det före detta underbefälet hade så när hunnit fylla 30 år, och han installerade sig nu med sin partistab på Östra Hamngatan 2 i Göteborg varifrån det nya partiets tidning *Den Svenske Nationalsocialisten*, i allmänhet förkortat *Den Svenske*, kom att utkomma.

Ungefär samtidigt, den 30 januari, svors Adolf Hitler in som tysk rikskansler. Det nazistiska maktövertagandet var därmed fullbordat. Många av de partikoryféeer Lindholm mött i Nürnberg 1929, i vissa fall också 1932, blev inflytelserika politiker i det nya Tyskland som nu snabbt började ta form. Det förefaller märkligt, men Lindholms dagbok har inga eller mycket notisartade kommentarer kring maktövertagandet. Detsamma gäller utvecklingen i Tyskland generellt. Riksdagshusbranden en knapp månad senare förbigås exempelvis helt, liksom antagandet av den fullmaktslag som kom att göra Hitler enväldig. Antingen kan man se detta som ett uttryck för att ”hemmafronten” så nära inpå partisplittningen för Lindholms del var i naturligt fokus. Eller så är det ett uttryck för den ofta markerade uppfattningen att den tyska nationalsocialismen var en tysk angelägenhet, och inget som av nöden intresserade en svensk nationalsocialist. En av orsakerna till brottet mellan Lindholm och Furugård hade ju varit den senares böjelse för ”tyskeri”.

Bild 10. Sven Olov Lindholm som partiledare för NSAP, signerat porträtt. Okänd fotograf (bild duplicerad av Emre Olgun). Sven Olov Lindholms samling, Riksarkivet Marieberg.

Synen på och relationen till Tyskland

I Furugårdsrörelsens tidning släpptes Adolf Hitler själv fram i spalterna. I anslutning till maktövertagandet publicerade man också artiklar som inte kan beskrivas som något annat än löjeväckande i sin devota tyskeundran, bland annat av Hermann Görings vackra handstil.³⁹¹

Lindholms nya tidning företer en annan, mer splittrad bild. Hitlers maktövertagande hälsas med glädje också här. Samtidigt uttrycker man

förundran och viss skepsis mot att den nya tyska regeringen också rymmer flera borgerliga element, och menar att det därför sannolikt dröjer innan nationalsocialisternas sociala reformprogram kan sjösättas. Men Hitler sviker aldrig Tysklands arbetande folk, heter det, och även om man nu hälsar Hitler på hans post hoppas man i framtiden med ”ännu större hänförelse få hälsa det Tredje Riket!”, ett begrepp som uppenbarligen förknippas med en social reformagenda, på samma sätt som Hitler ses som arbetarledare.³⁹²

Utöver denna grundläggande syn på Tredje riket som en förestående arbetarstat görs flera markeringar av åtskillnaden mellan svensk och tysk nationalsocialism. Att man ser positivt på den tyska utvecklingen innebär alltså inte reflexmässigt att tyska intressen ses som legitima i Sverige. Tvärtom går socialism och nationellt självbestämmande hand i hand. Lindholm inskräper att Hitler själv sagt att nationalsocialismen inte är någon exportvara, och att varje folk måste utforma sin egen frihetsidé. ”Lika litet som under den hårda och svåra kampens tid behöver svenskarna i vårt framtida samhälle befara någon inblandning av ’tysk nazism’”, konkluderar han.³⁹³ Denna uppfattning har noterats tidigare. Den förekommer också i Lindholms efterlämnade noteringar, då länkad till tanken om antiimperialism som en av nationalismens förutsättningar. I samma anda hävdar han också, liksom tidigare, att hakkorset anammas av rörelsen som det nordiska folkets samlingstecken och inte som en symbol för samhörighet med Nazityskland.³⁹⁴

Även om Lindholm markerar visst oberoende gentemot det tyska partiet, framför allt dess inflytande i Sverige, tycks han ändå se i grunden positivt på den inre omgestaltningen av det tyska riket. Över tid går det dock att se en viss ambivalens också inför denna. Det gäller såväl 30-tal som 40-tal, och självklart hela efterkrigstiden. I februari 1933 hoppas man i *Den Svenske* som sagt att i framtiden få hälsa ett av socialt framåtskridande präglad Tredje rike. Senare under hösten samma år åker Lindholm tillsammans med ett par partikamrater till Tyskland. Bland annat besöker man koncentrationslägret Lichtenberg utanför Wittenberg. Den publicerade reseberättelsen ger då en positiv bild av livet i lägret. I Lichtenberg förvaras bara några tusen före detta ”marxistpampar”, en bjärt kontrast till alla de tyska arbetare som stödjer

nazismen. Maten i lägret sägs vara kraftig och välsmakande. Den exercis som vissa benämner terror är i själva verket ett uppskattat avbrott i arbetet som dessa arbetarförrädare och kassaförskingrare får utföra.³⁹⁵ Bilden som framträder är såtillvida ljus. Regimen framstår som trogen sina ideal och inte mer repressiv än nöden kräver. När Lindholm några år senare avlägger visit i koncentrationslägret i Oranienburg är de förmedlade intrycken desamma. Så långt är aningslösheten total.³⁹⁶ Samtidigt uttrycker Lindholm i sin dagbok vissa tvivel. Vid ankomsten 1933 uppdragas att Lindholms vän Max Pferdekämper på oklara grunder gripits av Gestapo. Lindholm misstänker att en anklagelse från Furugård ligger bakom detta enligt honom självklara misstag, och efter samtal med Heinrich Himmler släpps Pferdekämper. Men viss förundran över missgreppet ligger kvar.³⁹⁷

Också i förhållande till händelserna under utrensningarna sommaren 1934, långa knivarnas natt, förefaller Lindholm och hans parti kluvna. På förstasidan av *Den Svenske* deklarerar man med glädje att Hitler krossat ”reaktionen”. Att Hitler haft goda skäl att slå till mot exempelvis SA-ledaren Ernst Röhm ses som självklart. I självförståelsen av att vara en del av en arbetarrörelse noterar *Den Svenske* också med belåtenhet att Hitler inte bara attackerat partivänstern, utan även den yttersta högern.³⁹⁸ Lindholm uttrycker sig i sin dagbok emellertid mera dämpat. Att det skulle varit frågan om upprorsanstiftan från partivänstern tror han inte på. När han några dagar senare får reda på att Gregor Strasser finns bland de döda är han bedrövad.³⁹⁹ Under efterkrigstiden återkom Lindholm flera gånger till händelserna 1934. Han menade då att detta var det egna partiets stora misstag: att man inte direkt efteråt bröt totalt med de tyska kontakterna.⁴⁰⁰

Reaktionerna på den tyska novemberpogromen 1938, det som i historieböckerna ofta kallats kristallnatten, inskränker sig i dagboken till en typiskt kort notering om att den ”värsta judehetsen” ägt rum i Tyskland.⁴⁰¹ Den entusiasm som tidigare kunde förmärkas i *Den Svenske* finns dock inte kvar i Per Dahlbergs ledare om händelserna. Partiet var då själv inbegripet i en kampanj mot judisk invandring under parollen ”Mota Mose i grind”. De principiella kraven i judefrågan var desamma som det tyska partiet ställde, menade Dahlberg. Men den antisemitiska

kampen skulle inte föras i pogromstämning med trakasserier som medel. Detta var metoder ”ovärdiga en kulturnation”, rentav betecknade som ”pöbelexcesser”. Principiellt antisemitisk i sin grundton var det en skarp markering mot det tyska partiet.⁴⁰²

Sammantaget ger detta en bild av förhållningssättet till Tyskland från maktövertagande till krigsutbrott som å ena sidan präglas av en tydligt uttryckt entusiasm inför vad man inledningsvis betraktar som ett inre socialt uppbyggnadsarbete, parat med en växande inre ambivalens kring regimen handlingar och intentioner – allt under en kontinuerlig markering av den svenska nationalsocialismens särart och oberoende i förhållande till den med tiden alltmer kontaminerade tyska motsvarigheten.

Från slutet av 1930-talet och framåt kom synen på Nazityskland att revideras flera gånger, och även ge upphov till interna konflikter. I takt med att arbetarrörelsen, politiskt och fackligt, förde en alltmer framgångsrik blockad- och uteslutningspolitik mot NSAP:s sympatisörer i arbetarleden fick partitaktiken istället riktas in på andra sociala grupper, även borgerliga. Detta påverkade bilden också av Tyskland. En faktor som sannolikt bidrog till att Tyskland kunde idealiseras även framgent var att Lindholmrörelsen i sina yttre manifestationsformer var så lik de tyska nazisterna: bruna skjortor, koppel, fanor, uppmarscher, ”Hell Lindholm”-rop, en egen översättning av de tyska nazisternas ”Horst Wessel-Lied”, etcetera.⁴⁰³ Listan kan göras längre. Att rörelsen av dessa skäl drog till sig protyska sympatisörer som kunde generera medlems- och prenumerationsintäkter, är uppenbart. Liksom Flygs parti var Lindholms ofta i ekonomiska bryderier. Detta gav upphov till en märklig situation: den vänliga inställningen till Tyskland samt den tyskinspirerade uniformeringen gav de ekonomiska förutsättningar som gjorde att man inte var tvungen att ta emot tyska bidrag. För att uttrycka sig drastiskt: man tvangs vara tysk för att slippa bli tysk.

Samtidigt kom Nazitysklands våldshandlingar att i växande grad bli en black om foten. Partiets namn- och symbolbyten under det sena 30-talet är en bild av detta. Att kryssa mellan försvar och kritik av den tyska politiken var en balansgång på slak lina som i längden bara kunde sluta på ett sätt. I denna ambivalens framstår dock de ideolo-

giska teman som uttrycks av Lindholm själv som märkbart konstanta jämfört med vad som noterats i tidigare kapitel. De kretsar kring den nordiske arbetarens kamp mot den judiska storfinansens, ett socialt uppbyggnadsarbete, antikapitalism i olika fasetter, och småningom också kring antiimperialism.

Antikapitalism och antimaterialism

För Lindholm var arbetaren en kraftigt idealiserad gestalt. Han hyllades i kampdikterna i *Spöknippet*, i Lindholms artiklar i *Vår Kamp*, och i den egna tidningen. Den 25 januari 1933 utkom *Den Svenske* med sitt första nummer, som redan på första sidan innehöll en kraftig markering utmed denna linje i en artikel om arbetaren som ”den kommande tidens gestalt”. Eftersom stora delar av Lindholms tankegodts om värdeskapande arbete, konflikten mellan arbete och kapital, den kommande striden dem emellan och arbetarens roll i denna strid ryms i artikeln är ett längre citat väl motiverat:

Vår tid präglas allt mera av kampen mellan skapande arbete och profit-hungrigt utnyttjande. Man har kallat det för kriget mellan kapital och arbete, men detta är en falsk beteckning, ty arbete skapar kapital och kapital kan giva arbete i ständig växelverkan. Och man kan inte avskaffa kapitalet medelst arbete eller tvärtom. De äro icke varandra motverkande krafter.

Bättre uttryckt är tidens stora uppgörelse en strid mellan *arbetarna* och *kapitalismen*. Ty kapitalismen är det – kapitalets, ägodelarnas, realvärdenas och vinsternas orätta *utnyttjande* i vissa människogrupper eller intressens tjänst – som förtrycker vårt folk och frambesvärjer nöden och klasskampen. Kapitalismen är det, d.v.s. *penningväldet* med alla dess yttringar i bank- börs- och bolagssystem, som är människans fiende.

[...]

Kampen mot utplundringssystemet måste därför grundas på de *arbetande* människorna, de som skapa något, frambringa något med sina armar eller sina tankar. Alla som *skapa värden* – andliga eller materiella – äro arbetare.

[...]

Så står för oss nationalsocialister icke bolagshajen utan *den svenske arbetaren* som den kommande tidens genius! Han är symbolen för *den skapande människan* och han är en löftesrik *kampsymbol* för vårt folks livsvilja och framtidstro. *Arbetarens gestalt* skall sätta sin prägel på varje folk som vill leva fritt och lyckligt. Ur sotiga fabrikskvarter skönjes det genom röken hans ljusa resliga gestalt med nordiskt vikingalynne, kampglad, kampberedd.

Han är inte längre slav under maskinerna – ty i framtidlandet produceras det *icke för vinst*, icke för *profit*, utan för arbetets egen skull. För att sysselsätta och försörja – inte för att utnyttja och spekulera!⁴⁰⁴

Citatet innehåller i kondenserad form stora delar av Lindholms ideologiska linje. Artikeln publicerades i första numret av det ”egna” partiets egen tidning. Den trycktes senare om flera gånger. Den avslutande delen publicerades också som ett av partiledarens få bidrag i partiets idétidning *Nationell Socialism*.⁴⁰⁵ Man bör således se artikeln som ett centralt idédokument från Lindholms sida.

Frånsett vissa element är texten slående marxistisk till ton och innehåll. Den avvikelse som förekommer gäller huvudsakligen synen på klasskampen. Det är utifrån motståndet mot denna som Lindholm ersätter motsättningen mellan arbete och kapital med en motsättning mellan arbetare och kapitalism. Detta länkas i sin tur till uppfattningen att kapital rätt utnyttjat kan vara produktivt, inte exploaterande. Samtidigt rymmer även Lindholms text ett klasskampelement: Det är den svenske arbetaren, präglad av nordiskt vikingalynne, som ställs mot de ”människogrupper” och ”intressen” som profiterar på de värdeskapande människornas verksamhet. Även om det inte är explicit just här, är det återigen judarna som görs synonyma med det kapitalistiska systemets profitörer. Arbetaren är således svensk, kapitalisten jude. Denna konflikt kan å ena sidan ses i termer av etnisk eller raslig kamp, men å andra sidan kodas den också som en social konflikt. Också andra textpassager som ställer ”den arbetande nordiska människan” mot den judiska storfinansens stödjer en sådan analys.⁴⁰⁶ Även om arbetare i Lindholms tanke är en vidare kategori av värdeskapare än enbart kroppsarbetare, ligger klasskampen som idé latent också hos honom.

Det kan också noteras hur temat om den nordiske arbetarens frigörelse

från maskinerna liksom tidigare är central. I det idealiserade framtidslandet utförs nämligen arbetet för sin egen skull, inte för profiten. Det är i denna tanke lätt att känna igen Marx i *Den tyska ideologin*, såsom han tidigare refererats. Vägen till framtidslandet präglas dock av den rasliga och sociala kamp som Lindholm lägger fast, och i denna kamp måste man vara stark. Då duger det inte att jaga, fiska eller kritisera efter kvällsmaten. Detta kan tolkas som att det hårdande arbete som kroppsarbetaren utför i de ”sotiga fabrikskvarter” som omtalas är till nytta i kampen. Samtidigt är kampens mål att arbetaren ska kunna frigöras från just detta arbete. En distinktion mellan målet och vägen dit, med andra ord.

Det finns alltså i den ovanstående artikeln flera övergripande idémässiga likheter med den marxistiska arbetarrörelsens idéer. Flera exempel hade kunnat ges. I en ociterad del av artikeln talas exempelvis om hur marxismen köpt sig en gunstlingsplats i ”kapitalismens välgödda mutsamhälle”.⁴⁰⁷ I ett av Lindholms tryckta tal, *Sverige till salu*, slås i samma linje fast att ”kapitalismen i Sverige har verkligen haft råd, att muta stora arbetarmassor till samförstånd”.⁴⁰⁸ Det som kommer till uttryck i dessa citat är i grunden samma anklagelse som ofta riktats mot socialdemokratin från vänster, och som setts otaliga gånger i fallet Flyg: att en reformistisk agenda inom det kapitalistiska samhällets ram i själva verket innebär en acceptans av samma kapitalism. Acceptansen skulle i denna tanke vara köpt med ett lappverk av reformer och mindre omfattande fördelningspolitik, utan att de ekonomiska maktförhållandena ändrats i grunden. Socialdemokratin och arbetarna har alltså mutats ekonomiskt för att lägga ned sina krav på socialismens fullständiga genomförande.⁴⁰⁹ Sitt mest utrerade uttryck kom denna idé småningom att få i 60- och 70-talens maoistiska rörelser och den ”mutteori” som utvecklades där.

Frågan om Lindholms eventuella band till dessa maoistgruppers ideologiska grundvalar ska inte utvecklas här. Däremot slår uppfattningen att arbetarmassor och marxistpampar skulle vara köpta med materiella medel en brygga till en annan aspekt som ligger nära den antikapitalism Lindholm artikulerar, nämligen antimaterialismen. Denna antimaterialism består i lika delar av politisk idealitet och kritik av den moderna

människans jakt på nöjen och bekvämlighet. I den skrift, *Sverige till salu*, som nämndes ovan skriver han att ”den största faran ligger alltså inte i materiell nöd och umbäranden, utan i den andliga förruttnelse, som sprider sig hos ett folk, som förlorat sina ideal och sin livsvilja”.⁴¹⁰ I ett annat av sina tryckta tal från denna tid, *Den röda offensiven*, är tonen densamma. De demokratiska partierna sägs bara ha materiella mål för ögonen, i bjärt kontrast mot den idealistiska nationalsocialismen som bekämpar all ”materialistisk penningdyrkan”.⁴¹¹ I denna principiellt idealistiska hållning finns en tydlig skillnad mellan Lindholmrörelsen och den marxistiska – materialistiska – arbetarrörelsen.

Ett annorlunda och illustrativt bidrag kring motsättningen mellan Lindholmrörelsen och marxismens materialism är en artikel om det sovjetiska stachanovitsystemet, publicerad i *Den Svenske*. Systemet bär namn efter den ikoniske ryske gruvarbetaren Aleksej Stachanov som enligt den sovjetiska propagandan bröt 227 ton kol under ett skift. Stachanov kom efter denna mytiska bedrift att användas som föredöme för att höja produktiviteten i landet. Han tilldelades också titeln ”arbetets hjälte” baserat på detta materiella produktivetsmått. En sådan ”arbetets hjälte” var dock inte Sven Olov Lindholms ideal. Tvärtom beskriver *Den Svenske* ett produktivitetssystem vars utsugning överträffar till och med de kapitalistiska ländernas. Bakom systemet döljer sig, som alltid, juden. Marxism och kapitalism är i grunden av samma judiska ursprung. Först då man befriar sig från juden, befriar man sig från de judiska systemens utsugning.⁴¹² I kritiken mot stachanovitsystemet svär sig alltså flera drag i Lindholmrörelsens förkunnelse samman: antisovjetismen, antimarxismen, antikapitalismen och antimaterialismen liksom den ständigt underliggande grundtonen av antisemitism.

Av denna uppräkningsförstås också att synen på juden och hans olika inkarnationer knappast har förändrats. Juden är bolsjevik och marxist såväl som kapitalist, ”röd” såväl som ”Shylock” för att återknyta till Helen Feins typologi. Den tanke om de antisemitiska stereotypernas inbördes förhållande som skisserats tidigare tycks också vara tämligen konstant. Flera tal och artiklar vittnar om detta. Demokratin är ett judesystem, och de demokratiska partiföreträdarna kommer inte att ingripa mot det likaledes judiska kapitalistsystem de är köpta av.⁴¹³ Demokratin

uppmuntrar partiväsande och inbördes maktstrid, och är egentligen inget annat än en ”lögnaktig maskering framför den internationella judiska storfinansen”.⁴¹⁴ Inga sociala krav kan vara ärligt menade så länge inte judarna bekämpas eftersom kapitalet då tillåts triumfera, och i det ”demokratisk-judiska” systemet vilar de härskandes makt på klassernas inbördeskrig.⁴¹⁵ Marxisttidningarna går i bräschen för att inympa det kapitalistiska tänkandet i massorna.⁴¹⁶

Sammanhanget utgår således alltså från att demokrati innebär partivälde och splittring. Detta är ytterst en bild av marxismens klasskampsdemagogi som hotar folkgemenskapen och nationens fortbestånd. Denna splittring lämnar i sin tur fältet fritt för den judiska storfinansen och dess materialistiska, folkfördärvande utsugning. Återigen betraktas alltså kapitalismen som det kardinalproblem som måste lösas.

Nationernas förbund och imperialismen

Så långt känns resonemanget väl igen. Men med mellankrigstidens ökande stormaktsspänning läggs också ett imperialistiskt element till denna analys. Också själva begreppet ”imperialism” börjar användas i texterna, och knyts till tankar som inte regelmässigt förknippas med nationalsocialism.

Ett centralt led i tankegången kretsar kring Nationernas förbund, ”kanonernas förbund” eller ”krigsligan i Genève” som det också benämns.⁴¹⁷ Den ”konservburk för militarismen” som *Stormklockan* skriver om är närvarande också i Lindholms tankevärld. I Sven Olov Lindholms beskrivning av NF:s tillkomst och dess imperialistiska utsugning är det fredsvillkoren i Versailles som är startpunkten. Dessa fredsvillkor innebar ett judiskt underkuvande av det största germanfolket. Samtidigt upprättades fredsvillkoren så att världsjudendomen skulle ha nya potentiella krigsorsaker mot Tyskland om maktställningen i framtiden skulle hotas. Kronan på verket blev här Nationernas förbund, en regering över alla regeringar, med uppgift att ”likrikta alla stater i den för judiska maktintressen behagliga riktningen och vaka över den ekonomiska Internationalens säkerhet”. När så Tysklands folk reste sig under hakkorsfanan och påbörjade sin befrielse från kapitalism

och judeberoende, vändes omvärldens aggression åter mot Tyskland. Händelseutvecklingen ses som en ”förövning i det kommande imperialistiska maktkriget för judarnas intressen och hämndlystnad”.⁴¹⁸ NSAP kom senare också att genomföra en namninsamling mot Nationernas förbund, där Lindholm själv överlämnade listorna direkt till Gustaf V.⁴¹⁹

I den ovanstående beskrivningen är det således Tyskland som är utsatt för imperialistisk aggression från ett NF behärskat av den judiska världskapitalismen. Det är en slående tanke av två skäl. För det första är det i väsentliga delar en spegelbild av den analys som länge utgick från Komintern. Enligt denna var den framflytande europeiska fascismen och dess imperialistiska tendenser sprungna ur kapitalismens inneboende strävan efter världsherravälde. Den stora likheten resonemangen emellan är tanken att kapitalismen ytterst bär imperialismen i sitt sköte. Tolkningskonflikten ligger istället i Lindholms och Kominterns skilda sätt att se på Nazityskland som en socialistisk eller kapitalistisk stat.

För det andra är det värt att notera Lindholms idé om den judiska imperialismen och hur den legeras på en redan befintlig antikapitalism och därmed slår en båge till den främste bolsjeviken av dem alla, Lenin. I sitt verk om imperialismen gör Lenin en liknande analys då han i kapitalets världsomspännande sökande efter marknader och råvaror ser en rörelse som direkt befordrar imperialism och kolonialism.⁴²⁰ Att Flygs idé var likartad har redan påpekats.

Flyg till NSAP?

Likheten mellan Lenin och Lindholmrörelsen är förvisso knappast entydig. Imperialismen ses inte alltid som judisk i kraft av att kapitalismen definieras som judisk. Ibland kan den ”judiska imperialismen” mera allmänt definieras som en strävan efter världsherravälde, och för att belägga denna judiska intention hämtas bevis också från skriftställen i Talmud eller brev från Karl Marx.⁴²¹ Judisk storfinans och judisk expansionism hänger således inte alltid samman. Det är dock både med gillande och viss förvåning NSAP mot 30-talets slut ser att Socialistiska partiet och Nils Flyg närmar sig en ståndpunkt nära den egna från just

detta leninistiska håll. I en artikel om Socialistiska partiet i *Den Svenske* noteras hur partiet kommit fram till sitt ställningstagande mot NF:

I broschyren ”Varför krig?” [...] har denna riktning [Socialistiska Partiet, min anm.] motiverat sitt ställningstagande. Svaret på frågan ges i under-rubriken, ”Kampen om kolonierna som råvarukällor och avsättnings-marknad”. Man utgår från ett citat av Lenin: ”Kriget är ingen tillfällighet, ingen synd, som prästerna tror, utan ett oundvikligt stadium av kapitalismen, en lika lagbunden form av kapitalistiskt liv som freden.”

Efter att ha slagit fast hur de imperialistiska stormakterna USA, Storbritannien och Frankrike efter krigsslutet berikat sig själva genom att öka sin koloniala exploatering på Tysklands, Italiens och Japans bekostnad fullföljer skribenten resonemanget:

I sin politiska grundsyn har alltså detta parti, tack vare sin förståelse för de ekonomiska faktorernas avgörande betydelse, frigjort sig från N.F.- o. folkfrontsideologiens kriminalisering av vissa stater, och dess hycklande moraliska synpunkt på kampen mellan stormakterna.⁴²²

Med viss förvåning hade man redan i *Spöknippet* på 20-talet noterat att man i SFKO var enig med Flyg om utträdet ur NF. Men den leninistiska analysen representerar en nyhet.

Nils Flyg började vid 30-talets slut rent allmänt att tilldra sig ett positivt intresse från Lindholmpartiets sida. Detta delade han med flera av de samtida europeiska renegater som nämndes inledningsvis, som Oswald Mosley och inte minst Jacques Doriot.⁴²³ I vissa sammanhang kallas Flyg rentav för ”den svenske Doriot”, då i en positiv mening.⁴²⁴ Sympatierna för Flyg går så långt att man på ledarplats i *Den Svenske* rentav spekulerar i om inte Flyg borde byta parti – till NSAP. De åsikter Flyg uttryckt i termer av motstånd mot NF och Léon Blums ”moskva-dirigerade” folkfront, och rent allmänt en ”fördomsfri och förnuftig hållning” i utrikespolitiska frågor, borde kunna vara en grund för ett partibyte, anser man.⁴²⁵ En arbetarledare som blivit varse marxismens och Sovjetkommunismens nedbrytande verkan men ändå gjorde anspråk på att företräda arbetarna var naturligtvis något man

gärna såg i rörelsen. Detta ligger väl i linje med hur Lindholm skildrar triumfen i att vinna över en arbetarpublik under sina möten, och det är just på detta sätt man skildrar Doriot, som en arbetarledare som sett den ”sanna” socialismen.

För Flyg var berömmet inte utan komplikationer. I flera svar på *Den Svenskes* artiklar deklarerar han sitt avstånd.⁴²⁶ Som skäl anger han slentrianmässigt Lindholmpartiets ”tyskberoende” och att man gick Hitlers ärenden. Ännu vid denna tid upprepade Flyg också den marxistiska vänsterns analys att NSAP utgjorde kapitalismens sista uppbåd. Vid denna tid hade han, som Thulstrup visat, själv redan i det fördolda sökt ekonomiskt stöd hos tyska legationen. Ganska snart började också Flygs offentliga analys av läget att förändras, och tyskberoendet kom i ett annat ljus.

Dessa diskussioner fördes under hösten 1938. Hur såg Lindholm på Tyskland vid denna tidpunkt? Den ambivalens som tidigare noterats är kvardröjande, samtidigt började de negativa dragen väga tyngre. I ett brev till partikamraten Sven Hedengren skriver Lindholm i september 1938 att ”Tyskland ligger oss i fatet så förbannat [...] Folk är galna, och vad som sker i dessa dagar kommer man aldrig att glömma. Hitler – Nazismen – Krig, mord, elände!”. Den enda möjlighet rörelsen hade att rädda sig var att ta bort de yttre igenkänningstecken man med så stor entusiasm anammat efter upplevelsen i Nürnberg 1929.⁴²⁷ Den 2 november skriver Lindholm i sin dagbok att partiet nu bytt namn och heter Svensk socialistisk samling (SSS). Man laborerade också med alternativ som innehöll varianter på ”socialistiskt arbetarparti”, men Lindholm tyckte i slutändan att detta lät alltför tungfotat. Partisymbolen blev vasakärven – ”den torde icke kunna stjälas av vare sig tyskar eller andra”.⁴²⁸ Förändringarna hade lanserats någon tid innan, och det var Lindholm själv som fick bestämma hur de skulle se ut. I linje med detta ändrades också partitidningens namn till *Den Svenske Folksocialisten*, med utgivningsstart i januari 1939. ”Beslutet mottogs med glädje, såvitt jag kunde bedöma”, sammanfattar Lindholm.⁴²⁹

Att alla partikamrater inte var så nöjda med förändringarna som han vill påskina visar ett referat från det möte med 200 av partiets frontmän

där förändringarna lanserades. Polisen, som hade infiltratörer på plats, rapporterade kring reaktionerna bland de församlade:

Härmed avslutades Lindholms tal. I vanliga fall brukar han hälsas med minutslånga applåder, men dessa uteblevo nu. C:a två tredjedelar av de närvarande lämnade lokalen efter Lindholms tal. Bland dessa märktes ledaren för frontmännen inom armen [...] Han förklarade, att han alltid kommer att kämpa för idén, men under hakkorsets tecken och ej i sällskap med borgare som köpa och sälja idéer.⁴³⁰

Namnbytet var således en risk. Med vikande medlemstal kunde den oberoende linjen bli svårare att upprätthålla, samtidigt som det markerade oberoendet potentiellt försvårade en eventuell tysk hjälp. Frontmannens reaktion visar också hur de skilda sätten att uttolka partiets idéer ledde till återkommande splittring och fraktionsbildning.

Svensk socialistisk samling (SSS), 1938–1950

Lindholmrörelsens namnbyte hösten 1938 innebar inte någon vägande ideologisk förnyelse. Relationen till Tyskland, det sociala programmet, antisemitismen och den kapitalistiske exploatören som överordnad stereotyp ser väsentligen ut på samma sätt. Den minst sagt turbulenta händelseutvecklingen i världen under dessa år, 1938 till 1950, gör dock att vissa budskap ges ytterligare kontur.

Synen på Tyskland – kontinuitet och förändring

Med kriget som en närvarande verklighet fick de förmodade banden till tyska NSDAP ofta formen av en femtekolonnanklagelse. Inte minst gällde detta då grannländerna angreps 1940. Lindholm och hans parti antogs med glädje hälsa Hitlers trupper till Sverige, men hävdade med stort eftertryck att så inte var fallet. Den ideologiska frändskapen med det nya Tyskland skulle inte få någon att tro att man var lakejer under främmande makt, menade Lindholm, och han kontrasterade sig själv i sammanhanget mot kommunisterna som sågs som bundna av Komin-

tern. Femtekolonnare var istället de som avrustat och bundit Sverige vid det förbund, NF, som gått i bräschen för den internationella aggressionen, menade han.⁴³¹ Liksom tidigare ses denna aggression som orkestrerad av judiska maktintressen. Judarna har med sina imperialistiska ambitioner riktat sig mot Tyskland som inte gjort annat än att försöka bryta Versaillesfredens bojar. Fredstrevare bemöts kallsinnigt av ”de judiska krigsintressena”.⁴³² Vem som är världskrigets aggressor är alltså klart, enligt Lindholm. Det är här intressant att se likheten mellan Flyg och Lindholm – i krigets närhet dras de båda på olika sätt in i frågan om en svensk femte kolonn. Skillnaden ligger i att Lindholm anklagas för tyskt medlöperi medan Flyg istället kan använda samma anklagelse som ett vapen, då riktat mot den svenska Kominternsektionen. Det gäller, som vi sett, också hur den norska Quislingferenheten används av Flyg.

Den ”ideologiska frändskap” som Lindholm talar om ligger främst i synen på det sociala uppbyggnadsarbetet i Tredje riket. Även om enstaka kritiska synpunkter på den tyska inrikespolitiken tidigare framträtt, exempelvis i förhållande till kristallnattens ”pöbelexcesser”, är grundsynen på nationalsocialismens inre arbete starkt positiv. Här talas om ”Hitlers inrepolitiska mästerverk”, ett mästerverk som ”givit massorna socialism”.⁴³³ Denna grundsyn är konstant. Den förhoppning om socialt framåtskridande som *Den Svenske* deklarerar vid maktövertagandet 1933 anses tio år senare förverkligad. Under rubriken ”Hitlers första tio år” skriver Lindholm vårvintern 1943 att Hitler ”ärligt strävar efter sitt folks bästa och vill genomföra socialismen utan bitankar”, även om hela det socialekonomiska programmet ännu inte kunnat förverkligas. Den bakomliggande analysen känns igen:

Det är heller inga tvivel om, att det nationalsocialistiska programmet allt mer skulle ha skridit till sitt förverkligande, om freden kunnat bevaras. Men de judiska kapitalister och storfinansiella avundsmän, som sågo hur makten allt mera gled ur deras händer, ha allt sedan 1933 varit fast beslutna att hämnas på Tyskland. De insågo, att nationalsocialismen måste krossas, om inte även andra folk skulle följa exemplet och avskudda sig beroendet av det judiska lånekapitalet. Ingen som ärligt vill sätta sig

in i saken kan heller förneka, att judiska finansintressen stå bakom de makter som nu förklara sig ämna krossa Tyskland.⁴³⁴

Den upplevda ideologiska frändskapen mellan tysk och svensk nationalsocialism ligger alltså i att man delar synen på vilken konfliktlinje som är bestämmande för politiken: å ena sidan nationell socialism till den arbetande befolkningens fromma och å andra sidan judiska kapitalintressen. Den rasliga konflikten mellan tyskar och judar ses alltså här som en konflikt mellan sociala grupper, på samma sätt som Lindholm tidigare ställde arbetande nordmän och judisk storfinans mot varandra.

Att denna samsyn kring politikens konfliktlinjer skulle innebära att svenska nationella intressen är identiska med tyska är dock fel. Nationalism är, som Lindholm tidigare hävdade, ingen exportvara, och den ideologiska enigheten till trots är Sverige inte på något sätt en legitim tysk intressesfär. I otaliga artiklar ges varianter på detta tema. När Vidkun Quisling bildar sin marionettregering efter Tysklands invasion av Norge 1940 kallar Lindholm detta för ett ”skolexempel på hur den nationella folkresningen *icke* bör tillgå” och säger upp alla kontakter med Quislings parti Nasjonal Samling.⁴³⁵ När ”tyskeriet” eller förhållandet mellan nazism och svensksocialism avhandlas påpekar Lindholm gång på gång att SSS har ett eget, svenskt program, att rörelsen växt fram i Sverige under svenska förhållanden och att man därför är oberoende av hur kriget utfaller för tysk del (man ser dock gärna en seger, eftersom detta skulle skydda Europa från sovjetryskt inflytande).⁴³⁶ Att SFKO formulerade sitt program flera år innan man blev bekant med nazismen i Nürnberg tar Lindholm upp som belägg för den svenska rörelsens oberoende. Liknande argument förs fram långt senare, då Lindholm under efterkrigstiden påpekar att SSS upprätthöll sin verksamhet flera år efter Nazitysklands fall.⁴³⁷

Anklagelsen om tyskt beroende och potentiell femtekoloniverksamhet stred Lindholm mot hela livet. Exempelen är otaliga: i dagboken uttrycker Lindholm en påtaglig upprördhet över att han inte får åka som frivillig under finska vinterkriget på grund av politisk olämplighet.⁴³⁸ Han anmäler *Dagens Nyheters* ansvarige utgivare till Justitiekanslern efter att

ha pekats ut som potentiell landsförrädare.⁴³⁹ I ett annat sammanhang avlägger han, i paraduniform, visit hos Gustaf V för att betyga trohet och vördnad.⁴⁴⁰ I Lindholms efterlämnade handlingar finns synbarligen bara ett brev som visar på kontakter mellan Nazityskland och SSS, det handlar om att man från tysk sida vill ha tillgång till medlemsregistret för att kunna inleda samarbete med tyskvänliga personer. På denna propå svarar ställföreträdande partiledare Erik Walles kallsinnigt, med motiveringen att nationalsocialismens spridande i Sverige ses som en svensk angelägenhet och att partiledaren av detta skäl söker sina medarbetare uteslutande inom landet.⁴⁴¹ Att detta är det enda brev kring SSS:s Tysklandskontakter som finns bevarat i Lindholms samling – det borde rimligen ha funnits fler, exempelvis från vännen Max Pferdekämper, man vet att det i andra sammanhang finns korrespondens med Heinrich Himmler och så vidare – illustrerar väl hur angelägen Lindholm i efterhand var att rentvå sig från femtekolonnanklagelsen.⁴⁴² Men också i samtiden görs alltså markeringen frekvent.

Den sammantagna hållningen till Tredje riket baseras alltså i Lindholms tanke på en samsyn kring de internationella judiska kapitalintressenas nedbrytande effekt och vikten av en inre socialistisk uppbyggnad som svar på dessa intressen. I detta avseende beundrar Lindholm Adolf Hitler. Inrikespolitiskt är Tyskland ett mästerverk. Utrikespolitiskt finns en större ambivalens. Å ena sidan ses kriget som ett tyskt försvarskrig mot den judiska kapitalismens imperialistiska agenter. Den tyska expansionen betraktas av Lindholm ofta som ett sätt att förekomma sådana attacker, exempelvis invasionerna av Danmark och Norge vilka ses som en tysk försvarsåtgärd riktad mot Englands minering av norska farvatten.⁴⁴³ Å andra sidan markerar man starkt om än delvis paradoxalt, mot ockupationen av de nordiska grannarna, och Lindholm värjer sig mot alla anklagelser om tyskberoende.

Denna distinktion mellan inrikespolitisk idealisering och utrikespolitisk kritik går också att avläsa i Lindholms uppmärksammade dödsruna över Adolf Hitler, ofta betraktad som ett belägg för en allmänt apologetisk hållning. Utöver det traditionella temat om inre social uppbyggnad kontra judekapitalistiskt motstånd framskymtar dock även vad som skulle kunna ses som ett första steg i en ideologisk omprövning. Expo-

sén över Nazitysklands tillblivelse leds småningom in på den nazistiska makthierarkin. Lindholm skriver:

Men det fanns många underordnade ledare, som revod ned vad Hitler byggt upp, såväl politiskt som i moraliskt avseende. Särskilt under krigföringen har ju detta kommit till synes, och fienderna ha skickligt utnyttjat dessa övergrepp i sin krigspropaganda mot nationalsocialismens idé som sådan.⁴⁴⁴

Det Lindholm gör här är i själva verket att positionera sig i den efterkrigstida historiografiska striden om vägarna till Förintelsen, den mellan intentionalism och funktionalism. Förenklat kan denna tolkningskonflikt beskrivas så, att där intentionalisten anser att antisemitismen bildar grundvalen för ett ideologiskt motiverat folk mord, ser funktionalisten istället Tredje riket som en komplex byråkratisk struktur i vilken ansvaret för Förintelsen inte med självklarhet kan tillskrivas den högsta politiska ledningens intentioner. Mot bilden av en rak linje mellan de antisemitiska utfallen i *Mein Kampf* och Auschwitz gaskamrar står bilden av Hitler som en i många avseenden ”svag diktator”, för att tala med den tyske funktionalistiske historikern Hans Mommsen.⁴⁴⁵

Här lutar Lindholm åt den senare tolkningen. Det finns i Lindholms fall en stark och politiskt motiverad tendens att skilja den ”verkliga nationalsocialismen” från den tyska nazismen, att rentvå den förstnämnda från den senares övergrepp samt inte minst en vilja att förklara de brott som framskymtar på ett funktionalistiskt sätt. Förlöpfungarna kan alltså inte tillskrivas Hitler, utan beror på att ”underordnade ledare, som revod ned vad Hitler byggt upp” fick fritt spelrum. Det är just i denna fras nyckeln till omprövning tycks ligga. Lindholm tror inte längre reflexmässigt att de övergrepp som rapporteras är lögnar från judepressen. Men de är inte heller Hitlers eller den ”sanna” nationalsocialismens fel. Det är lätt att här se likheter med Flygs inledningsvis försiktiga omprövning av Komintern – det är i första läget människorna som styr Komintern det är fel på, inte den vidare strukturen. I Lindholms syn på nazismen faller dock ansvaret på just strukturen, medan människan – Hitler – går fri.

Judisk makt och socialdemokratiskt svek

Att antisemitismen är en överordnad del av Lindholms nationalsocialistiska budskap är uppenbart. Efter mötet med den tyska nazismen i Nürnberg 1929 och åtminstone fram till krigsslutet 1945 genomsyrar den strängt taget allt han skriver. De stereotyper som används är under krigsåren desamma som tidigare. Det handlar således om juden som kapitalist och marxist, det demokratiska systemet som judeköpt, pressen som judisk, och om den judiska kulturfaran.

Liksom tidigare kan en rangordning skönjas stereotyperna emellan. Det demokratiska systemet förknippas med partisplittring, som i sin tur speglar marxismens klasskampsträvanden. Demokratiska och marxistiska försök att splittra den nationella folkgemenskapen exploateras ytterst av den internationella judiska storfinsansen. Då Lindholm i sin bok *Svensk frihetskamp* skriver att de demokratiska partierna är dömda att "flyta som korkdynor" på de vågor som det internationella judeväldet framkallar är det en bild av denna rangordning, liksom när demokratin sägs vara kapitalismens livsluft.⁴⁴⁶ Det är ständigt den judiska kapitalismen som är kardinalproblemet.

Liksom tidigare finns hos Lindholm också en tydlig tendens att se den judiska storfinsansen som en kategori inte enbart i rasliga termer utan även i sociala. Han talar visserligen ofta om behovet av en nordisk rasförnyelse, och ställer det judiska inflytandet mot denna. Men samtidigt är han noga med att inskräpa vad frågan egentligen handlar om. "Judefrågan", skriver han, "får ej degraderas till en befolkningspolitisk detalj – det är den judiska *makten* som i form av internationell storfinans, bank- och börsvälde och ej minst den judiska kulturfaran, måste förhindras".⁴⁴⁷ Detta resonemang är illustrativt. Judarna är alltså inte primärt ett främmande element i nationen. De är en maktägande grupp, primärt definierad efter sin socioekonomiska ställning. Det befolkningspolitiska argumentet mot judarna är perifert vid sidan av denna maktfråga, och det är brytandet av denna makt som gör Lindholms rörelse till vad han kallar en "frihetsrörelse". Det är inte alltid det formuleras pregnant på detta sätt.

Varför är då kapitalism förkastligt? Återigen är svaret att kapitalism är ett ”utplundringssystem”, personifierat av judarna, som fundamentalt bygger på att en viss grupp stjälar inkomsten av andras arbete.⁴⁴⁸ Resonemanget om spänningen mellan värdeskapande arbete och arbetsfria inkomster går igen. I Lindholmrörelsens fackliga gren SFKO (Sveriges fackliga kamporganisation, alltså samma förkortning som för Sveriges fascistiska kamporganisation) användes en betecknande sammanfattning av argumentet i parollen ”arbetets frukter åt arbetets folk”.⁴⁴⁹ Att Lindholm resonerat explicit om produktionsvärden har visats tidigare, inte minst i den helt centrala artikeln om arbetaren som ”den kommande tidens gestalt”. Denna artikel publiceras flera gånger under kriget.⁴⁵⁰

Vid sidan av tanken om stölden av det produktiva värdet ses kapitalismen också som förkastlig då den skapar en ”stat i staten”. I denna tanke finns också ett argument mot det demokratiska systemet i sin helhet: så länge kapitalismen existerar kan folkstyre aldrig uppnås. Man angriper demokratin, skriver Lindholm, inte för att den innebär ett folkvälde utan för att den urartat till penning- och partivälde. ”Folkväldet” är i själva verket för *lite* folkligt, menar han.⁴⁵¹ I *Svensk frihetskamp* heter det att statens maktbefogenhet av detta skäl ska vara ”total”:

Att statsmakten skall vara ”total” innebär i själva verket att allting ska inriktas på ett gemensamt enhetligt mål samt att regeringen har makten också över kapitalintressena – det får m.a.o. ej finnas någon ”stat i staten”. Den som vill kan ju kalla detta för totalism eller diktatur, men i verkligheten är det inget annat än *socialismen*.⁴⁵²

Som helhet är detta resonemang snarlikt den marxistiska arbetarrörelsens kritik av det liberala demokratibegreppet. I den demokrati som inte tar makten över kapitalet kan folkstyret aldrig bli mer än en kuliss, och av detta skäl måste produktionsmedlen socialiseras. Det har tidigare noterats att Lindholm ställer sig bakom den privata äganderätten, och istället inkluderar alla de som producerar i bemärkelsen ”skapar värden” i begreppet ”arbetare”. Att äga ”produktionsmedel” är således inget principiellt hinder för att inkluderas i arbetarbegreppet, under förutsättning att det värdeskapande kriteriet uppfylls. Även om denna

skiljelinje bör noteras, så är retoriken ovan slående. Det kan också på en diskursiv nivå noteras att Lindholm möter tanken om att värden ska ägas av den som producerar dem genom att utvidga arbetarbegreppet. Det är inte självklart representativt för rörelsen som helhet. När *Den Svenske* publicerar artiklar fyllda av skattekverulans och polemik mot regleringar som stryper företagsamheten, och gör det utifrån argumentet att man bör ha rätten att förfoga över det man själv skapar och vårdar, är det inte Lindholm som håller i pennan. Lindholms fokus är ett skapande *arbete*, definitionsmässigt utfört av *arbetare*.⁴⁵³

En central aspekt av detta fokus på de idealiserade arbetarna är anklagelsen om revisionism riktad mot socialdemokratin. Den anses ha svikit socialismen. Förebråelserna börjar ofta med erkännssamma ord – i talsamlingen *Svenskt eller osvenskt* skriver Lindholm till exempel om den ”spontana rättskänsla” som präglade rörelsen på August Palms tid.⁴⁵⁴ Problemen uppstod då socialdemokraterna inte bara accepterade kapitalismen utan också gick i dess tjänst. Därmed svek man sina ideal och blev en angelägenhet endast för den egna partieliten. Med belåtenhet noterar Lindholm på ledarplats att Herbert Tingsten i sitt då nyutgivna verk om socialdemokratiens idéutveckling ger stöd för denna uppfattning. Att man från socialdemokratisk sida vänt socialismen ryggen tolkas ibland också som att man i valet mellan socialism och demokrati valt demokratin. I den tidigare nämnda skriften *Svenskt eller osvenskt* sägs explicit att ”socialismen låter sig icke förenas med demokratin”.⁴⁵⁵ Lindholm väljer socialismen. Socialismen används nu av socialdemokraterna mest som en taktisk fint för att locka arbetarna till rörelsen. Lika förkastligt som han tyckt att detta var då Sven Cavelius talade om en socialistisk ”limstång” i den egna rörelsen 1934, lika förkastlig är den i den samtida socialdemokratin.⁴⁵⁶

Denna tolkning ligger i linje med det ovanstående talet om att kapitalintressena måste underkastas statskontroll om ett verkligt folkstyre, en verklig socialism, ska kunna ta form. Överhuvudtaget påminner tankegången starkt om den kritik som riktas mot socialdemokratin från kommunistiskt håll. Socialdemokraterna står genom sin acceptans av kapitalismen och den formella demokratin för den svikna socialismen, själv står man för den sanna socialismen. Därmed inte sagt att

man accepterar den kommunistiska kritiken av socialdemokratin. Med socialdemokratin delar man fientligheten mot de Moskvaberoende kommunisterna, med kommunisterna delar man sin radikalitet. Hos dessa tre pretendenter på arbetarnas gunst finns naturligtvis också en enighet mellan socialdemokrater och kommunister mot nationalsocialismen, bland annat sprungen ur en gemensam historia av marxistiska paroller. Det finns alltså repellerande såväl som attraherande drag i denna idékamp, där alla gör anspråk på att vara arbetarnas legitima företrädare, just det intrikata spänningsförhållande som på ett propagandaplan studerats inte minst av Jimmy Vulovic.⁴⁵⁷

Det är notabelt att även Nils Flygs ideologiska utveckling i efterhand beskrevs som ett närmande till den ”sanna socialismen”. När han dog i januari 1943 skrev en av Lindholms närmaste män, Gunnar Prawitz, ett minnesord över honom i *Den Svenske*. Denna artikel har nämnts, men det finns skäl att analysera resonemanget något djupare. Prawitz beskriver Flygs väg som började hos socialdemokraterna, men sedan kom att föra honom vidare hela vägen till Moskva. I Moskva gjorde han emellertid en upptäckt. Där fann han

en kall, grym, asiatisk despoti, som inte alls överensstämde med vad hans enkla svenska hjärta kunde acceptera. Så bröt han med Moskva. Han förstod nu, att socialismen inte kunde förverkligas annat än genom inbördes samarbete av människor av lika art. Från raskaos i Moskva gick hans väg till de svenska landsmännen.⁴⁵⁸

Ungdomens socialism sammansmälte med nationalismen. Så hade Flyg blivit nationalsocialist. Nyckeln i citatet ovan är inte den rasistiska retoriken, som är mer uttalad i Prawitz text än den är i Lindholms artiklar om den sanna socialismen.⁴⁵⁹ Nyckeln ligger istället i begreppet ”förstod”. Flyg hade sett den socialistiska urartningen, men också sanningen. Han hade kommit hem.

De små staternas rätt

Det antiimperialistiska tema som identifierats tidigare i Lindholms texter får liksom mycket annat färg av krigsutvecklingen, även om hållningen i sitt fundament är konstant. I krigsskedet är det främst händelseutvecklingen i de nordiska grannstaterna Finland och Norge som i tur och ordning illustrerar hur Lindholm ser på imperialistisk aggression och vem som gör sig skyldig till sådan.

Då det gäller Finlands båda krig, vinterkriget och fortsättningskriget, är Lindholms sympatier tveklöst på Finlands sida. Här finns ingen skillnad jämfört med den svenska opinionen generellt, inte heller jämfört med Flyg, särskilt inte då det gäller vinterkriget 1939–40. Lindholm försökte som sagt själv att få åka som frivillig till fronten, dock utan framgång. Andra lyckades bättre. Många av Lindholmrörelsens Finlandsfrivilliga stupade under de två krigen, och blev viktiga martyrer i rörelsens kamp mot bolsjevismen.⁴⁶⁰

Det faktum att det fanns en politiskt bred opinion för Finlands sak i Sverige får dock Lindholm att markera viss distans. Skälet till att han vill bistå och skydda Finland från den bolsjevikiska faran är inte att han vill värna demokratin. Han ser inte, som stora delar av den svenska opinionen, konflikten som en kamp mellan demokrati och diktatur. Demokratin ses här, som i andra sammanhang, som förknippad med partistrider, vilka i förlängningen kommer att exploateras av judiska internationella intressen. Det finska folket kämpar inte för demokratin, utan för sitt fosterland och för ”de små nationernas självständighet och rätt att leva sitt eget liv”. Detta kontrasteras mot den aggressiva judemakt ”som bär skulden för de flesta krig”.⁴⁶¹ Solidariteten med de ”små staterna” är generellt ett centralt tema.⁴⁶² Det är en antiimperialistisk hållning som går hand i hand med tankar som uttrycktes redan i *Spöknippet* 1926.

Samma tanke går igen i diskussionen om den tyska ockupationen av Danmark och Norge. Som tidigare visats är Lindholm skarp i tonen även här, inte minst mot Vidkun Quisling. Samtidigt står två saker ut vid en jämförelse med hur fallet Finland behandlas. För det första betraktas den tyska ockupationen som en illegitim stormaktsaktion. Men i linje

med synen på Tyskland som en socialistisk stat som frigjort sig från den judiska makten och dess strävan efter världsherravälde ses inte Tysklands agerande som ett utslag av imperialism. Tvärtom betraktas aktionen som ett svar på de judedirigerade kapitaliststaternas inringning av Tyskland, alltså närmast en försvarsaktion huvudsakligen mot den brittiska imperialismen. För det andra kan det noteras att Lindholms acceptans av Quislingregimen över åren blir större. Skälet till detta är att Johan Nygaardsvolds norska exilregering är belägen i Storbritannien, och således beroende av den i sin tur judeberoende brittiska regimen. En sådan regering kan aldrig upprätta ett fritt Norge.⁴⁶³

Sammanfattningsvis är det alltså briterne som står för aggressionen. Här finns en stark kontinuitet som löper genom hela partitiden, och som dessutom är identisk med Flygs hållning. De brittiska parollerna för frihet ses som hyckleri. I *Den Svenske* den 15 augusti 1942 ges under rubriken ”Ett blodigt hån” en intressant illustration till synsättet. Signaturen Manne, den svenska nazismens tecknare, har på första sidan som vanligt en satirisk teckning. Denna föreställer i detta nummer den fängslade Gandhi, som från sin cell får blicka ut mot en karikatyr av John Bull som håller i ett plakat med texten ”England kämpar för frihet och demokrati”.⁴⁶⁴ Det bör genast sägas att bilden inte på något sätt är representativ för Mannes förstasideskarikatyrer. Tvärtom brukar han här excellera i antisemitiska stereotyper av skilda slag.⁴⁶⁵ Däremot illustrerar den väl Lindholms världsbild: på ena sidan står en nationell frihetshjälte som vill slita sina bojor, på andra sidan en personifikation av den brittiska imperialismen, ett verktyg för den judiska storfinansen och dess maktsträvanden.

Den moderna människan och den moderna kulturen

I linje med den antimaterialism som tidigare identifierats, kan det också slås fast att Lindholm i grund och botten strävar efter en kulturförnyelse på idealistisk grund. Kritiken mot det rådande samhällets kultur kan enklast ses som en kamp mot moderniteten som helhet. Denna modernitetskritik rör sig på två nivåer. Man kan tala om en modernitetskritik på samhällsnivå och en på individnivå.

Bild 11. En ganska atypisk karikatyr av den svenska nationalsocialismens främste tecknare, Manne Bergh. Den illustrerar däremot ett viktigt drag i Sven Olov Lindholms idévärld, motståndet mot imperialistiskt stormaktsvälde. Publicerad i *Den Svenske Folksocialisten* 15 augusti 1942.

Stora delar av det förfall som Lindholm tycker sig se i samhället ligger tematiskt nära kritiken av kapitalets makt. Udden riktas mot penningväldet och den njutnings- och nöjeslystnad som följer i dess spår och som verkar upplösande på nordiska rättsbegrepp och moral. Men den övergripande kritiken av penningväldet sönderfaller i två principiellt skilda delar: å ena sidan antikapitalism, som oftast överlagras av den allestädes närvarande antisemitismen, och å andra sidan en likartad men inte identisk antikonsumentism. Även om brytandet av konsumtions-

begäret i längden innebär att den judiska makten trycks tillbaka, har inte antikonsumentismen samma reflexmässigt antisemitiska biton som antikapitalismen. Istället för att opponera mot världsjudendomen, syftar antikonsumentismen istället till att återupprätta ett idealiserat nordiskt ursprungssamhälle, fjärran från maskinkultur och grottekvävar. På samma sätt som arbetaren tidigare trätt fram som den ”kommande tidens gestalt”, pekar Lindholm i detta sammanhang ut bonden, brukaren av den ”fäderneärvda torvan”, som ett ideal.⁴⁶⁶ Under en period användes i rörelsen ett vykort där motivet utgörs av en bonde bakom sin plog, spänd bakom två hästar, som plöjer i en glänta invid en tallunge. Vykortets devis är ”Tillbaka till jorden!”. Denna bild såväl som dess uppmaning är betecknande.⁴⁶⁷

På det individuella planet ska detta idealiserade urtillstånd återuppstå genom att en ny människa skapas. Mot njutningsmänniskan står en karaktärsfast människotyp, som kan och vill försaka och som ställer egennytan i andra rummet. Målet är ”en ny livsstil”, som Lindholm formulerade det i idétidskriften *Nationell Socialism*.⁴⁶⁸ För att det nya och bättre samhället ska kunna byggas måste varje människa börja med sig själv, förändringen måste komma inifrån och nerifrån. På samma sätt som den nationella folkgemenskapen inte kan byggas om man inte börjar från grunden, med social rättfärdighet för de mindre bemedlade, kan inte social rättfärdighet byggas om inte människorna förändras sig från grunden.⁴⁶⁹

Även dessa tankar hade synts tidigare. Men med krigets slut, Tysklands sammanbrott och allt vad det medförde också för Lindholms parti fanns ett behov av en nyorientering, åtminstone delvis. Lindholm försökte följdriktigt att återanvända sin idealism till något som kunde vara gångbart i efterkrigssamhället. I ett par längre artiklar i *Den Svenske* diskuterar han behovet av en ny människa. Artiklarna bär titeln ”Tiden och människorna”, är publicerade 1948, och är intressanta i den meningen att små idémässiga förskjutningar börjar anas. Efter att initialt ha konstaterat att tidsandan och utvecklingen inte gör människorna bättre, fortsätter Lindholm med en attack på det ”maskinsamhälle” som präglar såväl väst som öst. Han fortsätter:

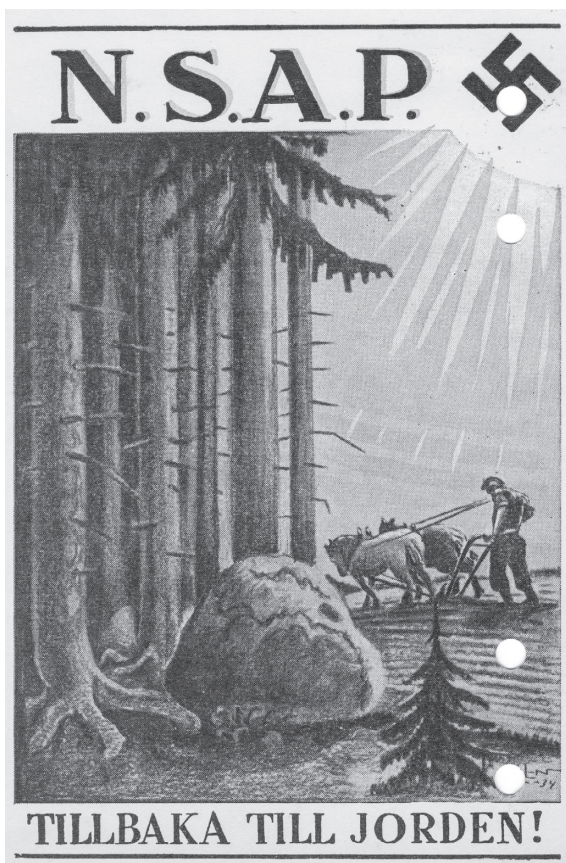

Bild 12. Ett partiinternt vykort från NSAP. Okänd upphovsman (bild här duplicerad av Emre Olgun). Nationalsocialistiska arbetarpartiets arkiv, Riksarkivet Marieberg.

Nu går den s.k. mänskligheten och bävar för att de stora tekniska uppfinningarna, som vi själva frambragt, atombomberna osv., skall bereda vår undergång – kort sagt: förstöra alltihop!

Detta är synbarligen första gången Lindholm uttrycker tvekan inför militär upprustning. Härifrån går han vidare till att diskutera hur en bra människa ska vara beskaffad:

Detta liksom den stora frågan att skapa en något så när likartad *rättsuppfattning* bland alla folk – det är egentligen det enda väsentliga här i världen – det innehåller den stora frågan *om* vi skall fortsätta mot allt värre kaos, krig och elände, förtvivlan och helvete – eller om det finns *någon* möjlighet att komma fram till en skönare värld med ”rätt åt alla” – till trygga och lyckliga samhällsförhållanden.⁴⁷⁰

I den följande artikeln är appellen riktad mot ”hänsynslösheten” i samhället. Det demokratiska och principiellt själviska strävandet efter egna, personliga rättigheter, ställs mot svensksocialismens karaktärsfasta offervilja. En bra människa känner sig aldrig så nöjd som då hon kunnat minska en annan människas bördor, skriver Lindholm.⁴⁷¹ Här finns vad som liknar en uppmaning till solidaritet, om än något annorlunda uttryckt. Om man till denna solidaritetsappell lägger rädslan för atomkrig, trevandet efter en internationellt hållbar rättsuppfattning, avståndsmarkeringen mot maskinkulturen i såväl öst som väst, och härtill lägger att de antisemitiska stereotyperna lyser med sin frånvaro, så börjar bilden av ett delvis förändrat politiskt budskap ta form.

Sammanfattning

Den 17 år långa partitiden gick mot sitt slut. De ideologiska kontinuiteterna är påfallande, och stora delar kom att stå sig också under den efterkrigstida partitiden även om tendenser till omprövning kan skönjas. På samma sätt som händelseutvecklingen under kriget gav illustrationer till de ideologiska teman som redan tidigare lagts fast, kom de första oroliga efterkrigsåren att bidra till att vissa aspekter kom att betonas särskilt starkt. Antibolsjevismen är ett exempel. Att peka ut Sovjetunionen som en europeisk säkerhetsrisk kunde med enkelhet göras också som en del av den liberaldemokratiska konsensus som etablerades under det sena 40- och tidiga 50-talet.⁴⁷² En annan aspekt som Lindholm betonar starkt, rädslan för atomvapen till trots, är försvaret. Hans farväl till läsekretsen i sista numret av *Den Svenske* i juni 1950 har rubriken ”Samling kring försvaret!”⁴⁷³ På denna punkt finns

ingen skillnad mellan vad han skriver som ung furir i *Spökknippet* 1926 och vad han skriver som partiledare 24 år senare.

Liksom i fallet Flyg kan man översiktligt summera Lindholms ideologiska utgångspunkter i ett kärnkluster med sex delar. Understundom framskymtar även andra aspekter, men det är dessa sex som är mest frekventa och som Lindholm väver samman till en världsbild som åtminstone för honom själv är koherent. De sammanfaller delvis med de sex teman av ideologisk kontinuitet som Øystein Sørensen identifierat i sin bok om de fem marxistiska Quislinganhängarna men flera komponenter, inte minst de marxistiska tankefigurerna i den nationella socialismen, går djupare hos Lindholm. De överlappar också till dels med delarna i det kärnkluster som identifierades i fallet Flyg. Men det finns också avvikelser, såväl avseende kärnklustrets delar som hur dessa definieras.

Antisemitismen är det första begrepp som låter sig identifieras. Från den första Tysklandsresan 1929 och åtminstone fram till krigsslutet 1945 är den ett ideologiskt kärnvärde. Samtidigt kan konstateras att de anti-judiska parollerna inte är ursprungliga, och de tycks också mattas av efter kriget. Flera av Helen Feins stereotyper är flitigt i bruk, samtidigt är det viktigt att notera att det är den stereotype penningjuden som både är oftast förekommande och ses som huvudproblemet. Den marxistiska socialismen ses också som judisk, men klasskampssträvandet ställs inte i något motsatsförhållande till kapitalismen. Tvärtom bereder klasskampens söndring av samhället vägen för det internationella kapitalet. Juden tillskrivs många destruktiva och samordnade roller, men den som kapitalist är både mest frekvent och dessutom analytiskt överordnad de övriga. Den antisemitiskt kodade antikapitalismen konsumerar således också motståndet mot demokratin. Det är betecknande att Lindholms kritik av demokratin i *Svensk frihetskamp* tar sikte just på att kapitalets makt har lämnats intakt. Demokraterna ”flyter som korkdynor”, helt utlämnade åt ”bankjudarnas” gottfinnande.

Antikapitalismen är sammantvinnad med antisemitismen. Det är inte lätt att avgöra vad som här är huvudsak och bisak. I själva verket är det inte meningsfullt att avgöra detta eftersom det är två delar av samma mynt. Medan exempelvis Jimmy Vulovic pekar på skillnader mellan nationalsocialistisk och kommunistisk kapitalismkritik utifrån perspek-

tivet att den förra utgår från att återupprätta svensk ära och hederlighet medan den senare utgår från relationen mellan de som säljer och köper arbete, framträder denna åtskillnad som överspelad då man fokuserar på just Lindholms texter.⁴⁷⁴ Påfallande ofta definieras judar, explicit och implicit, som en grupp kapitalägare. Det innebär alltså att den ”rasliga” kategorin ”judar” definieras som en social kategori, till förvillelse lik marxismens ”bourgeoisie”. Likheten stärks av att konflikten mellan denna judiska bourgeoisie och de nordiska arbetarna skildras som en kamp om rätten till de värden som framskapas i produktionen. Den svenske arbetaren skapar värden som den judiske kapitalisten exploaterar. I själva verket är den som skapar värden definitionsmässigt arbetare, att äga produktionsmedel är inget som nödvändigtvis diskvalificerar från begreppet. Lindholms resonemang kan här ses som ett kondensat och en vidare applikation av den marxistiska mervärdesläran. Det kan också konstateras att den principiella antikapitalismen går att spåra hos Lindholm redan 1926, alltså innan den får sin antisemitiska överlagring. Detta faktum får viss betydelse för avgörandet av vilket av de sammantvinnade begreppen ”antisemitism” och ”antikapitalism” som egentligen är det mest centrala. Initialt är det antikapitalismen.

Antiimperialism är ett tredje tema. Det finns två begreppsliga ingångar till detta. Den första handlar om nationens roll, och hur kampen för nationellt oberoende förutsätter antiimperialism. Imperial övermakt går alltså logiskt och principiellt inte att sammanföra med nationalism. Här står relationen mellan begreppen ”antiimperialism” och ”nation” i centrum. Detta är Lindholms position redan 1926 och han återkommer ofta till den, inte minst då han markerar avstånd till anklagelsen att hans rörelse består av potentiella överlöpare. Den andra ingången till det antiimperialistiska temat hör samman med tanken om världsjudendomens kapitalmakt. Här är antiimperialismen knuten till begreppet ”antikapitalism”. Resonemanget är återigen påfallande marxistiskt: kapitalet söker exploateringsytor över hela världen, detta är i själva verket kapitalismens livsvillkor. Därför kommer kapitalism också att innebära imperialism. Denna rörelse beskrivs av Marx och Engels i *Kommunistiska manifestet*, men framför allt av Lenin i sin bok om imperialismen som kapitalismens högsta stadium. Även om

inte Lindholm gör det själv menar man i *Den Svenske* att Nils Flyg närmat sig tanken om ett judekapitalistiskt världsherravälde från just detta håll. Den judiska imperialismen är en konsekvens av den judiska kapitalismen. De båda ingångarna i det antiimperialistiska temat kan alltså ses som intimt sammanhängande med det nationella respektive antikapitalistiska ställningstagandet.

Antimaterialismen har behandlats som en del av en övergripande kritik av det moderna samhället. Vad ska vi med en ”utveckling” till som bara gör människorna sämre – latare, bekvämare, likgiltigare för det allmänna, mer egoistiska, nöjes- och njutningslystna – frågar sig Lindholm. Det är alltför lätt att se kritiken av utvecklingen som en reaktionär impuls, men i själva verket är syftet ytterst radikalt: att skapa en ny människa. Antimaterialismens udd är riktad mot penningväldet, och i denna mening indirekt mot kapitalismen, men också mot den maskinkultur som reducerar människan till en produktionsfaktor. Denna utveckling kan hävas först då människorna förändras inifrån, och går tillbaka till de sunda nordiska rättsbegrepp som rätt i ett tänkt ursprungstillstånd långt innan demokrati, marxism, kapitalism och andra bukfyllnads-läror fördärvade folket. Då industriella grottekvarnar inte malde ned människorna och tvingade dem att bo i städer, då de kunde ägna sig åt att bruka jorden. Här tonar den nationella folkgemenskapens kärna fram som en idealistisk socialism, byggd inifrån och nerifrån. Först då människor gör sig av med sin materiella egoism och anammar en vilja att lätta varandras bördor kan social rättfärdighet uppnås. Utan denna kan i sin tur aldrig den nationella folkgemenskapen byggas. Här ligger en polemisk udd mot den traditionella högerens ”överklassnationalism”, som Lindholm kallar den. Det kan noteras att denna idealistiska socialism inte är helt kompatibel med viljan att återta de materiella värden som produceras. Antikapitalism och antimaterialism kan vara kompatibla, men det är inte logiskt nödvändigt.

Arbetarens idealisering har berörts inte minst genom den portalartikel om arbetaren som den kommande tidens gestalt som publicerades i rörelsepressen med jämna mellanrum. Flera delteman i denna har berörts ovan, bland annat sättet att tänka kring produktion av värden och vem som har rätt till dessa. Liksom begreppen ”jude” och ”kapitalist” smäl-

ter samman med rasliga och sociala kategorier, ses oftast arbetare som synonymt med ”svensk” eller ”nordisk”. Svenskar är således i princip att betrakta som arbetare, men i ett vidare arbetarbegrepp omfattande alla som framskapar värden, såväl med handen som med hjärnan. Det är som sagt heller inget principiellt hinder att äga produktionsmedel så länge värden skapas och andras arbete inte exploateras. Den variant på marxistisk mervärdeslära som resonemanget utgör är alltså utvidgad till fler befolkningsgrupper och yrkeskategorier, dock med det gemensamt att de inte lever på arbetsfria spekulations- och ränteinkomster som de judiska kapitalisterna. Det kan återigen konstateras att målet, i linje med kritiken av maskinkulturen, är att arbete ska utföras av skaparglädje och lust och inte i en fabrik som förtvinar själ och lemmar, för att återknyta till kamplyriken i *Spöknippet*.

Samtidigt pekar Lindholm också på vikten av att bekämpa arbetslöshet och polemiserar mot den liberala tanken om en jämviktsarbetslöshet. Liksom den marxistiska arbetarrörelsen är han alltså fången mellan den marxistiska önskedrömmen om att kunna jaga, fiska eller kritisera efter kvällsmaten, och ett mera handfast krav på full sysselsättning. I den mening arbetet ses som hårdande är detta inte primärt ett självändamål, utan snarast en fasett av den karaktärsdaning som beskrivits ovan: mot egen nytta och materialism. I denna karaktärsförändring kan kampen för ett socialt framåtskridande ta sin början, men ”arbetarsoldaten” som självändamål tycks långt borta. Då Lindholm i *Svensk frihetskamp* talar om ”soldatsocialismen” som ett ideal handlar det främst om den allmänna värnplikten som en bild av den sanna socialismen. Här ställs varje årskull på samma startlinje som meniga och inga borgerliga titlar används. Jämlikhet råder.⁴⁷⁵

Arbetarstaten Tyskland, det sjätte temat, anses på det inrikespolitiska planet ha förverkligat stora delar av det ovanstående. De socialistiska paroller som användes av Gregor Strasser och Gottfried Feder 1929 och 1932 har i Tyskland omsatts i praktisk politik, Hitler har ”givit massorna socialism”. Tankar om ideologiska skiljelinjer Strasser och Hitler emellan är antingen sparade åt dagboken eller tillkomna i efterhand. I den samtida pressen lyser de knappast igenom. Hitlers sociala reformarbete har utlöst en hämndreaktion av de världsomspännande

judiska kapitalintressen som sett sig hotade av den progressiva utvecklingen. Krigsutbrottet ses som grundat i denna aggression: den judiska imperialismen har vänt sina vapen in mot det socialistiska Tyskland, och tvingat en i grunden fredsälskande Hitler till militära aktioner för att Tyskland inte ska bli inringat och nedbrutet. Erfarenheten av Versaillesfreden lyser igenom. Det faktum att judar ses som en social kategori av kapitalägare bidrar här till att skapa ett idépolitiskt amalgam av till synes motstridiga idéfragment: å ena sidan en leninistisk analys av imperialismen som kapitalismens naturliga konsekvens, å andra sidan den tyska dolkstötslegenden. Den kapitalistiska världsjudendomen kämpar i båda fallen mot det tyska folket och dess strävan efter social rättfärdighet. Även om man i grunden har starka sympatier för Tyskland, önskar dess seger och förstår dess militära agerande, är man förvisso djupt kritisk till ockupationen av Norge. Man markerar avstånd till Quisling, är tydlig med att vare sig den svenska eller någon annan nationell frihet kan uppnås ”i skydd av främmande bajonetter”. Stormakterna ska lämna de nordiska småstaterna ifred. Det är dock betecknande att Tysklands agerande aldrig definieras som imperialism, till synes beroende på att man i socialistisk anda skakat av sig beroendet av den judiska kapitalismen. Lindholm hävdar också med enfaset och i linje med den nationella självständighetstanken att hans parti aldrig vare sig ekonomiskt eller på annat sätt varit beroende av Nazityskland. Den polisrazzia som i februari 1948 genomfördes mot SSS:s partilokaler i syfte att belägga ekonomiskt beroende av det tyska nazistpartiet ledde heller inte fram till något. På denna punkt skiljer sig SSS:s verksamhet från Flyg och dennes Socialistiska Parti.

Sammanfattningsvis motsvarar Lindholms idéer på många sätt en gängse bild av en nationalsocialist. Den rasliga kampen mellan judar och svenskar är helt central, och den lagras på konservativa paroller om den moderna människans bristande autenticitet, den organiskt framväxta nationen och en djup känslomässig bindning till jorden. Lägg här till det starka stödet till försvaret, liksom den i allmän mening militära estetiken som präglade rörelsen. Samtidigt kan en helt annan bild ges. Kampen mellan judar och svenskar eller nordbor ses i grunden som en kamp mellan kapitalägare och arbetare, och på denna sociala konflikt byggs

tankefigurer som är slående lika den klassiska marxismens. Inte minst gäller detta synen på arbetets värde, kampens mål och kapitalismens imperialistiska strävanden. Också flera av de konservativa parollerna kan betraktas i ett delvis annat ljus. Kritiken mot maskinkultur och materialism, mot ”bukfyllnadslärornas” sätt att köpa arbetarnas gunst, liksom viljan att bruka jorden istället för att exploatera den, var teman som längre fram kom att gå igen i den nya vänsterrörelse som tog form under 60- och 70-tal. För Lindholms del antyder sådana idéer en möjlig väg in i ett nytt radikalpolitiskt ställningstagande.

Omprövning och modernitetskritik, 1950–1980-tal

Efter andra världskrigets slut hade SSS:s partiverksamhet gått kraftigt nedåt. Ett försök till offensiv gjordes 1946 då *Den Svenske* började ges ut två gånger i veckan istället för en, men ganska snart återgick man till veckotidningens format. Att rädda tidningen med hjälp av insamlingar lyckades tillfälligt, men gav inga varaktiga ekonomiska resurser. Under hösten 1949 skrev Lindholm under rubriken ”Har vi några utsikter?” att läget ur ett politiskt perspektiv fortfarande var gynnsamt: Världskrigets slut hade inte gjort människorna mer autentiska, och bolsjevismen hotade fortfarande. Sätillvida behandlade man frågor som inte hade tappat i aktualitet.⁴⁷⁶ Samtidigt bestal den nazityska erfarenheten Lindholmrörelsen på varje uns av handlingsutrymme och legitimitet. Ställd inför detta faktum utlyste man i maj 1950 en ledardag för de kvarvarande spillrorna av partiet. Här beslöt man att göra ”en hederlig kapitulation” som Lindholm kallar den, betala sina skulder, göra sig av med sin fastighet på Markvardsgatan 5 i Stockholm, och låta den numera före detta partiledaren disponera överskottet som ett slags ”fallskärm” för att använda senare tiders vokabulär. I sina efterlämnade handlingar uttrycker sig Lindholm med viss ironi över att han sannolikt är den enda nazistledare i världen som avgått med pension.⁴⁷⁷

Lindholm blev nu privatman, och det finns skäl att här kort gå bortom idéanalysen och summera hur de privata förhållandena hade utvecklats och kom att utveckla sig. Den militära banan hade avbrutits 1930, då Lindholm flyttade från Stockholm till Göteborg för att bli Furugårds andreman där. Efter brytningen med denne 1933 bodde han kvar, och

Göteborg var säte för NSAP fram tills man förvärvade fastigheten på Markvardsgatan i Stockholm 1937. Även om Lindholm tagit avsked från det militära hade han periodvis legat inkallad under kriget. Han befordrades så småningom till styckjunkare i artilleriets reserv, och kvarstod som sådan fram till sin 65-årsdag 1968. Att återuppta en aktiv militär bana var efter partiets nedläggning knappast aktuellt, och den politiska verksamheten gjorde honom misskrediterad. Yrkesutbildning saknades. Rent praktiskt behövde Lindholm alltså ett jobb.

Efter en tid som arbetslös fick han 1951 genom partivännen Sven Hedengrens förmedling ett arbete som lagerförman på maskinfirman Monotype. Detta var den svenska filialen till det brittiska moderföretaget med samma namn som handlade med och hyrde ut trycktyper till svenska tryckerier. Där stannade han fram tills han som överårig gick i pension 1974. Under åren erbjöds han andra arbetsmöjligheter, ofta av gamla partikamrater. Oscar Landahl, som på sin tid varit högt uppsatt i partiet, erbjöd honom anställning som portier på sitt hotell. Max Pferdekämper erbjöd honom att bli handelsresande för sin firma. Lindholm tackade i båda fallen nej, och valde istället den jämförelsevis trygga tillvaron på Monotype.⁴⁷⁸

Familjeförhållandena var periodvis fyllda av sorg. Trettondagsafton 1939 gifte sig Sven Olov Lindholm med Kersti, född Andersson, från Göteborg. Hon tillhörde partiets ungdomsrörelse Nordisk Ungdom, och de hade träffats i partisammanhang. I sin dagbok skriver Lindholm, något besvärad, hur hon under deras försenade bröllopsresa till Tyskland strax före världskrigets utbrott hyllades som den svenske Führerns fru. Äktenskapet verkar ha varit lyckligt, men också kort. Två år efter giftermålet insjuknade Kersti i leukemi, och dog 1941. Paret fick inga barn.⁴⁷⁹

År 1950 gifte Sven Olov Lindholm om sig med Vera, född Schimanski. Vera Schimanski hade under krigets slutskede kommit till Sverige med Folke Bernadottes vita bussar. Fadern var tysk, ansluten till NSDAP, och modern svensk. I kraft av denna svenskkoppling hade hon evakuerats till Sverige. Hon var dock född och uppvuxen i Hitlers Tyskland, och hade själv tillhört Bund deutscher Mädel, flickornas motsvarighet till pojkarnas mer kända Hitlerjugend.⁴⁸⁰ Enligt Lindholm möttes de för första gången i januari 1946.⁴⁸¹ I en intervju berättar Vera, sedermera

Bild 13. Bröllopsbild från Lindholms första äktenskap, med Kersti. Okänd fotograf (bild duplicerad av Emre Olgun). Sven Olov Lindholms samling, Riksarkivet Marieberg.

Oredsson, om hur hon själv sökte upp SSS:s partiexpedition i Stockholm för att träffa Lindholm. Det skilde 25 år mellan dem båda. I samma intervju säger Oredsson, med barnets blick, att hon var som i en dröm när hon fick "sitta med Führern och dricka choklad".⁴⁸² Hon var då arton år. Ett par år senare blev hon gravid. Delar av partiet tittade snett på den "tysk-polska flyktingen" som Lindholm nu skulle gifta sig med, och insinuerade rentav att hon var judinna. Den 18 maj 1950 stod bröllopet i Gustav Vasa kyrka i Stockholm. Det sammanföll i princip med partiets nedläggning, och brudfotot publicerades i det allra sista numret av *Den Svenske*.⁴⁸³ Redan före bröllopet föddes parets första barn, en dotter som fick namnet Solveig. Hon dog dock blott sex månader gammal, några veckor efter bröllopet, av vad som skulle visa sig vara ett medfött

hjärtfel. Återigen drabbades Lindholm av en stor personlig sorg. Två år senare föddes paret andra barn, dottern Linnea.⁴⁸⁴

Det nygifta paret Vera och Sven Olov installerade sig i den senares ungarbarnslägenhet på Odengatan i Stockholm. Den blev snabbt för trång, och då dottern Linnea föddes flyttade familjen till en gammal villa i Rönninge. Det var då ingen förort med höghus, utan snarast ”bondvischa”, som Lindholm kallar trakten. Med detta tycks han ha trivts väl. De ekonomiska omständigheterna var dock små, jobbet på Monotype täckte endast nödtorftigt utgifterna. Vera började söka jobb för att dryga ut inkomsterna. Först tog hon hand om familjehemsplacerade barn i hemmet i Rönninge. Efter en olycka tvangs hon sadla om till kontorist, och jobbade bland annat på LM Ericssons försäljningsavdelning. Ålderskillnaden mellan makarna var som sagt stor, och intressena skilde sig en del. Lindholm själv ville ägna sig åt att odla och bruka jordlotterna på tomten – ”det var ju dock ett litet stycke svensk mark att vårda”, som han skriver – medan hustrun blev medlem i Svensk-tyska föreningen i Stockholm och gärna ville komma ut bland folk. Hon uppskattade också kamratträffarna med gamla partimedlemmar då hon kunde spegla sig i glansen av den forne ledaren.⁴⁸⁵

På det hela taget ger Lindholms anteckningar bilden av lycklig tid i den lilla familjen. Tiden fylldes med vanliga bryderier, arbete, trädgårdsodling med mera. Jularna firades traditionellt med den nära släkten, umgänget med de gamla vännerna var gott och regelbundet. Man gjorde ett par utlandsresor. Exempelvis bjöds man till Tyskland av den gamle vännen Max Pferdekämper. Lindholm åkte också till Wien för att träffa ett österrikiskt krigsbarn han lärt känna under sin uppväxt i Mjölby.⁴⁸⁶ På det hela taget levde man ett vanligt familjeliv.

Det är i Lindholms anteckningar om denna tid lätt att känna igen flera, dock inte alla, de ideologiska teman som artikulerades i tal, press och pamfletter under 30- och 40-talen. Särskilt rör det kritiken av det moderna samhället, av utvecklingen. Att Lindholm ville ägna sig åt trädgårdsodling istället för uteliv är ett bra exempel på detta, på viljan att vårda den svenska jorden, men exemplen är fler. Kollegorna på Monotype dömer han ut som ”politiskt medvetlösa” och endast kapabla att prata om mat och bilar. Oscar Landahls jobberbjudande avslås med

Bild 14. Den före detta partiledaren Lindholm, bland trycktyperna i disken på Monotype. Okänd fotograf (bild duplicerad av Emre Olgun). Sven Olov Lindholms samling, Riksarkivet Marieberg.

hänvisning till storstadens trängsel och jakt. Max Pferdekämpers anbud avslås eftersom Lindholm säger sig vara ”stolt medveten om min oförmåga som affärsman”. När dottern Linnea senare tar körkort anmärker han opåkallat att han är ”en notorisk fiende till bilismen, som urartat till en fullkomlig landsplåga och kräver lika många liv som krig och farsoter”. Den stillsamma redogörelsen för familjelivet interfolieras hela tiden med betraktelser av detta slag som ger fog för uppfattningen att Lindholm fortfarande var skeptisk till stora delar av det moderna projektet, med dess urbanisering, köphets, och en teknikutveckling som hotade mänskligheten. Han längtade fortfarande efter en människotyp som kunde tala om annat än mat och bilar, och som kunde och ville bruka jorden. I dessa frågor var kontinuiteten stor. I andra frågor började Lindholm däremot hysa tvekan, en tvekan som ledde till stora konsekvenser för det stillsamma familjelivet.

Efter att ha varit gifta i tio år började äktenskapet med Vera att knaka i fogarna. Hennes nazistiska engagemang var intakt, hon var buren av

sin livslånga beundran för Hitler. Hon krävde förvisso inte att maken skulle ta upp det politiska arbetet på nytt. Men hon tyckte att de som varit med under 30-talet åtminstone borde ställa sig bakom de yngre krafterna som kämpade för nationalsocialismen i Sverige. En sådan yngre kraft hade hon själv mött på en av kamrataftnarna. Det var trädgårdsarbetaren Göran Oredsson. Han hade under 50-talet slutit sig samman med Lindholmrörelsens gamle karikatyrtecknare Manne Bergh för att föra kampen vidare och var nu på väg uppåt i den nationalsocialistiska miljön. Efter att makarna Lindholms skilsmässa gått igenom 1962 gifte Vera om sig med Göran Oredsson. De kom sedan tillsammans att under många år leda Nordiska Rikspartiet fram tills detta upplöstes 2010. Göran Oredsson dog samma år, men Vera Oredsson fortsatte arbetet som matriark för den nationalsocialistiska miljön i Sverige.

Den tilltagande politiska skillnaden mellan Sven Olov och Vera bestod främst i synen på Hitlertiden. Som visats hade Lindholm under lång tid försvarat Hitlers inrikespolitiska arbete. Denne hade ”givit folket socialism”, som det heter i en av ledarartiklarna. Också i dödsrunan över Hitler lyser detta beröm igenom. Samtidigt hade tonen redan här förändrats, dels genom att utrotningspolitiken inte reflexmässigt sågs som en lögn, dels genom att personer längre ned i partihierarkin gavs skulden för den. Efter partitidens slut förflyttade sig Lindholm ytterligare i frågan, inte minst efter diskussioner med de tre tyska vännerna Max Pferdekämper, Hans Lange och Rudolf Otto.⁴⁸⁷ Lindholm närmade sig alltmer inställningen att Hitlers handlingar gått stick i stäv med nationalsocialismens ”ursprungliga idéer”. Mot denna tanke ställde han i sina anteckningar Veras ”dramatiska kombination av kärlek och nazism (d.v.s. som hon tolkar den = hitlerism)”. Han fortsätter:

I fråga om de beryktade nazistiska våldsdåden – i koncentrationsläger m.m. – förklarar hon sig ju icke tro på dem. Hon anser detta vara lögn från början till slut – alldeles som kommunisterna, då det gäller sovjetryska våldsdåd och deportationer i Balticum m.fl. länder.⁴⁸⁸

Istället för att principiellt ställa sig bakom Hitler och det sociala uppbyggnadsarbetet förknippades hans namn nu istället med nazistiska

våldsdåd. Dessa handlingar hade dock, menade Lindholm, inget att göra med begreppet ”nationalsocialism” i sig. Här kan man se samma anklagelse om socialistisk urspårning som såväl Lindholm som Flyg tidigare riktat mot de svenska socialdemokraterna. Nu riktades den mot den tyska nazismen. Det kan också noteras att Lindholm inte bara fjärrmat sig från förnekelsen av koncentrationsläger och nazistiska våldsdåd. Han pekar inte heller någonstans på möjligheten att det är andra krafter än just Hitler som bär ansvaret för denna urspårning. För Lindholms del innebar detta att han behövde identifiera skälen till urspårningen, försöka tidsätta den, och dra en politiskt gångbar konklusion.

Döm ingen ohörd

Det är inte helt lätt att fastställa tidpunkten för den politiska kursändring som nu skedde. Källäget är problematiskt. De nästintill dagliga tidningsskriverierna upphörde efter partiets nedläggning. De efterlämnade anteckningarna är förda löpande under 70-talet och lämnade till Riksarkivet på 80-talet. Den skilsmässa som Lindholm anger politiska motiv till ägde rum 1962, men det finns som tidigare visats indikationer på att omvärderingen börjat redan i världskrigets slutskede. En mer handfast möjlighet att studera hur och när förändringarna skedde är att analysera den skrift, *Döm ingen ohörd*, som Lindholm gav ut efter kriget. Den utkom över åren i flera upplagor, där de senare är utvidgade och kraftigt redigerade.

Upplagan 1945

Den första upplagan härrör från krigsslutet 1945. Som det mesta från denna tid är texten urskuldande i förhållande till det egna agerandet och förebrående i förhållande till den svenska skendemokrati som inte står upp för varje åsiktsriktnings rätt att existera. Man upplever sig diskriminerad och förföljd: ”Skall lynchjustisen eller lag och rätt råda i Sverige?” frågar sig Lindholm retoriskt på försättsbladet.⁴⁸⁹ Formellt finns i Sverige förvisso åsikts- och yttrandefriheterna, men de kring-skärs systematiskt för att komma åt rörelsens politiska arbete, menar

Lindholm. Detta görs eftersom man felaktigt tror att Lindholmrörelsen varit lierad med Tyskland under krigsåren. Eftersom Lindholm själv på denna punkt menar sig ha belägg för att pressen ljuger, innebär det också att rapporteringen om tyska koncentrationsläger ses med djup skepsis. Och skulle den vara sann är det ändå knappast värre än krigsbrott begångna av andra. Han skriver:

[V]i vet att våldshandlingar äro oundvikliga i krig och förekommit lika mycket på båda sidor. Vi vill ingalunda försvara den eventuella terror, som förekommit i tyska koncentrationsläger, men vi vet att skildringarna därom är betydligt överdrivna och ofta rena förfalskningar. Vi vet, hur man ljuger inför allmänheten om vår egen svenska frihetskamp här hemma – hur mycket lättare är det då icke att dikta upp ”våldsgärningar” från utlandet, som svensk allmänhet icke har några möjligheter att kontrollera!⁴⁹⁰

Sammantaget präglas relationen till den tyska regimen av misstro mot rapporteringen om den, relativism i förhållande till dess eventuella brott, och markeringar av självständighet i förhållande till den i lika delar. Viktigast är dock självständigheten. Man vill inte göras skyldig för handlingar man inte begått. Lindholm lånar som ofta citat ur svenska dikter för att klargöra sin mening. Denna gång är det Johan Ludvig Runebergs ”Landshövdingen” och devisen ”mannen bötar ej för hustruns brott, ej hustrun för sin mans” som får illustrera hans tanke. Denna strof ur *Fänrik Ståls sägner* är en av få saker som lever kvar genom alla utgåvorna av Lindholms broschyr.

Upplagan 1967

Nästa upplaga av skriften är från 1967. Mer än tjugo år har alltså förflutit. Den är dubbelt så lång och helt omarbetad. Ingressen är lågmäld, talet om lynchjustis från 1945 har försvunnit. Istället skriver Lindholm om att erfarenheterna fått honom att lära om. Dispositionen i den nya upplagan följer delvis hans senare anteckningar och intervjuer kring barndomens Mjölby, umgänget med statarpojkar och skiljelinjen mellan faderns och moderns fosterlandskärlek, men lånar också element

ur *Svensk frihetskamp* från 1943. Liksom i denna skrift pekar Lindholm mot "soldatsocialismen" som ett ideal där alla klasskrankor brutits ned, och viljan att bistå varandra – "solidariteten" – var det väsentligaste. Den soldatsocialism Lindholm 1943 talar om som en "kamratlig samvaro med folkbröder ur alla samhällsklasser" har 24 år senare kondenserats i begreppet "solidaritet". Även om betydelsen tycks vara densamma så speglar begreppsförskjutningen också en ideologisk förflyttning.⁴⁹¹

Efter dessa inledande ord beskriver sedan Lindholm den avsmnade rörelsens ambition att sammansmälta nationalism och socialism, två oskiljaktiga idéer i hans mening. För att arbetarna ska bli nationellt sinnade måste man dock först avskaffa klasskampens "orsaker". Så långt känns resonemanget igen. Vissa element har dock utelämnats. När Lindholm i texterna från partitiden talar om att klasskampens "orsaker" måste åtgärdas och att man måste angripa problemet vid roten, så leds resonemanget alltid vidare till att peka mot judar i allmänhet och den judiska storfinansens i synnerhet. I den ursprungliga versionen av *Dömingen ohörd* från 1945 talades fortfarande om den judiska storfinansens maktsträvanden.⁴⁹² På 60-talet lysar sådana fraser med sin frånvaro. "Orsakerna" är dock liksom tidigare det befintliga samhällets brist på social rättvisa som i sin tur ses som en konsekvens av det kapitalistiska systemet. I denna orsaksbeskrivning ligger således en kontinuitet, men den reflexmässiga antisemitiska överlagringen är borta.

Inställningen till antisemitism bör generellt noteras. 1967 använder Lindholm inte själv antisemitiska stereotyper, däremot behandlar han antisemitismens ställning i den egna rörelsen. I dessa tillbakablickar framstår det som om han närmast befinner sig i ett tillstånd av förnekelse. Det är märkvärdigt och intressant. Enligt Heléne Lööv, som själv under sitt avhandlingsarbete på 80-talet flera gånger träffade Lindholm, var han alltid ovillig att diskutera sin rörelsens antisemitism. Då hon upplyste honom om att hans tal fanns kvar i polisarkiven och frågade om han ville se dem så vägrade han.⁴⁹³ Mot den negativa antisemitismen hävdar han istället i broschyren från 1967 att man i rörelsen tvärtom stod för en positiv rasism – man var för ett skyddande av den nordiska folkstammen. Någon judeförföljelse eller hat mot enskilda judar var det aldrig frågan om, menar han. Detta kan inte betecknas som annat än

en grav osanning utifrån vad som tidigare framkommit. Däremot är det intressant att notera att Lindholm återigen ansluter sig till tanken att det var maktförhållandena inom ekonomi- och kultursfärerna man ville göra något åt.⁴⁹⁴ Sammantaget gäller att den tidigare antisemitiska retoriken nu har upphört, att partitidens utfall mot judar tonas ned eller förnekas, samt att maktdimensionen betonas i de fall den tidigare antisemitismen ändå erkänns.

När det gäller inställningen till de tyska förbrytelseerna kan något omvänt sägas. De förnekades tidigare. Nu erkänns de, om än med vissa förbehåll. Om koncentrationsläger och judemord stod inget i det nazistiska partiprogrammet, men icke desto mindre ägde de rum, heter det. ”Vi höll godtroget fast vid att den tyska regimens ursprungliga, idealistiska förkunnelse alltjämt gällde”, menar Lindholm. Parallellt med detta beundras alltjämt den sociala uppbyggnaden. Hade Hitler bara fått fortsätta ”i fred och med humana metoder” hade han skapat ett mönstersamhälle. Eftersom Lindholm håller fast vid att den tyska terrorn inte ger en bild av nationalsocialismens ursprungliga intentioner, blir det också alltmer centralt för honom att försöka utröna när urspårningen börjat. I denna fråga framträder 1934 nu allt tydligare som ett märkesår. Det var då de idealistiska socialisterna rensades ut och ersattes med maktpolitiker, menar Lindholm 1967.⁴⁹⁵ Jämfört med vad *Den Svenske* skrev om samma händelser 1934 kan konstateras att detta är en helomvändning. Då gavs Hitler beröm för att ha ”krossat reaktionen”. Då sågs Hitler som den progressive, medan partioppositionen stod för hoten mot det socialistiska framtidsbygget. Även om Lindholm fortfarande har erkännssamma ord att säga om Hitlers inrikespolitiska arbete, så har en kontrastverkan nu istället byggts upp åt andra hållet.

Då det gäller synen på imperialism och världspolitisk aggression finns skillnader såväl som likheter att notera. Krigets bakomliggande orsaker uttalar sig Lindholm ganska vagt om. Hitler bär inte ensam skulden till kriget. Den apologetiska hållningen finns alltså kvar i vissa delar. Men det tidigare återkommande temat om penningjudarnas hämnd mot det socialistiska framtidslandet Tyskland ses inte längre som en faktor bakom kriget. Temat om tysk frihetskamp kontra judisk imperialism är alltså borttaget.⁴⁹⁶ De delar av det antiimperialistiska budskapet

som kvarstår kretsar istället kring stormaktsintressen kontra de små staternas rätt. Här är det främst USA och Storbritannien som ses som förtryckare. Det är de som tillskrivs ”herrefolkslater”. Det är ett betecknande ordval, som visar hur den tyska nazismen alltmer kommit att få rollen som negativ referenspunkt även för Lindholm. Förskjutningarna inom det antiimperialistiska temat tydliggörs också av oppositionen mot NF/FN: där Nationernas förbund sågs som ett ”kanonernas förbund”, buret av judiska kapitalintressen och med den imperialistiska udden riktad mot Tyskland, ses Förenta Nationerna istället som blockerat av stormakternas vetorätt. Men dörren till ett internationellt politiskt engagemang stängs inte längre av Lindholm.⁴⁹⁷

Den viktigaste förändringen i Lindholms skrift från 1967 är dock att han tycks ha drabbats av en eskatologisk framtidsvision. Det är en vision som leder vidare till ett internationellt politiskt engagemang. Världens befolkning ökar på ett sådant sätt att en global hungerkatastrof är att vänta. All politisk ambition måste därför riktas åt ett håll: mot en internationell organisation med verkställande makt. Alla kostnader för kapprustning, atombomber och månlandningar måste styras om för att hitta näringsmöjligheter för folken. Materiell standardhöjning i den rika världen måste bytas mot standardsänkning, de resurser som finns måste istället fördelas. Vad vi i själva verket måste bekämpa är ”kapitalismen inom oss”, det som fostrar oss till ”själlösa maskinmänniskor” präglade av girighet och vinningslystnad. Mot denna inre kapitalism ställs en andlig upprustning, ett strävande efter ”socialismen inom oss” präglad av ”rättsmedvetande, ansvarskänsla, pålitlighet”.

Frågan om kapitalism kontra socialism görs alltså till en fråga om personlig moral. Ett sådant antikapitalistiskt och antimaterialistiskt budskap har kunnat identifieras hos Sven Olov Lindholm flera gånger tidigare, liksom dess koppling till tanken om att allmännytta ska gå före egennyttan. Nyheten består i att denna personliga andliga upprustning nu ska generera politisk förändring inte bara nationellt utan också på en internationell nivå:

Man måste *börja inifrån!* Vi ska inte tro, att vi kan komma med några pekpinar till världen i övrigt, om vi inte ens kan rädda oss själva ur

träsket. Som de enskilda individerna är, så blir nationerna, och så som folken tänker, lever och tror – så blir hela världen. Folkgemenskap, fredlig fosterlandskärlek, solidaritet *inåt* bland alla folk – det är förutsättningen för en världsgemenskap utan våld.⁴⁹⁸

Den grundläggande tankefiguren att politisk förändring ska byggas inifrån och underifrån är intakt och har sina logiska steg: den personliga offerviljan och brytandet av egoismen är nödvändig för att socialismen ska kunna förverkligas, och denna socialism bildar i sin tur grunden för att alla delar av folket ska kunna inkluderas i den nationella folkgemenskapen. Härifrån tar Lindholm nu ytterligare ett språng: folkgemenskaper byggda på andlig upprustning och solidaritet kan också bilda grund för en världsgemenskap. Solidaritetsbandet går nu från individ via nation till det internationella sammanhanget. Skälet till varför horisonten förskjutits på detta sätt är dock detsamma som tidigare: vårt leverne, ”utvecklingen”, för oss mot fördärvet. Ur den antimodernism, antimaterialism och antikapitalism som tidigare åtminstone delvis skyldes av antisemitiska uttalanden, härleds nu istället ett ställningstagande för global solidaritet.

Upplagan 1968

I den tredje och sista upplagan av *Döm ingen ohörd* från 1968 förstärks flera av de beskrivna förändringarna ovan. Det blir allt viktigare för Lindholm att poängtera behovet av socialism i samtiden liksom den tidigare rörelsens sociala framtoning. I syfte att rädda begreppet åt den egna rörelsen hävdar han att ”socialismen” är fri från alla partiband, och han menar också att det som en gång skapade nyfikenheten på den tyska nationalsocialismen var dess socialiseringskrav samt den principiellt antiimperialistiska hållningen att varje folk ska få bilda sin egen stat utan yttre inblandning. Då han som kontrast till Hitlerstatens ursprung senare talar om den idealistiska socialism som rensades ut 1934, nämner han denna gång bröderna Strasser explicit. Den sociala förståelsen av vad sann nationalsocialism innebär markeras alltså starkt.⁴⁹⁹ Då han talar om det egna partiet ges bilden av en socialt bred rörelse i

vilken alla var välkomna, grevar som gatsopare, så länge de präglades av entusiasm för ett nytt, rättvist och klassfritt Sverige. Folkgemenskapstanken övervann de sociala skrankorna.⁵⁰⁰

Då det gäller samtidens politiska utveckling har också en skärpning skett. Framför allt gäller detta synen på USA som ”tycks vilja utöva ett förmyndarskap över andra länder och bestämma vilka regeringar som där ska finnas”.⁵⁰¹ Lindholm går vidare med utfall mot de storkapitalistiska kretsarna i USA och menar att det är ett ödesdigert misstag att stämpla all strävan efter sociala förbättringar som kommunism. Detta gäller i Vietnam såväl som inom det egna landets gränser. Att Lindholm nu så tydligt för fram de antiamerikanska och socialistiska budskapen betyder inte att han blivit mer positivt inställd till Sovjetunionen. Det som har skiftat är möjligen hur problemet Sovjet beskrivs. Den tidvis våldsamt antibolsjevikiska retoriken som tidigare pekat ut den judestyrda sovjetiska staten som det stora säkerhetspolitiska hotet mot Sverige kan inte längre spåras. Däremot definieras Sovjetunionen som en ”supermakt”, fundamentalt lik USA, inte minst i sina maktanspråk. Dessa ”supermakter” krossade visserligen den tyska nazismen. Men nu begår de brott i Ungern, Tjeckoslovakien, Vietnam och Mellersta Östern som inte står de nazityska efter. Supermakterna gör nu det som Tyskland gjorde då. ”Hade kanske våra hedniska förfäder rätt, som trodde att den som lyckades dräpa en framstående fiende, därmed ärvde hans egenskaper o. färdigheter?” frågar sig Lindholm.⁵⁰² Det finns flera aspekter av denna sammanlänkning mellan Sovjet och USA som är värda att notera. Att ställa de båda supermakterna sida vid sida och förskjuta dem var något som också Lindholms nyfunna vänner i den nya vänsterns organisationer ofta gjorde. Inte sällan gick sympatierna i riktning mot Mao Zedongs Kina – en person som också Lindholm säger att han ”sätter högt i flera avseenden”.⁵⁰³ I Kina sökte man och fann, i likhet med Lindholm tidigare, en alternativ socialism, bättre än den sovjetiska varianten. Det är det första som kan noteras av Lindholms sammanlänkning. Det andra är det faktum att USA alltmer får den roll av repressiv kapitalistisk nation som tidigare tilldelats Storbritannien.

Det eskatologiska tonläget är också intakt, och framträder än tydligare i 1968 års upplaga. Den ”hotande världskatastrofen” måste lösas

med verkligt radikala metoder: en globalt omfattande social politik för allas rätt till välfärd. Lindholm sträcker förvisso ut en hand till sina nationella vänner och menar att nationell politisk självständighet nog delvis kan behållas, liksom det nationella kulturlivet. Detta skymmer dock inte det uppenbara faktum att ett världssamhälle är det enda alternativet till atomvärldskrig och undergång.⁵⁰⁴ Befolkningsökningen och de behov den skapar av att verkligen vårda jordens resurser, parad med rädslan för atombomben – ”utvecklingens” yttersta triumf – är de bakomliggande motiven till denna globala socialism. Med hopp om framtiden avslutar Lindholm:

Tänk om världens framtid kunde symboliseras – ej av den gigantiska giftsvampen utan av det evigt grönskande världsträdet – eller av en solbelyst tempelbyggnad, vars fristående pelare bildas av de olika nationerna, folken, som i enighet bär upp det gemensamma världariket, där på takfrisen står inristade orden: ”Allt vad I viljen, att människorna ska göra Eder, det gören I ock dem!”⁵⁰⁵

De ideologiska positionsförflyttningar som kan ses i de olika upplagorna av Lindholms broschyr är alltså sammanfattningsvis knutna till en delvis ny syn på det nazistiska Tyskland. Om Hitlers sociala reformer finns fortfarande en del positivt att säga, samtidigt markeras 1934 allt tydligare som ett märkesår för när den hitlerska urspårningen inleds. De senare nazistiska övergreppen förnekas inte längre, och det finns synbarligen inte längre något behov av att frikänna Hitler och fördela skulden på andra krafter längre ned i hierarkin. Positionsförflyttningen har här gått från förnekelse, via funktionalism till tanken att utrotningarna möjligen kan ha varit intentionella, om än inte av nöden enbart Hitlers fel. Dessutom bör de ses i ljuset av vad de samtida ”supermakterna” USA och Sovjetunionen ägnar sig åt.

Till de iögonfallande förändringarna hör också att antisemitismen försvunnit. Lindholm befinner sig delvis i ett tillstånd av förnekelse när de tidigare antijudiska parollerna kommer på tal, men hävdar samtidigt att det man i grunden ville förändra inte var judarna utan det som uppfattades som judiska maktbaser. Huvudambitionen var således att fördela makt och resurser, och i dessa aspekter finns en påfallande kon-

tinuitet. Polemiken mot egoism, materialism och kapitalism är kvarstående. Den kritik av modernitet och ”utveckling” som funnits med som ett stråk sedan 30-talet har vid 60-talets slut i själva verket upphöjts till det absolut viktigaste, rentav ett livsvillkor. För att inte gå under måste vi fokusera på att vårda och tillvarata det jorden har att ge, och fördela detta på ett rättvist sätt. I denna mening måste vi ”tillbaka till naturen”, just på det sätt som uttrycktes på de partiinternas vykortet på 30-talet.

Även om antikapitalismen är konstant i den meningen att den uttrycks, kan det också konstateras att stora delar av det som under partitiden understödde den principiella antikapitalismen nu är borttaget. Detta gäller inte bara antisemitismen utan också idén om hur arbete genererar värden som andra sedan exploaterar – frågan om vem som har rätt till vad av det som produceras. I ljuset av de allt viktigare antimaterialistiska parollerna passar ett sådant fokus på produktion inte självklart in. I detta avseende går det att se Lindholms förflyttning som en bild också av den traditionella, brett definierade, vänsterns utveckling under 60-talet. Där det tidigare funnits ett markerat fokus på rättvis fördelning av det som produceras, riktades nu fokus delvis om till att ifrågasätta produktionen i sig. I denna omorientering fanns flera delkomponenter. Fördelningstanken finns fortfarande kvar på en global nivå, men kritiken mot det västerländska samhällets konsumtionshets, rovdrift på världens resurser och maskinkultur är betydande teman i såväl den framflyttande ekologismen som i Herbert Marcuses kritik mot den endimensionella människan.⁵⁰⁶ Det framgår inte av Lindholms anteckningar om han läst just denna bok, *One-Dimensional Man*. Han listar istället bland annat Georg Borgströms *Gränser för vår tillvaro* och Hans Palmstiernas *Plundring, svält, förgiftning* som betydelsefulla för hans åsikter om framsteg och modernitet.⁵⁰⁷ Borgström såväl som Palmstierna var i samtiden högt profilerade miljödebattörer, och i senare skrifter och intervjuer hänvisar Lindholm till flera liknande verk av bland andra Rolf Edberg och Gösta Ehrensvärd.⁵⁰⁸ I *Döm ingen ohörd* förklarar Lindholm sin rörelses yttre likhet med den tyska nazismen med att det drog folk och var på modet. ”Tidsandan var sådan” säger han med emfas.⁵⁰⁹ Alldeles oberoende av om detta är en rimlig bedömning eller ej, så påverkade uppenbart tidsandan honom också under 60-talet.

Bild 15. Sven Olov Lindholm talar till sina gamla partikamrater vid Gösta Hallberg-Cuulas grav den 14 april 1967. Okänd fotograf (bild duplicerad av Emre Olgun). Sven Hedengrens arkiv, Krigsarkivet.

Ett tal vid Hallberg-Cuulas grav 1967

Att tidsätta Lindholms ideologiska omorientering går inte att göra med exakthet. Den är en glidande process under 60-talet, som innebär att han öppnar upp för ett globalt engagemang, inte längre tvivlar på de tyska krigsbrotten och successivt utmönstrar antisemitismen. Om ett försök likafullt ska göras går det att peka mot 1967. Under våren detta år medverkade Lindholm som vanligt vid en kamratafton för tidigare partimedlemmar. Han höll då vid den Finlandsfrivillige partimartyren Gösta Hallberg-Cuulas grav som brukligt ett ”internt” tal till de gamla partikamraterna. Detta årliga högtidlighållande, på dödsdagen den 14 april, har under efterkrigstiden varit en viktig sammanhållande rit i den nationalsocialistiska miljön i Sverige. Graven har verkat som en kult- och mötesplats och slagit en brygga mellan generationerna.⁵¹⁰ Lindholms tal från 1967 – 25 år efter Hallberg-Cuulas död – är intressant i den meningen att det till stora delar påminner om retoriken från

partitiden. För den som vet vart Lindholm är på väg är det dock fullt möjligt att se en förändring i vardande.

Inför sina samlade nationella vänner inleder Lindholm med att beklaga sig över hur lågt ”fosterlandet” är värderat i samtiden:

Ja – fosterlandskärlek betraktas ju numera såsom något trångsynt – en föråldrad idé. Den modärna tidens lösen är ju istället världsrepubliken, internationalismen. Och visst är också detta ett ideellt mål att sträva till. Men de som så gör ska komma ihåg, att man når det icke med ideologiskt prat eller genom nationell självuppgivelse. Man måste alltid börja inifrån – först försöka uppnå enighet inåt kring sunda nationella levnadsförhållanden – sedan kan man ta nästa steg och försöka ena världsdelarna, vilket inte är någon lätt uppgift av allt att döma. Det förutsätter bl.a. att det finns någotsånär samma rättsuppfattning inom olika folk och raser.⁵¹¹

Understrykningarna är Lindholms. Den gryende internationalismen kan noteras. Samtidigt är Lindholm jämförelsevis försiktig då han presenterar den för de gamla trogna partikamraterna. Den knyts i talet till andra begrepp som åhörarna med säkerhet kände väl igen: idealitet, ras, vikten av att bygga politisk förändring inifrån utan nationell självuppgivelse. En bit in i talet framhårdar Lindholm också i att Hallberg-Cuulas och andras kamp i öst var just en internationell angelägenhet, inte alls enbart en fosterländsk. Det var en strid för de små nationernas rätt att existera bortom stormakternas diktat, och just de små nationernas rätt sägs också vara särskilt utsatt i samtiden.

Med detta som grund övergår Lindholm till temat om ansvar och försakelser. De små staterna, inte minst Sverige, måste lita på sin egen kraft och förmåga. Särskilt gäller det att ta ansvar för försvaret och jordbruksförsörjningen. Dessa teman var välkända för publiken. Det är ansvarslöst, menar Lindholm, att ideligen ge folket förhoppningar om materiella standardökningar, särskilt då man vet att detta kommer att orsaka en global hungerkatastrof. Detta var ett till synes plötsligt engagemang för de svältande i världen. Senare motiveras emellertid engagemanget enligt samma linjer som under partitiden: de svältande människomassorna från söder och öster kommer att översvämma det

glesbefolkade Nordeuropa. Det scenario som framträder här har alltså komponenter dels av ett globalt och humanitärt engagemang, dels av 30-talets skräck för främlingsinvasionen. Vilken del publiken fäste avseende vid vet vi inte.

Talet innehåller glidningar också gällande synen på demokratin och imperialismen. Lindholm menar exempelvis att mycket också blivit bättre sedan demokratis genombrott, inte minst på det materiella planet. Men stora delar av världen präglas alltjämt av våld och nöd. Fruktan griper omkring sig. Till och med USA för krig för att inte själva bli angripna, säger Lindholm med uppenbar referens till *containment*-politiken och upptrappningen i Vietnam. Stormakterna bestämmer alltjämt världens öden, nu bara med det än större hyckleriet att man vill ”rädda demokratin”. Här finns alltså en dubbelhet i synen på demokratin. Återigen går det att notera hur partitidens tal om de små staternas rätt nu skrivs in i den vid den här tiden mera gångbara kritiken mot USA:s krigföring i Vietnam. Begreppet ”imperialism” används inte explicit, men tematiken är densamma. Det går också att se hur kritiken mot den liberala demokratin, präglad av skenbar jämlikhet och dolda maktförhållanden, i grunden är densamma som under 30-talet men att den nu är identisk med den kritik som i samtiden artikuleras från vänster.

Talet avslutas med att Lindholm antyder en ideologisk hemlöshet:

I det nuvarande kapitaldemokratiska samhället, där materiell standard dyrkas såsom ende gud, är det självklart att alla gamla idealister måste känna sig hemlösa. Kanske har vi också ändrat uppfattning i mångt och mycket?

I egenskap av idealist och antimaterialist tycks Lindholm annars ha gått i takt med en central idéströmning under det sena 60-talet. Och vad den avslutande frågan anbelangar tycks den snarast vara ett påstående om honom själv.

De ideologiska positionsförflyttningar som identifierats här kom för Sven Olov Lindholms del med tiden att ta gestalt i tre olika organisationer: FNL-rörelsen, Folkkampanjen mot kärnkraft och svenska fredsrörelsen. De uppträder kronologiskt i just denna ordning, och det

ena ställningstagandet tycks ha gett det andra. Inte minst gäller detta kärnkraftens band till fredsfrågan via atombomben och Lindholms skräck inför denna. På denna punkt tvingar också utvecklingskepticismen den pensionerade styckjunkaren att bli antimilitarist.

FNL-rörelsen

Då Lindholm beskriver sin väg in i FNL-rörelsen tar han sitt avstamp i 50-talet. Det var på många sätt en lycklig tid. Även om kalla kriget kastade sina skuggor också över Sverige rådde det utvecklingsoptimism och en tro på att man i stillsam och rationell anda kunde bygga ett välfärdssamhälle för alla. I bjärt kontrast mot 30-talets ideologiska lidelser började man under 50-talet istället att tala om ideologiernas död. På *Dagens Nyheter*s ledarsida gjorde sig Herbert Tingsten till tolk för denna ideologilöshet där bred konsensus kring den parlamentariska demokratin rådde, och politiken tedde sig som en form av tillämpad statistik.⁵¹² Lindholm hade inte något behov av att försvara de nazityska förbrytelser som rullades upp. Han hyrde ut sina tryckerityper och levde ett stillsamt och harmoniskt familjeliv i Rönninge. Även han hade kunnat glädjas åt att de stora politiska känslostormarnas tid var förbi. Men det gjorde han inte. Något saknades.

”Den som iakttog vår svenska ungdom under efterkrigsåren från 1945 och framåt 1950–60-talen måste ha fått en ganska dystert bild av det demokratiska samhällets förmåga att uppfostra bättre människor”, skriver Lindholm i sina anteckningar.⁵¹³ Världen skulle ha blivit en bättre plats genom ansvarskänsla och sundare rättsbegrepp – ordval identiska med partitidens – men blev i själva verket allt sämre. Hållningslösheten var total. Det enda man brydde sig om var ”modärna tidsfördriv” såsom motorism, sport, diskoteksdans och nöjesliv. Somliga förvildades av våldsfilmerna och porrpress. Materiell vällevnad och kortsiktig behovstillfredsställelse var det enda man ville uppnå.

Men då randades dagen för ett uppvaknande – ”ur idélöshetens träsk började det växa upp friska blommor”, skriver Lindholm. Allt fler vaknade till insikt om världens orättvisor. Framför allt var Vietnamkriget en ”flammande vårdkas” som manade till strid mot USA-imperialis-

men. ”Det var som om en ridå hade dragits bort inför ögon som förut var blinda. Här fick man nu plötsligt en stor uppgift – och livet en ny mening!”⁵¹⁴ För att livet ska ha mening krävs alltså kamp för en stor uppgift, det krävs personlig hållning och försakelser, allmännyttan före materiell egen nytta. Allt detta fann Lindholm i FNL-rörelsen.

Skälen till att Lindholm kände sig hemma i FNL-rörelsen var såväl ideologiska som kulturella. Beträffande ideologin är det främst det antiimperialistiska temat som går igen. Redan i sin första artikel i *Spöknippet* betraktade Lindholm antiimperialismen som en av fascismens centrala komponenter: varje folk ska få bestämma över sina egna angelägenheter utan inblandning av imperier. Över åren menar han ofta att detta är en viktig aspekt av nationalismen: nationellt självbestämmande förutsätter antiimperialism. Nationalism måste växa fram inifrån, från den grupp människor den ska förena. Internt i denna grupp svär man sedan trohet mot varandra utan att ha blicken ställd mot företrädare för andra, om än väsenslika, nationella projekt.

Då Lindholm i senare intervjuer får frågan om han fortfarande betraktar sig själv som nationalist är han förvisso ofta tvekan. En viktig del av hans ideologiska omorientering, inte minst hans egen förståelse av den, är att han gått från att vara nationell socialist till att vara internationell socialist.⁵¹⁵ Men när det antiimperialistiska ställningstagandet för FNL kommer på tal tvekar han inte. Folket i Vietnam har visat sig utomordentligt nationellt sinnade, och i sitt stöd för dem vill Lindholm alltjämt kalla sig för nationalist. ”Jag beundrar den rättskänsla för nationalism som driver dagens FNL-ungdomar”, säger han i en intervju i *Aftonbladet* 1971.⁵¹⁶

I det tidiga motståndet mot imperialismen är dock sammanlänkningsen av antiimperialism och nationalism bara *en* del. Den andra utgörs av en variant på det leninistiska temat om imperialism som kapitalismens följdverkan, då med en antisemitisk överlagring. I sin leninistiska variant var tanken vägledande för många medlemmar i den FNL-rörelse Lindholm nu sympatiserade med. Eftersom många andra av Lindholms tankar till synes är konstanta, fast de under 60-talet och framåt uttrycks utan antisemitisk biton, hade det nu varit rimligt att tro att så skulle vara fallet även på denna punkt. Men just i synen på

imperialismen som kapitalismens följdverkan är Lindholm märkbart nedtonad. I talet om att supermakten USA lägger sig i de små staternas angelägenheter görs inte kopplingen att det skulle bero på bakomliggande kapitalistiska motiv, som jakt på råvaror eller avsättningsmarknader. Att detta inte diskuteras är slående med tanke på hur Lindholm under 30-talet gång på gång upprepade påståendet att den socialistiska politiken i dåtidens Tyskland utsattes för imperialistisk aggression just eftersom den judiska storfinansen såg sina privilegier som hotade. På denna punkt råder alltså stor skillnad.

Också folkgemenskapen i FNL-rörelsen – det var så Lindholm såg den – var något som han värderade högt. Under partitiden kontrasterades den nationella folkgemenskapen mot den marxistiska klasskampen. Den skulle byggas underifrån till alla arbetande, eller värdeskapande, svenskers fromma på en sedan sekler framväxt nationell grund. Den marxistiska klasskampen hotade allt detta genom sin internationalism. Den ställde folk av samma blod mot varandra, och en sådan politisk kamp tjänade i slutändan endast den judiska storfinansen. Även om Lindholm ofta uttalar att han kände sig mest komfortabel tillsammans med kroppsarbetare, så är kärnan i den folkgemenskapstanke han uttrycker att alla sociala grupper ska forma nationen tillsammans. Just den sociala och åldersmässiga blandningen var något Lindholm värderade i FNL-rörelsen:

Där fanns människor ur både arbetar- och borgarklass, ur alla partier (utom kanske ”moderaterna”) och ur alla åldrar. Jag märkte att den så omtalade generationsklyftan var överbryggad i FNL. Där fanns också ganska många äldre människor, pensionärer och medelålders, även bland de ledande. Sara Lidman t.ex. – en av FNL:s främsta förkämpar o. talare – ingen kunde som hon vädja direkt till de gemensamma rättsbegrepp, som förenar oss alla, oberoende av åldern. Huvudstyrkan i rörelsen bestod dock av unga människor, mest kvinnor, och många av dem var kommunister – drivkraften i deras aktivitet var dock endast den självklara solidariteten med förtryckta människor i Indokina och protest mot USA:s våldspolitik.⁵¹⁷

En motsvarande social sammansättning tyckte sig Lindholm senare uppleva i Folkkampanjen mot kärnkraft.⁵¹⁸

Ett par aspekter av den uttryckta folkgemenskapstanken ska kort lyftas fram. Den första gäller ungdomen som avantgardistisk kraft. Även om den sociala bredden är folkgemenskapens kärna är det dock ungdomen som går i täten. Som många gånger tidigare inskräper Lindholm ungdomens samhällsförändrande roll med litterär referens till Viktor Rydbergs ”Dexippos”. Rydberg skildrar i denna dikt hur ungdomen i Aten inför fiendernas hot ställde sig i främsta ledet och drog med sig stadens äldre generationer i kampen. Lindholm hoppas att FNL-rörelsen ska kunna göra något liknande. Det är ungdomen som känner ”det gamla byråkratiska klassamhället som en tvångströja”, och vänder penningmakten och standardjakten ryggen. I ungdomen finns idealiteten oanfrätt, och solidariteten med ungdomens kämpaglöd är konstant från 20-talets kamplyrik.

Den andra aspekten av FNL-rörelsen som inkarnerad folkgemenskap är att Lindholm här, hos hög som låg, tycks finna den försakande och oegennyttiga människotyp han över åren pläderat för. På denna förändring av människorna skulle förändringen av hela samhället vila. I FNL-rörelsen såg Lindholm moraliska människor av god hållning, inga berusade eller drogade ”ligister”. Tvärtom fann han vakna och intelligenta personer som offrade fritid såväl som pengar ”för den stora sakens skull”.⁵¹⁹ Det skulle vara ”en nåd att stilla bedja om’ att en så oegennyttig offervilja och ansvarskänsla kunde rycka med sig hela Sveriges och hela världens ungdom, på vars skuldror den mörknande framtid nu lägges”, menar Lindholm, och låter understrykningen inskräpa det apokalyptiska tonfallet. Folkgemenskapstematiken röjer alltså flera starka ideologiska kontinuiteter med vad som uttrycktes under partitiden. Den är dock något mer än bara dröm och ideal. Folkgemenskapen är i FNL-rörelsen också direkt gestaltad politik, och därmed en bild av hur det ideala samhället ska se ut.

Så långt om de ideologiska likheterna. Framför allt verkar dock Lindholm känna sig hemma i det sena 60-talets radikaliserade politiska kultur. I en vidare mening handlar denna om en estetisk upplevelse av politiken, främst uttryckt genom massans kraft. I sina efterlämnade handlingar har Lindholm gjort förteckningar över alla de större demonstrationer och möten han deltagit i under dessa år. Det rör sig om ett

50-tal större möten och demonstrationer med FNL, och delvis parallellt med detta lika många möten med andra radikalpolitiska grupperingar. Senare rör det inte minst Folkkampanjen mot kärnkraft och demonstrationer mot kapprustningen, men det finns också demonstrationer mot Pinochets Chile, MPLA-möte för Angola, Sandinistmöte för Nicaragua, Kampucheamöte, möten anordnade av VPK, för tryckfrihet av FiB/Kulturfront, demonstrationer mot USA-imperialismen såväl som Sovjetimperialismen med mera. Till denna uppräknings av politiska demonstrationer lägger Lindholm också mera renodlade kulturarrangemang med politiskt budskap, som en nordisk musikfestival med Röda bönor och konserter där Arja Saijonmaa sjunger översättningar av den grekiske dissidenten Mikis Theodorakis. Uppräkningen fångar breda trender i 70-talets vänsterpolitiska miljö.⁵²⁰ Möjligen är det intressant att notera att det i uppräkningsen inte finns indikationer på att han deltagit i manifestationer riktade mot staten Israel. Här hade annars potentiellt funnits en projektionsyta för kvardröjande antisemitiska idéer. Annars är engagemanget som sagt brett.⁵²¹

Lindholm beskriver med hänförelse stämningen vid dessa möten. Sångerna och ”stridsropen”, men framför allt ”åsynen av alla dessa människor, mest ungdom men faktiskt ur alla åldrar och samhällsskikt, förenade i en gemensam vilja” ger en stark sinnlig upplevelse. Att redan åsynen, understruken av Lindholm själv, ger en sådan demonstration av makt visar återigen det som understrukits av såväl George Mosse som Arne Ruth i förhållande till Tredje rikets politiska estetik: i massan ges den enskilde en möjlighet att tillfälligt träda ur sin betydelselöshet.

Med liknande hänförelse skildras firandet av Saigons fall 30 april 1975. Eriksdalshallen var fullsatt. Talen hyllades med stormande applåder:

Sedan kom ett flertimmarsprogram med flera tal och kulturinslag, deklamation o. sånger: ”Befria Södern” mm, Fria Proteatern, Södra Bergens Balalajkor, musik, folkdanser o.s.v. Att höra dessa talkörer, och att bara se alla dessa människor o. deras hänförelse, strålande ögon, höjda armar, jubel – det var en stor upplevelse, något absolut sällsynt i vårt land.

Ja, det hela var som en dröm! Och när vi åkte hem vid 2-tiden på natten (jag fick lift med några kamrater från Rönninge) så instämde de

med mig: har man varit med om allt som hänt de senaste dagarna, så kan man dö – ty något bättre lär man nog aldrig få uppleva.⁵²²

Det är starka ord. Upplevelsen av massans känsloyttringar är inte upplevelsen av någon obehaglig massuggestion. Tvärtom, i likhet med upplevelsen av den nazityska estetiken vid partidagarna i Nürnberg 1929, är upplevelsen fundamentalt positiv. Talkörer, strålande ögon och höjda armar hade Lindholm mött redan där. Att han själv är klar över de estetiska likheterna och det känsloburna engagemangets betydelse då och nu visar han också i sin syn på FNL-rörelsens demonstrationståg:

En gång – 1. maj 1974 – anförtröddes jag att bära fanan åt Vasa FNL-grupp vid demonstrationen från Kungsträdgården till Hötorget. Det var 12000 i tåget. På Kungsgatan tänkte jag på, att här marscherade mina ”egna trupper” för snart 40 år sedan under fanor med samma färger – blå-gul-röd – och jag tyckte det var något symboliskt i detta: innerst inne är det ju samma rättsbegrepp som driver mig nu som då, fast det tar sig andra uttryck.⁵²³

Den blå-gul-röda fana som avses är förmodligen den ursprungliga spöknippsfanan, som i citatet likställs med FNL:s fana med motsvarande färger.

Lindholm kände alltså väl igen sig i flera av de ideologiska teman som kom till uttryck i FNL-rörelsen, liksom i dess estetik, manifestationsformer och – i vidare mening – lidelser. Den var en vacker blomma som rest sig ur idélöshetens träsk. Som den tyske historikern Götz Aly påpekat i sin bok om den tyska radikalismen i 60-talets studentrevolt fanns det iögonfallande likheter mellan ”trettio- och sextio-åttornas” politiska budskap. Inte minst gäller det i Alys analys idéerna om antiindividualismen, viljan att skapa en kulturell revolution, och ambitionen att forma en ny människa befriad från det gamla systemets alla lögner. På dessa punkter jämför Aly Joseph Goebbels uttalanden med den radikale studentledaren Rudi Dutschkes, och finner ofta en påfallande överlappning.⁵²⁴

Likheterna mellan 30-talets nationalsocialister och 70-talets radikala rörelser sågs också av andra i samtiden, med skilda värderingar. Lindholm

var positiv till massrörelsen och det estetiska uttrycket. En av dem som av samma skäl ställde sig negativ var däremot Ture Nerman. Nerman var under kriget redaktör för den antinazistiska tidningen *Trots allt!* och en ivrig polemiker mot Lindholms rörelse. Nerman hade, som bekant, ett mycket radikalt förflutet alltsedan arbetarrörelsens första år. Nu, i den nya radikalismens tidevarv, vände han sig dock mot FNL-rörelsen och vad han såg som ”ett gatans parlament i sämsta mening”.⁵²⁵ Massans politiska kraft, ackompanjerad av talkörer och smattrande fanor, var inget som han satte värde på. I denna mening förblev han motståndare till Sven Olov Lindholm också då denne vänt sina nationalsocialistiska kamrater ryggen.

Folkkampanjen mot kärnkraft

Stora delar av det radikala engagemang som kanaliserats genom FNL-rörelsen kom med tiden att ta sig andra uttryck. Arvtagarna till det radikalpolitiska engagemanget blev många. Lindholm skriver själv att han träffade många av sina nyfunna vänner i de möten mot kapprustning eller militärjuntan i Chile som han deltog i. Lindholms eget engagemang kanaliserades i första läget till Folkkampanjen mot kärnkraft. Arbetet drog igång 1978 och sträckte sig över folksröstningen om kärnkraft i mars 1980.

Den argumentation som Lindholm använder sig av i förhållande till kärnkraften känns igen, inte minst från de reviderade utgåvorna av *Döm ingen ohörd*, och bygger i alla delar på den antimaterialism som dröjt kvar sedan partitiden. Mot ”atomligans” tal om att kärnkraften är nödvändig för ökad produktion och ekonomisk tillväxt, menar Lindholm istället att den är både onödig och livsfarlig. Onödigheten består i detta fall främst av att Sverige har förutsättningar att klara sin energiförsörjning ändå. Den svenska naturen ska istället bistå med vad den har att ge i termer av skogsavfall och torvmossar, liksom av sol och vind. Så långt lyser Lindholms sedan länge kända känsla för fosterlandet och dess natur igenom. När det gäller faran ligger denna främst i risken för haverier, men också i existensen av kärnvapen. Rädslan för atomkrig, som Lindholm gett uttryck för många gånger, kan ses som sprungen

Bild 16 och 17. Under 1980-talets början gjorde Riksarkivet omfattande intervjuer med Sven Olov Lindholm. Han redogjorde i dessa för sin politiska aktivitet under 30- och 40-talen, men fick också berätta om hur han såg på sin samtid. Vid det slutliga intervjutillfället i maj 1981 togs ett antal porträttbilder. Det var då 55 år sedan han möttes av fascisternas propagandabil på kaserngården, och han var mitt uppe i sitt engagemang mot kärnkraften. Fotograf Hans Rydberg (bilden dublicerad av Emre Olgun). Sven Olov Lindholms samling, Riksarkivet Marieberg.

ur utvecklingsskepticismen. De ständigt ökande kraven på materiell behovstillfredsställelse, ett teknifierat och alltmer robotiserat samhälle, har inte lett till vare sig lyckligare eller bättre människor. Tvärtom har utvecklingen gett oss ett vapen så kraftfullt att vi kan omintetgöra vår

existens. Kärnvapnen framstår i denna tanke som det ultimata belägget på att världen går åt fel håll.⁵²⁶

Liksom i fallet med FNL-rörelsen är det dock tydligt att Lindholm känner sig hemmastadd i politikens manifestationsformer. Han redogör på samma sätt som tidigare med glädje över de demonstrationståg han går i. Strax före folkomröstningen deltar han i en jättelik demonstration som med solfanor, stridsrop och sång småningom samlas på Stockholms stadion som snabbt fylls med folk. Återigen skriver Lindholm att ”här var nu den sanna folkgemenskapen av både unga o. gamla ur alla ’samhällsklasser’ [...] talkörer och sånger hördes i nära tre timmar och kampstämningen var obeskrivlig”.⁵²⁷ Massans sammansättning såväl som dess demonstration av kraft värderas på samma positiva sätt som under FNL-tiden.

På samma sätt beskrivs kampen i sig som något eftersträvansvärt. Det är betecknande att den basala politiska aktivism som Lindholm ägnar sig åt då han affischerar, knackar dörr, delar ut flygblad, håller möten med lokalgruppen och så vidare begreppsliggörs på samma militära sätt som under den tid han var partiledare. Alla deltagare skildras som aktivister ”i sommar- och vinterkrig”, och Lindholm själv håller tal om läget på ”K-fronten”.⁵²⁸ Även om politiska mål finns framstår striden även som ett självändamål, det är genom att uppgå i denna som livet får mening och människan ges en plats i tillvaron. I ett annat sammanhang skriver Lindholm att han aldrig under sin ålderdom levde som en enstöring utan ”alltid hade något livsviktigt att kämpa för”.⁵²⁹ I denna kamp och strid låg motsättningen till det idélöshetens trask som han talat om. Känslan av att tillhöra en massrörelse, betecknad som den gestaltade folkgemenskapen, att delta i dess ritualiserade politiska arbete, och av att befinna sig i kamp/strid/krig för de idéer rörelsen företräder bildar en tydlig kontinuitet mellan FNL-tiden och Folkkampanjen mot kärnkraft.

På motståndarsidan finns också bekanta ansikten i termer av ”industri Kapitalismen, storbolagen, Asea-Atom” men också företrädare för vad som kan betecknas som ett parlamentariskt etablissemang. Liksom under partiåren förknippas detta etablissemang med fusk och mygel snarare än folkvilja. Inte minst är det socialdemokraterna, nu företrädade av Olof Palme, som iscensatt ”den största politiska bluff som förekommit

i Sverige” och som står i skottlinjen. Palme beskrivs rentav som kapitalisternas ”räddande djävul” då han lurat många kärnkraftsnegativa löntagare att rösta på Socialdemokraternas linje 2 i folkomröstningen 1980. Bilden av en socialdemokrati som sålt sig till kapitalismen är således bestående. I förståelsen av den egna rörelsen såväl som motståndarsidan går skiljelinjen alltså mellan antimaterialism och materialism såväl som mellan folk och elit: ”Kampen gällde i själva verket: valet mellan det etablerade ekonomiska högstandardsamhället – eller en natur- och människovänlig samhällsförnyelse ur folkdjupet”, summerar Lindholm.⁵³⁰

Freds rörelsen

Kampen för denna samhällsförnyelse till naturens och människornas fromma gick efter folkomröstningen organisatoriskt vidare till Svenska freds- och skiljedomsföreningen, som avslutningsvis kort ska belysas. I tidningen *Ny Dag*, partipolitiskt tillhörig Vänsterpartiet kommunisterna, intervjuades Lindholm kring detta engagemang 1984. Under rubriken ”Nazistledare lärde om – nu är han fredskämpe” säger Lindholm:

Vore jag ung idag skulle jag resa runt på talarturnéer för att mana ungdomen att bli aktiv mot militarism och kärnvapenhot och varna för rasföljelser och hotet mot demokratin.⁵³¹

Att vända sig mot ett eskalerande kärnvapenhot låg förvisso väl i linje med de tankar som kommit till uttryck i Folkkampanjen mot kärnkraft. Att bli aktiv antimilitarist var dock ett stort steg att ta för en gammal underofficer som gått in i politiken som en protest mot 1925 års nedrustningsbeslut.

I *Ny Dags* intervju säger Lindholm att han länge tvekat kring en isolerad svensk nedrustning, men att han nu menar att det är både möjligt och rimligt att börja i denna ända. Utsikterna att klara en stormaktskonflikt med kärnvapen är obefintliga, och ett försvar med konventionella vapen orealistiskt och följaktligen inte meningsfullt. Ett kärnvapenkrig medför att man vare sig kan äta eller dricka. Hur ska man under dessa omständigheter kunna försvara sig, undrar Lindholm.

Han lånar exempel från sin egen omprövning av den tyska nazismen och menar att samtiden är lika likgiltig inför kärnvapenförintelsen som judarna var inför sin egen förintelse i Tredje riket.⁵³² I de egna anteckningarna fortsätter han:

Året 1976 offrades 1800 miljarder på effektiva förstörelsevapen i världen [...] medan knappt 80 miljarder gick till u-hjälp. Redan nu kan hela mänskligheten utrotas och allt liv på jorden förintas enbart med USA:s och Sovjets atombombförråd. Dessa oerhörda kostnader till hypermodärna dödsmaskiner är givetvis avsedda att komma till användning. Det verkar som om den rika världens storfinansintressen ämnar lösa ”befolkningsöverskottet” på samma sätt som Hitler skulle lösa judefrågan!⁵³³

Att Lindholm nu ger Förintelsen en framskjuten roll som negativ referenspunkt är naturligtvis betecknande för den ideologiska förskjutningen. Samtidigt är det illustrativt att se hur stora delar av problembeskrivningen är konstant. De fördärvliga tecknen i tiden kan ändras liksom vad de jämförs med, men det är alltså materialismen, moderniteten, kapitalismen och stormakternas anspråk som är människornas fiender.

Sammanfattning

I programmet *Medlöparna* gav Sven Olov Lindholm i april 1980 sin enda tv-sända intervju. I denna, som huvudsakligen gick ut på att utröna om Lindholm själv hade kunnat bli en svensk Quisling, förkunnade Lindholm att han numera röstade på VPK.⁵³⁴ Även om han var noga med att inte binda sig är det självklart att en röst på samma kommunistparti som han ägnat en stor del av sitt liv åt att häckla, bekämpa och slåss mot inte var särskilt populär bland de gamla partikamraterna. Lindholm utvecklade själv i cirkulär till vänner och bekanta sina nya tankar som de utkristalliserats i de senare upplagorna av *Döm ingen ohörd*.⁵³⁵ De ansåg honom ”totalt förtappad” enligt honom själv.⁵³⁶

Det gällde naturligtvis vissa, men inte alla. Även om Lindholm till synes anträtt en ny väg lyste nazismens stigma på honom såväl som på gamla partikamrater som stod kvar i den nationella idémiljön. I detta öde fanns också grund för vänskap, även om åsikterna skavde alltmer

mot varandra. Ett exempel är Lindholms relation till Erik Walles, en gång ställföreträdande partiledare och driven antisemit. Då Walles under 80-talet gick in i organisationen Bevara Sverige Svenskt, ville han gärna ha Lindholms åsikt om detta. I vad som ser ut som ett försök att möta en gammal medkämpe halvvägs medger då Lindholm i brev att det förvisso kan vara angeläget att bevara svenskheten, men att invandringen knappast är tidens stora problem. Betydligt värre är då det amerikanska inflytandet på kultur, försvar och ekonomi. Därefter fyller han på med samma teman som i *Döm ingen ohörd*. Tonen är en, innehållet ett annat.⁵³⁷ Walles å sin sida gör i Sverigedemokraternas tidning *Sverige-Kuriren* ett par år senare en ganska hovsam beskrivning av oenigheten med den gamle partiledaren:

Sven Olov Lindholm är sedan många år engagerad i freds- och miljöfrågor. Detta har förändrat hans perspektiv från det nationella till det internationella och globala på ett sätt, som inte undgår att komma i konflikt med de idéer han kämpade för i yngre dagar. Förvånas man häröver får man nöja sig med förklaringen att Sven Olov Lindholms alltid levande idealitet har funnit ett föremål, som för honom nu ter sig angelägnare än ungdomstidens kampmål.⁵³⁸

Det är lätt att få intrycket av två äldre män som inser att de med tiden hamnat på olika sidor, men som i sin relativa ensamhet ändå vill försöka vårda en gammal vänskap.⁵³⁹

För de som kvarstod i den nationalsocialistiska miljön fanns det annars skäl att se förändringen som genuint negativ. Bortom Lindholms på ytan provocativa engagemang för VPK och frihetsrörelserna i tredje världen fanns dock vissa kontinuiteter sedan partitiden. Avseende det kärnklyster av begrepp som identifierades som särskilt centrala under partitiden kan följande sägas:

Antisemitismen, det ideologiska kärnvärdet under större delen av partitiden, försvinner ganska snabbt. Lindholm vill i efterhand knappast ens kännas vid att det förekom antisemitism i partiet, i alla fall inte i form av personförföljelser. I den mån den existerade ses antisemitismen i efterhand som en ideologisk import från Tyskland – ”vår enda”, skriver Lindholm i ett försök att återigen skildra den svenska

rörelsen som specifikt svensk.⁵⁴⁰ I ett annat sammanhang talar Lindholm om ”bananskalsantisemitism”, det vill säga ett föga genomtänkt och slentrianmässigt förhållningssätt till judar utan egentligt ideologiskt fundament.⁵⁴¹ I den mån den tidigare antisemitismen erkänns och ges tyngd är det genom att koppla den antijudiska hållningen till makt. Det var den judiska makten över kapitalet som man ville bryta. Denna makt är Lindholm fortfarande ute efter, också då dess antisemitiska överlagring upphört.

Antikapitalismen genomgår en motstridig utveckling efter partitiden. Å ena sidan finns den kvar. Kritiken av storfinanserna ligger fast, liksom den principiella tanken att en utjämning av resurser måste ske, även om fokus successivt växlar från nationellt till globalt. Å andra sidan är det uppenbart att det antikapitalistiska ställningstagandet nu understöds av andra begrepp än tidigare. Den antikapitalism som artikuleras efter partitidens slut knyts allt oftare till tanken om en jämnare fördelning av resurser som ett livsvillkor för människan som biologisk varelse. Detta kan, i linje med vad som sagts tidigare, uttryckas som att antikapitalismen alltmer transformeras till antikonsumentism. Polemiken mot storfinans, handelsmän och köphets är således intakt. Men där kapitalismen sades exploatera arbetare och de värden som arbete skapar, är problemet nu snarare att själva jorden exploateras. Detta slår mot grundvalen för mänskligt liv. Man kan betrakta denna förändring som en glidning från en rättvisetematik till en undergångstematik. Sammantaget innebär detta att antikapitalismen som begrepp allt tydligare länkas samman med den antimaterialism som funnits sedan partitiden. Denna antimaterialism framträder alltifrån 60-talet som det nya ideologiska kärnvärdet. Från att då ha varit intimt knuten till det antisemitiska temat framträder antikapitalismen nu snarast som en delmängd av denna antimaterialism. Detta får i sin tur också följd för de påfallande marxistiska tankegångar som uttrycktes under partitiden. Ett fokus på konflikten mellan arbete och kapital, eller värdeskapande arbete kontra arbetsfria inkomster, är inte längre framträdande. Konflikten betonas på produktion är inte förenlig med tanken att jorden exploateras. Detta får i sin tur den paradoxala konsekvensen att Lindholm parallellt med

sin ideologiska förflyttning vänsterut kan sägas bli allt mindre marxist, något som bör noteras.

Antiimperialismen sades tidigare sönderfalla i två delar. Den första gäller tanken om att nationalismen till sin natur måste vara principiellt antiimperialistisk. Den andra delen bygger på idén att imperialismen finns latent inbyggd i kapitalismen. Detta kan i sin tur uttryckas antingen på leninistiskt manér som att imperialismen är kapitalismens högsta stadium, eller ses som en aspekt av det judiska kapitalets strävande efter världsmakt. Under partitiden var denna senare antisemitiska hållning central, även om den, som tidigare visats, låg nära Lenins idé. Tar man Lindholms ideologiska förflyttning i beaktande skulle man nu möjligen tro att den antisemitiska överlagringen plockats bort, och att denna leninistiska antiimperialism kvarstår. I FNL-rörelsen hade det utan tvivel varit gångbart. Men snarast tycks hela idén om kapitalets immanenta strävande efter världsherravälde till stora delar ha fallit bort ur Lindholms tankevärld. Detta kan verka kontraintuitivt, men är möjligen en spegling av att Lindholms antikapitalism också förändrats på det sätt som uttryckts ovan. När det gäller tanken om de små nationernas existensrätt bortom varje imperialistiskt strävande finns dock en stark kontinuitet. FNL-ungdomarna har enligt Lindholm visat sig lika nationella som uttydningen av förkortningen, *Front national de libération du Viêt-nam du Sud*, antyder. FNL var alltså en nationell befrielsefront – just en sådan som Lindholm själv ansåg sig ha lett fyrtio år tidigare.

Antimaterialismen har berörts ovan. Den inkorporerar efter partitiden stora delar av kapitalismkritiken som istället transformerats till konsumtionskritik. Polemiken mot de njutningslystna lättingar som bara tänker på sin egen kortsiktiga behovstillfredsställelse fanns förvisso även tidigare, men det förkastliga levnadssättet kopplas nu direkt till mänsklighetens undergång. Häri finns en skillnad. Generellt sett ligger det i det antimaterialistiska temat annars en kontinuitet. Det förstärker sin position i ideologins kärna, och genom det faktum att flera andra delar av kärnklustret blivit alltmer perifera tronar det alltmera ensamt i centrum. Antimaterialismen omfattar inte enbart en kritik av köphets och maskinkultur, utan är i vidare mening också en plädering för en ny människa. Det är en människa som gått från egenintresse

till allmänintresse, från materialism till idealism, från stad till land, från maskinerna till jorden och som i alla avseenden utstrålar autenticitet och moralisk resning. Att det fanns en tematisk kontinuitet var Lindholm själv helt klar över. ”I viss mån var vi en föregångare till vad som på 1960-talet blev till radikala, antikapitalistiska miljörelser med krav på decentralisering, återgång till jordbruket och en enklare livsstil”, säger han i en intervju i början av 80-talet.⁵⁴² Skillnaden är att denna nya människa nu inte längre bara ska bygga den nationella folkgemenskapen, utan på sikt också ett fungerade världssamfund. En global ordning är nödvändig om mänskligheten ska räddas. Till idéutvecklingen under det antimaterialistiska och allmänt utvecklings- och modernitetskritiska temat ska också antimilitarismen läggas. På denna punkt har Lindholm gjort helt om. Fosterlandsförsvaret var helt centralt för skaparna av SFKO, försvarsbeslutet 1925 det som fick dem att engagera sig politiskt. Nu ställer sig Lindholm bakom en ensidig svensk nedrustning. Denna förändring är dock intimt knuten till motståndet mot kärnvapen, som i Lindholms tanke är det yttersta belägget för att den teknifierade moderniteten är ett hot mot mänskligheten.

Arbetaren idealiserades tidigare kraftigt. Liksom antikapitalismen och de delar av antiimperialismen som bygger på idén om imperialism som kapitalismens konsekvens, har fokus på arbetaren som den ”kommande tidens genius” kraftigt tonats ned. Sannolikt är detta en konsekvens av att den svenske arbetaren tidigare ställdes mot de judiska kapitalägare som stal värdet av vad arbetaren producerade. Denna sociala och rasliga konflikt är nu nedtonad av två skäl. För det första har antisemitismen gjort sig omöjlig och lyfts bort. För det andra har det blivit allt mindre viktigt att tala om värdeskapande arbete när själva produktionen allt tydligare ifrågasätts. Lindholm talar om global utjämning, men att det först ska skapas värden som sedan kan fördelas är inte en del av denna retorik. Att den strid mellan arbete och kapital, om än knuten till rasliga kategorier, som tidigare betonades starkt nu tvärtom tonas ned får återigen stora konsekvenser för Lindholms ideologiska profil. Det sociala konfliktperspektivet – klasskampen om man så vill – försvinner i takt med att Lindholm går åt vänster. Återigen framstår idéutvecklingen som paradoxal.

Arbetarstaten Tyskland identifierades som ett sjätte centralt tema i Lindholms texter från partitiden. Efter kriget fallerar bilden av Tyskland som en socialistisk mönsterstat under uppbyggnad. Tredje riket är inte längre en radikalpolitisk resurs. Under partitiden var grundtankarna att Tyskland byggde välfärd åt arbetarna, att den internationella judiska storfinansens såg sin makt hotad, och att de utrikes makter som styrdes av denna judendom följaktligen riktade sina imperialistiska vapen mot denna tyska socialism. Liksom i Kominterns tanke under 30-talet möts socialistisk framåtanda av imperialism och reaktion. Skillnaden ligger i att det för Komintern var det fascistiska Tyskland som ansågs bundet av kapitalintressen och därför riktade sina imperialistiska vapen utåt. Ingen av dessa idéer finns kvar efter kriget. Generellt har bilden av det nationalsocialistiska Tyskland förändrats nästintill diametralt. Förändringen utgår från synen på de nazistiska våldsdåden. I det ursprungliga läget betraktades rapporterna om dem som lögnerna från judepressen. I ett andra läge erkänns de, men skulden anses ligga längre ned i den nazistiska makthierarkin och de relativiseras genom att ställas vid sidan av allierade krigshandlingar. Fram till denna punkt är synen på Hitler som arbetarledare väsentligen intakt. I det tredje läget har Lindholm däremot bytt fot. Tvärt emot *Den Svenskes* rapportering 1934 om hur Hitler krossat reaktionen, ser han nu detta som ett märkesår för när urspårningen inleddes. Det var då den ”idealistiska socialismen” slogs i spillror, en ideologisk benämning som Lindholm ofta använder på sig själv. Som en del i omprövningen låter han allt oftare bröderna Strasser tona fram som företrädare för denna mera ”äkta” nationalsocialism. Då han i en senare intervju talar om *Mein Kampf* som en bok han tagit starkt intryck av är det inte Hitlers *Mein Kampf* han talar om. Denna säger han sig aldrig ha läst. Det är Otto Strassers självbiografi från 1969 med samma titel han har i åtanke.⁵⁴³ Strassers bok är djupt oppositionell mot Hitler, och att Lindholm gör denna markering av vad han läst och inte läst illustrerar naturligtvis också väl den bild av ideologisk omprövning han vill ge. Det faktum att Tyskland nu inte längre spelar rollen som arbetarstat och föredöme innebär inte att någon annan stat axlar denna roll. Detta är ett vittnesbörd om att statens tid i betydande utsträckning är förbi i Lindholms tankevärld. Fokus ligger nu på den internationella

nivån. Nationalsocialismen hade varit första steget på väg mot världssocialismen, skriver Lindholm i sina anteckningar. Nationalismen hade varit ett medel, men socialismen var ett kvarvarande mål.⁵⁴⁴

Sammanfattningsvis har det alltså skett en hel del i Sven Olov Lindholms tankevärld. En del är genuina förändringar, som förhållandet till militarismen och synen på Nazityskland som en arbetarstat. En del är glidningar inom teman som i grunden framstår som kontinuerliga, som principiell antikapitalism och delar av den antiimperialistiska agendan. En del är tankar där kontinuiteten är verkligt påfallande, som behovet av idealism och moralisk resning hos den enskilde. Mot bakgrund av att den forne nazistledaren flera gånger på sin ålders höst betecknade sig som kommunist, till och med på bästa sändningstid i tv, är det kanske mest slående att kontinuiteterna trots allt är så starka. Men till det noterbara hör också att flera av de marxistiska tankefigurer som artikulerades under partitiden en efter en faller bort. Att den programmatiskt antimarxistiska nationella socialismen skulle innehålla så mycket marxism var redan i första läget uppseendeväckande. Att den upphör i takt med Lindholms förflyttning vänsterut gör inte paradoxen mindre.

En förenklad bild ger vid handen att detta kan förklaras med en ideologisk rörelse från två håll enligt följande. Socialismen har hos Lindholm initialt två dimensioner: en idealistisk och en nationalistisk. Samtidigt som han över tid håller fast vid den ideella socialismen, utvecklas nationalismen med tiden till internationalism. För den brett definierade vänstern var det istället socialismens internationella paroller som var varaktiga. Däremot förändrades arbetarrörelsens fokus på materialism och ägande av produktionsmedel till att under efterkrigstiden alltmera omfatta antikonsumentism och modernitetskritik, något som med fog kan hävdas vara antimaterialism och i denna mening också idealism. Lindholms och den breda vänsterns utvecklingslinjer konvergerar i denna tanke i en idealistisk och internationell socialism. Företrädarna för denna socialism slöt gärna upp under FNL-rörelsens fanor eller i Folkkampanjen mot kärnkraft. Att stora delar av vänstern gett upp det reflexmässiga stödet för Sovjetunionen, som för NSAP/SSS utgjorde ett stort hot, och istället vänt stödet i kritik gjorde säkert att Lindholms väg in under fanorna underlättades. Härtill kände han

sig hemma just ”under fanor”, och i en vidare mening i den radikala politikens estetik och manifestationsformer.

Baserat på de omfattande kontinuiteterna kan man fråga sig i vilken mån det handlar om en ideologisk omprövning i Lindholms fall, eller om det i själva verket är världen som förändrats. En av de initiala forskningsfrågorna ställdes på just detta sätt. I den tidigare nämnda intervjun i *Ny Dag* är perspektivet just förändringsinriktat – den gamle nazistledaren har ”lärt om” som det heter i artikelrubriken, nu var han ”fredskämpe”. Det är föga förvånande att en VPK-anknuten tidning inte fokuserar kontinuiteterna i Lindholms engagemang, men när det gäller just antimilitarismen är omprövningen distinkt och lätt att se. Lindholm själv däremot vacklar betydligt i frågan om förändring. I sina efterlämnade anteckningar polemiserar han mot tanken att han skulle ha något att ångra. I ett annat sammanhang skriver han att ”allt prat om opportunism och ’kappvändning’ är nonsens, ty jag vinner ju ingenting (utan förlorar tydligen alla gamla vänner) genom denna s.k. omvändelse – om det är en sådan!”.⁵⁴⁵ På ett annat ställe har han klistrat in ett utklipp med texten till ”Så älskar vi dej”, en starkt nationellt präglad visa, om kärleken till det svenska landet med dess sjöar och berg som ska slås fritt från bolag och banker. På maskin har Lindholm själv tillfogat kommentaren ”detta är nationalsocialism” samt att den framförts av Fria Proteatern på många möten i Stockholm mellan 1975 och 1978. Texten härrör från 1937, och hade då lika gärna kunnat skrivas av Sven Olov Lindholm.⁵⁴⁶ I *Den Svenske* publicerades 1948 följande dikt, ”Stenbygden”:

Du land med hedar och vida skogar,
 vårt kära Småland, vår fosterbygd,
 Där fädren plöjde med nitets plogar
 och bröto marken med flit och dygd!
 Till dig vi längta – till berg och dalar,
 till bäckens lek bort i skogens gömma,
 Där än som fordom vi kunna drömma,
 när enslig tystnad i snåren talar.

I öde marken i bergens hållar
ha troll och tomtar sin rikedom,
Den syns i månljusa sommarkvällar,
det spörjs att berggrunden ej är tom.
Långt ner i jorden vi söka skatten,
med stark förtröstan är mycket funnet,
Och modigt vågat är hälften vunnet,
i kamp mot nöden och armodsnatten.

Men längesedan vi funnit målet,
fast mången aldrig dess värde ser:
I armen kraft och i viljan stålet
är just den vinning vår obygd ger.
Ännu finns sten för envar att bryta,
som har sin fosterjord högt i ära,
Som älskar Småland, det gamla kära,
och brustna länkar vill återknyta

Hör, vinden susar i tallars grenar
och diktar sånger på eget vis
Om älvors dans mellan skogens enar
och mjuka mossor och lingonris.
När natten faller på myr dalar,
när solen höjes vid österranden,
Vi höra alltjämt i ödelanden,
hur enslig tystnad i snåren talar

Dikten är skriven av en ung Sven Olov Lindholm 1920, samma år som han tog realen i Linköping. Den publicerades 1948, men den naturromantiska grundtonen, kärleken till fosterjorden, och önskan att brukandet av jorden ska skapa en bättre människa hade Lindholm med sig genom hela sitt politiska engagemang.⁵⁴⁷

Avslutande analys

I sin krönika över kommunismens 1900-talshistoria skriver den franske historikern François Furet att många europeiska intellektuella under mellankrigstiden hade svårt att välja mellan kommunism och nazism. Kartan hade ritats om efter första världskriget, kejsardömena hade fallit, men Woodrow Wilsons ambition att göra ”the world safe for democracy” visade sig mera komplicerad att sätta i verket än vad man först trott. Den liberala demokratins brist på exekutiv kraft tolkades som brist på livskraft, och många sökte sig till det radikalpolitiska fältet.⁵⁴⁸ Flera av de renegater som nämnts initialt i denna bok, inte minst den front-generation som Dan S. White talar om, går också att inränga i detta mönster. Man sökte socialismen, men tvangs kontinuerligt att ompröva den socialism man tyckte sig ha funnit och istället söka efter en ny.⁵⁴⁹

Även de aktörer som här stått i centrum, Nils Flyg och Sven Olov Lindholm, kan ses i detta sammanhang. Båda sökte kontinuerligt genom sina liv efter alternativa socialistiska resurser sedan de lämnat sin ideologiska ursprungsposition bakom sig. För Flyg är situationen särskilt tydlig. Han gör genom sitt avfall till nazismen under 40-talet väsentligen samma sak som den maoistiska vänstern senare kom att göra under 70-talet: avfärdar den sovjetiska kommunismen som en degenererad form av kommunism och tar den sovjetiska konflikten med Nazityskland, eller i det senare fallet Kina, som en intäkt för att det i själva verket är dessa stater som är den sanna socialismens framtid. För Lindholm är situationen inte lika tydlig. Visserligen sker hans avfall under den maoistiska vänsterns storhetstid, och visserligen anger han vid enstaka tillfällen Mao Zedong som inspiratör. Men samtidigt innehåller Lindholms senare ställningstagande element som delvis gör

hållningen svår att förstå som en form av socialism. Snarare skulle man kunna säga att Flyg använder Tyskland som en alternativ antikapitalistisk resurs, medan Lindholm använder den nya vänstern under 70-talet som en alternativ antimaterialistisk resurs med klara stråk av konservatism. Svårigheterna att exakt positionsbestämma Flyg och Lindholm illustrerar väl det radikalpolitiska fältets förändring under 1900-talet där inte heller en så central skiljelinje som den mellan radikalism och konservatism är alldeles uppenbar.

Flyg och Lindholm – en jämförelse

Det har blivit dags att summera Flygs och Lindholms idéutveckling och ställa deras ideologiska biografier i ett jämförande ljus. I linje med Freedens metodologiska utgångspunkter har i båda fallen identifierats en uppsättning ideologiska kärnbegrepp: ett antal sammanlänkande teman som ömsesidigt bidrar till förståelsen av varandra. I ett första läge har ett kärnkluster för perioden före övergångarna identifierats. Även om det över tid går att se vissa rörelser också här sammanfattar dessa kluster Flygs och Lindholms ideologiska utgångspunkter före respektive ”avfall”. I det andra läget har förändringarna i kärnklustret efter den ideologiska övergången analyserats. Fokus har här legat dels på de begrepp som kvarstår i idémängdens kärna, och alltså visar på en ideologisk kontinuitet, dels på de delar av det ursprungliga kärnklustret som fallit bort efter övergången. I linje med den metodologiska utgångspunkten innebär dessa bortfall också att de kvarvarande kärnbegreppens betydelse, åtminstone potentiellt, förändrats.

De kärnbegrepp som identifierats i en första fas är i Flygs fall *antikapitalism*, *antiimperialism*, *antimilitarism*, *antikominternism*, *idealisering av arbetet* och *arbetarstaten Sovjet*, samt i Lindholms fall *antisemitism*, *antikapitalism*, *antiimperialism*, *antimaterialism*, *idealisering av arbetaren* samt *arbetarstaten Tyskland*. Det finns således viktiga likheter men också skillnader. I den mån likheterna är slående ska detta inte misstolkas som en bristande dynamik i studien, utan istället ses som ett forskningsresultat i sig – kontinuiteterna är på många sätt påfallande. Det gäller inte bara den rent begreppsligt ideologiska analysen, utan

också det faktum att Flyg och Lindholm förhåller sig på ett likartat sätt till den samtida händelseutvecklingen, exempelvis krigen i Finland respektive Norge. De omfattande kontinuiteterna aktualiserar också frågan huruvida det är renegaterna eller renegaternas omgivning som rör på sig. I förhållande till begreppen ovan kan också noteras att Flyg såväl som Lindholm båda förskjuter den liberala versionen av demokrati. Någon skulle därför möjligen anse att antiliberalism eller antidemokrati vore lämpliga kärnbegrepp att närmare dissekera. Det kan dock snabbt konstateras att de båda aktörernas huvudinvändning mot den liberala demokratin ligger i systemets brist på ekonomisk maktfördelning, varför kärnbegreppet ”antikapitalism” och de delar av kärnklostret som nära kan relateras till detta begrepp får anses täcka stora delar av liberalism- och demokratikritiken. Detta faktum hindrar i sig inte att den framselekerade kärnan av begrepp kan problematiseras.

Likheter

Man kan konstatera att kärnklostren såsom de identifierats överlappar varandra på tre punkter. Det gäller *antikapitalism*, *antiimperialism* samt tron på *arbetarstaten* som en kontrast till det förtryck kapitalism och imperialism ger upphov till. Det finns här till en gemensam tro på att kapitalism och imperialism hänger samman. Hos Lindholm blir detta synligt i uppfattningen att det judiska sökandet efter världsherravälde är en följdverkan av den judiska kapitalismen. I *Den Svenske* menar man sig också ha funnit att Flyg närmat sig nationalsocialismen via uppfattningen att imperialismens kapitalistiska grundval är judisk och att den imperiala attacken primärt riktas mot Tyskland. Det är dock till synes inte Flygs egen uppfattning, som istället utgår från Lenins tankar om imperialismen som kapitalismens högsta stadium. Även om Lindholm ”etnifierar” kapitalet och definitionsmässigt ser det som judiskt, finns i sammanlänkningsen av kapitalism och imperialism en central likhet. Den bekräftas också av en påfallande enighet kring vilka stater, organisationer och dokument som inkarnerar denna förhatliga imperialism: Storbritannien, Nationernas förbund och fredstraktaten i Versailles.

Till likheterna inom ramen för det imperialistiska temat ska dock

också läggas en skillnad. Lindholms antiimperialism vilar på två olika angränsande begrepp; å ena sidan ses den i linje med ovanstående som en logisk följd av antikapitalismen, å andra sidan knyts den intimt till begreppet ”nation”. Av tanken på den nationella okränkbarheten följer logiskt att inga imperiala, expansionistiska strävanden kan anses legitima. Det är ett argument som till synes aldrig förekommer hos Flyg. Hos Lindholm finns det däremot redan 1926, och det är också denna begreppsliga konnotation som är kvarstående då han i sin senare fas engagerar sig i FNL-rörelsen och det vietnamesiska folkets rätt till sin egen nation. Oaktat skillnaderna mellan Flyg och Lindholm är deras grundläggande enighet dock en smula pikant: Hannah Arendt identifierade just imperialism som en central faktor bakom utvecklingen i kommunismens Sovjet och nazismens Tyskland.⁵⁵⁰ Här är istället de båda kommunist- och nazistledarna överens om en grundläggande antiimperialism – bland annat då man ser sitt eget ideologiska projekt vara utsatt för just imperialistisk aggression. Det är ett märkligt förhållande som kan noteras.

Kärnbegreppet *arbetarstat* gestaltas på olika sätt för de båda svenskarna. Flyg ser tidigt Sovjetunionen som en sådan. Efter en lång desillusionerad period växlar han sedan över till Tyskland, understödd av ett i grunden marxistiskt tänkande om samtidshistorien som en dialektisk kamp mellan socialism och kapitalism där ett tredje alternativ inte ges. Sovjets utveckling mot imperialism (bland annat genom medlemskapet i NF) och Tysklands konflikt med denna sovjetiska imperialism tas nu som intäkt för att Tyskland måste betraktas som en i grunden socialistisk stat. Att utvecklingen obevekligt går mot socialism anses allttjämt klart. Att ställa sig på socialismens sida är alltså att ställa sig på historiens sida, historicismen är med andra ord intakt. Däremot hyllas aldrig Tyskland på samma sätt som Sovjetunionen, och omdefinitionen sker också i en för Flyg mera tryckt situation. De yttre förutsättningarna för valen av arbetarstat är med andra ord olika. Däremot kan det noteras att Tyskland och Ryssland tidigt ses som över tid jämbördiga pretenderer på att ligga i revolutionsutvecklingens framkant – ibland tar den ena täten, ibland den andra, som Flyg med stöd av Lenin uttrycker saken. Berlin är en väl så lämplig hemmahamn för världssocialismen

som någonsin Moskva. Denna öppenhet är initialt knuten till begreppet ”antiimperialism”, på tanken att Tyskland såväl som Sovjet är utsatta för västmakternas imperialistiska aggression. Detta synsätt verkar småningom i protysk riktning.

Då det gäller Lindholm och arbetarstaten kan det konstateras att hans idé att Hitler gett folket socialism är just den idé som Flyg tar över under 40-talet. Hitlers vägran att underordna sig den judiska kapitalismens förmenta diktat skildras som just en kamp mellan socialism och kapitalism. I denna mening är också Lindholms tänkande präglad av en (pseudo)marxistisk dialektik. Efter kriget lämnar Lindholm idén om Tyskland som socialistisk arbetarstat bakom sig. Han gör stegvis en omprövning av Hitler, och identifierar alltmera tydligt mordet på Strasserfalangen 1934 som ett brytningsår. Det var då, menar Lindholm i efterhand, som denna tyska variant av socialism spårade ur – en tankefigur som generellt är återkommande i såväl Flygs som Lindholms fall. Detta innebär dock inte att Lindholm, som en spegelbild av Flyg, med en dialektisk pendelrörelse sluter upp bakom Sovjetstaten. Han sluter inte upp bakom någon annan stat heller. I Lindholms andra ideologiska fas är nämligen arbetarstaten som begrepp och idé överspelad. Istället fokuseras behovet av internationalism, rentav en världsregering. Internationalismen betecknas nu som en nödvändighet för mänsklighetens överlevnad. I avsaknaden av ett positivt socialistiskt exempel finns således också en brygga till begreppet ”antimaterialism” genom att tonvikten nu hamnat på fördelning av jordens knappa resurser. I cirkulär till gamla partikamrater, i sitt minnestal vid partimartyren Hallberg-Cuulas grav och framför allt i de senare upplagorna av *Döm ingen ohörd* är detta tydligt. För Flyg byter idén om arbetarstaten alltså sitt objekt, medan den för Lindholm försvinner ut mot den ideologiska periferin.

Det kan finnas skäl att här beröra relationen mellan det nationella och det internationella sammanhanget, socialismens territoriella utsträckning om man så vill. Relationen mellan kommunism och nazism brukar i denna fråga schematiskt beskrivas enligt följande: den marxistiska socialismen ser den kapitalistiska produktionsordningens exploatering som konstant och oberoende av nationsgränser. En konsekvens av detta är att proletarietets kamp för upprättelse också måste vara

världsvid. Det är av detta skäl proletärer i alla länder ska förena sig, som *Kommunistiska manifestets* slutord lyder. Den klasskamp som enligt Marx i denna globala politiska strid är fundamental, ses däremot ur en nazistisk horisont istället som ett hot. Klasskampen ställer landsmän mot varandra och hotar nationen, vars kvaliteter främst ligger i dess historiska och organiska framväxt, ofta beskriven i mytiska termer. Fundamentet ligger alltså i att klasser korsar nationsgränser och att den politiska potential som följer av detta beskrivs som positiv eller negativ. Denna schematiska skiljelinje går att se också i materialet om Flyg och Lindholm. Icke desto mindre går det att betrakta båda som socialister: det är det sociala rättfärdighetssträvandet som står i centrum hos dem båda, det man över tid ändrar åsikt om är socialismens ”arenor”. Det man söker svar på är frågan: inom vilka gränser kan socialismen byggas?

Flyg har tidigt en internationell ambition att bygga en världsvid socialism på centralistisk grund, fastlagd av Komintern i Moskva. När han utesluts ur Komintern 1929 medför detta hos honom också en stark kritik av att det ryska kommunistpartiet fått ett alltför stort inflytande i organisationen. Komintern ansågs ha anträtt nationalismens väg, där enskilda nationers behov ställdes framför de gemensamma. Då Flyg ställs utanför Komintern innebar detta dock paradoxalt nog att han fick gå i samma riktning som kritiken, mot en växande nationalism. Socialismen måste formas på olika sätt beroende på förutsättningarna, hävdade han nu, och han återopade lärofadern Lenin som stöd för denna avvikelse från den principfasta internationalismen.

Detta har i undersökningen jämförts med vad Lindholm säger om nationalismen med stöd i Hitler: den kommer att ha sina egna varianter. Nationalismen kan aldrig uttryckas i centrala diktat med mindre än att den gör våld på sitt eget fundament, nationens okränkbarhet och egenart. Det finns härtill också visst stöd för tanken att Lindholm ser nationalismen snarast som en form av socialism. Han menar redan i sin första artikel 1926 att nationen är den lämpligaste arenan att bygga social rättfärdighet utifrån. Det är denna sociala ambition som nationen ska tjäna. Nationen är således i Lindholms tanke ingen hierarkisk struktur. Tvärtom ligger hans syn på nationen i linje med vad han i *Svensk frihetskamp* skriver om soldatsocialismen: ett samhälle orga-

niserat som ett regemente, vars centrala värde är att alla oberoende av social tillhörighet behandlas lika och ges samma förutsättningar från start. Då Lindholm senare rör sig mot internationalismen står den sociala rättfärdighetstanken, knuten till idén om global omfördelning, alltså starkt.

Inom ramen för temat om internationalism kontra nationalism som arenor för socialismen ska det också kort noteras att man hos Flyg såväl som hos Lindholm kan spåra ett drag av nordism. Inte minst gäller detta under kriget i talet om Nordens neutralitet och de små staternas rätt, men i Flygs fall även tidigare. Denna nordism kan ses som en utvidgad nationalism eller internationalistiskt substitut, men den bygger hos Flyg såväl som Lindholm på idéer om kulturell och språklig samhörighet.

Nationalismen, eller snarare nationen, aktualiserar avslutningsvis också den metodologiskt inriktade frågan om det begreppsliga kärnklustret och vad som är hemmahörande där. Särskilt Lindholm använder ju begreppet "nation" mycket frekvent. Det är dock fullt möjligt att snarare se nationen som en viktig aspekt i tre av de identifierade kärnbegreppen hos honom. För det första är, i linje med ovanstående, nationen den arena inom vars gränser socialismen ska byggas. Som arena för socialismen ges nationen en antikapitalistisk halt, och svarar mot detta begrepp. För det andra ger nationens okränkbarhet en betydelsefull ingång i den antiimperialistiska hållningen. För det tredje finns det i vurmen för natur och jord – för nationen betraktad som fosterjord – en intim koppling mellan nationen och antimaterialismen. Sett på detta sätt är det befogat att ställa nationen utanför Lindholms kärnkluster – ett synsätt som viss nyare forskning åtminstone delvis sekunderat – utan att för den skull se den som obetydlig.⁵⁵¹

Skillnader

I undersökningen har också ett antal skillnader mellan de båda aktörernas begreppsliga kärnkluster noterats. Till de avgörande hör *antisemitismen*. Medan den hos Lindholm är dominant under större delen av partitiden, är den i Flygs fall ganska blygsamt företrädd också under hans pronazistiska fas. Det är dock möjligt se denna skillnad som inte

fullt så distinkt. Antisemitismen är i Lindholms fall inte ursprunglig, och då den förekommer stöds den regelmässigt av det antikapitalistiska ställningstagandet. Detta sker på ett sådant sätt att det finns skäl att betrakta kapitalismen som den egentliga måltavlan, snarare än att se de antijudiska utfallen som rasbiologiskt grundad antisemitism. Det är den judiska makten man vill åt snarare än den judiska rasen, säger Lindholm.

Just den ”judiska kapitalmakten” var något som kunde uppfattas som ett problem också i delar av Flygs ursprungliga idémiljö. *Stormklockan* var här inget undantag. Synbarligen gjorde dock aldrig Flyg några utfall i denna riktning. Ställer man Flyg och Lindholm sida vid sida och jämför mängden antisemitiska uttalanden kommer man strax fram till att skillnaden i absoluta tal är enorm. Det går dock även i denna åtskillnad att se en likhet: såväl Flyg som Lindholm var relativt sett ”lite” antisemiter i förhållande till de idémiljöer de befann sig i. Den ungdomliga vänsterrörelse som Flyg tillhörde gick som sagt inte fri från antisemitiska stereotyper och efter sitt pronazistiska avfall omgärdades han av antisemiter som Carl-Ernfrid Carlberg, Holger Möllman-Palmgren och Per Engdahl. I dessa sammanhang gick hans egen uttryckta antisemitism från obefintlig till svag. Lindholms antisemitism var under större delen av partitiden förvisso omfattande och en väl inarbetad del i det politiska budskapet. Men i den egna rörelsen var Lindholm knappast den mest framträdande antisemiten. I denna roll framträdde istället andra: den nämnde Erik Waller, som upprättade ett kartotek över Sveriges judar; Olof Öhrström, som under sin redaktörsperiod på *Den Svenske* förde tidningen i en alltmer utrerad antisemitisk riktning, eller Manne Bergh, som excellerade i antisemitiska karikatyrer på förstasidorna i samma tidning. Exempelen är fler.⁵⁵²

Då det gäller *idealiseringsen av arbetaren* respektive *arbetet* är detta två begreppsliga teman som skenbart ligger varandra nära. Så är dock inte fallet. Lindholms idealisering av arbetaren bygger förvisso också på en positiv värdering av arbetet, i vilket allt värdeskapande ingår. Den som producerar värden av skilda slag (här finns en vaghet i Lindholms uttryck) är definitionsmässigt arbetare – definitionsmässigt ofta också svensk, och ställs i en etnifierad klasskamp mot det internationella judiska

kapital som stjäla arbetets frukter. Samtidigt finns det hos Lindholm ett tydligt fokus på arbetaren som gestalt, den ”kommande tidens genius”, en figur med nästintill mytologiska kvaliteter.

Hos Flyg är arbetaren däremot påfallande anonym. Liksom hos Lindholm anses han ha rätt till frukterna av sitt arbete. Här delar Flyg marxismens moraliska ingångsvärde: att exploateringen av arbetarna innebär en stöld av det mervärde som adderas till en vara då den förfinas i produktionen. Men för Flyg är skapandet av mervärde viktigt i sig själv. Schematiskt kan det uttryckas så, att Lindholm idealiserar den som producerar medan Flyg idealiserar produktionen. Där Flyg ser 30-talets sovjetiska produktionsökning i relation till krisen i det kapitalistiska väst ser Lindholmpressen istället hur stachanovitsystemet vid samma tid reducerar arbetaren till en produktionsfaktor. Denna kritik av produktionens rovdrift på människorna kan spåras redan i Lindholms kamplryk, och även i den mångfaldigt återgivna texten om arbetaren som ”den kommande tidens gestalt” talas om att denne ska befrias från den boja som det produktiva arbetet innebär. Att arbetet är något man, i Marx efterföljd, ska göras fri från är synbarligen inte en tanke som finns hos Flyg. Den finns däremot hos Lindholm. För Flyg är det den ofrivilliga friheten från arbete – arbetslösheten – som är det större problemet.

Denna skiljelinje mellan idealiseringen av arbetet och av arbetaren är således nära anknuten till begreppet *antimaterialism* och till synen på materiella värden. Lindholm står på denna punkt för en över tid kontinuerlig kritik av ”bukfyllnadslärornas” fokus på materiell vinning. Denna kritik tar skepnad i partitidens vurm för en ny livsstil och skapandet av en ny autentisk människa som lever närmare jorden, men också i kritiken av senare tiders urbana och njutningslystna ”lättingar” som inte kan eller vill prata om något annat än mat och bilar. Just bilen är signifikant – där Flyg älskade att köra runt med sin amerikanska Dodge på vägarna runt Nacka, förkunnar däremot Lindholm att han är en svuren fiende till bilismen. Det fanns i den tyska nazismen ett starkt idealistiskt idéinnehåll, men det finns ingenting hos Flyg som antyder att denna idealism var viktig i övergångsprocessen. Han står fast vid sina materialistiska utgångspunkter. På samma sätt står Lindholm fast

i sin antimaterialism som över åren får en allt starkare ställning i det ideologiska kärnklustret. Det faktum att Lindholm med relativ enkelhet kunde engagera sig i den nya brett definierade vänsterns frågor på 70-talet har delvis att göra med att denna vänster hade en annan inställning till materiell produktion än 30-talets vänster.

Ytterligare en skillnad som kan noteras vid en jämförelse är *antimilitarismens* ställning. Den finns endast i Flygs kärnkluster. Det kan kanske synas märkligt eftersom begreppen ”antikapitalism” och ”anti-imperialism”, liksom föreställningen om deras inbördes samhörighet, finns belagda hos både Flyg och Lindholm. I Flygs värld är antimilitarismen den logiska konsekvensen av dessa antipatier. Antimilitarismen var ursprungligare än mycket annat i det ideologiska kärnklustret, och den dröjde sig kvar också sedan mycket annat börjat förändras. Småningom försvann den, åtminstone dess nära koppling till begreppet ”antikapitalism”. Det är dock märkbart att flera av antimilitarismens angränsande begrepp, som fred, neutralitet och en vilja att tillförsäkra Nordens länder frihet, finns kvar hos Flyg och i det senare skedet länkas till tron på Tyskland som en ny arbetarstat – det är i samarbetet med denna stat som Nordens fred och frihet ska vinnas i socialismens samverkande Europa.

Lindholm, som själv var militär, gick däremot in i politiken som en direkt konsekvens av den svenska nedrustningen på 20-talet. Det är således snarast bristen på militarism och försvarsvilja i Sverige som lyser igenom som motiverande faktorer i hans tidiga politiska engagemang. På sin ålders höst började han dock vackla i sin försvarsvilja, och engagerade sig istället i fredsrörelsen. Även han blev alltså i slutändan antimilitarist. Det är dock notabelt att Lindholm når antimilitarismen från annat håll än Flyg. För Flyg är den intimt knuten till begreppet ”antikapitalism”, för Lindholm i den senare fasen lika intimt till begreppet ”antimaterialism”. Det främsta vittnesbördet om att den moderna utvecklingen går åt fel håll är att mänskligheten lyckats skapa ett vapen som kan utplåna dess egen existens. Det är atombomben, betraktad som en frukt av den moderna materialismen, som för Lindholm faller avgörandet.

Angränsande teman

Vid sidan av dessa direkta jämförelser av Flygs och Lindholms ideologiska kärnkuster kan ett antal angränsande teman identifieras. En sådan central likhet är synen på den hotande kulturfaran. Den yttrar sig hos Flyg som polemik mot kortspel, ”dundersupning” och Nick Carter-litteratur och hos Lindholm som en mer allmän uppmaning att bearbeta den egna karaktären. Det går att se en skiljelinje mellan Flyg och Lindholm på denna punkt i det att Lindholms polemik mot kulturfaran har en tydlig antimaterialistisk udd som Flyg saknar. Men det finns också viktiga likheter i synen på den hotande kulturfaran. För det första innebär svaret på detta hot att en ny människa måste skapas för att ett nytt och bättre samhälle ska bli möjligt. Av detta intresse för en ny och bättre människa följer också ett naturligt fokus på barn och ungdom. Ett av de tydligaste uttrycken för denna ambition är den socialistiska barnlillesverksamheten i Flygs parti, men flera exempel kan ges.

För det andra kan man i synen på kulturfaran och den nya människan som ett svar på denna fara se en gemensam urspårnings- eller degenerationstematik. Påfallande ofta knyts denna idé i sin tur till tanken om en sann kontra en sviken socialism. Det är nämligen Flygs såväl som Lindholms uppfattning att socialdemokratin har ett särskilt ansvar för samtidens förfall. Att Flyg ser processen runt Andra internationals bortdöende och partisplittringen 1917 som viktiga indikationer på den maktbärande socialdemokratins degeneration är inte underligt. Det kan dock noteras att även Lindholm har positiva saker att säga om den ursprungliga socialdemokratin och den rättskänsla som rädde under August Palms dagar. Det brott som socialdemokratin anses ha begått tolkas på liknande sätt av såväl Flyg som Lindholm: den har accepterat kapitalismen och det borgerliga samhället.

Av denna gemensamma urspårnings- och degenerationstematik följer alltså logiskt en tanke om ideologisk renhet. Men det är också viktigt att samma tematik röjer en uppfattning om historiens inneboende rörelse och gång. Till denna tanke hör också en utrerad maktanalys, som schematiskt kan beskrivas enligt följande. För Flyg såväl som för Lindholm är problemet i samtiden att en grupp människor på orätta

grunder har makt, medan en annan grupp människor på orätta grunder saknar makt. Den politiska uppgiften består i att korrigera denna obalans, med rättvisa och social harmoni som följd. Frågan är här hur denna förändring till det bättre kan ske, och i Flygs såväl som Lindholms fall är svaret: en ny människa. Att Lindholms nya människa blickar bakåt mot ett tillstånd av ursprunglighet och strävar efter att utplåna sina materiella böjelser – drag som knappast finns hos Flygs nya människa – rubbar inte tankefigurens övergripande likhet. Sammantaget kan man således konstatera att alla idéer om kulturfaran i den degenererade samtiden, det socialistiska sveket och renheten, liksom föreställningarna om historiens gång och behovet av en ny och bättre människa, hänger samman i en helhet, och att Flyg såväl som Lindholm delar dessa uppfattningar.

Det finns också likheter i gränslandet mellan ideologi och sakpolitik att notera. Inte minst är det lätt att se hur man i inställningen till Sovjetunionen respektive Tyskland som arbetarstater är något kluven. Å ena sidan behövs respektive stat som en positiv resurs i den egna politiska propagandan. Det är genom sin socialistiska förebildlighet de förvärvar sin plats i det idébegreppsliga kärnklustret. Å andra sidan finns ett starkt behov av att markera distans. I Flygs fall sker det successivt under 30-talet, då en allt tydligare distinktion mellan samtidens Sovjetunion och de ursprungliga – ”rena” för att återknyta till tidigare resonemang – revolutionära idealen växer fram. För Lindholm sker samma sak genom upprepade markeringar mot ”tyskeriet” i de partisammanslutningar han över åren tillhör.

Det kan konstateras att dessa ibland något dubbeltydiga avståndsmarkeringar också praktiskt kom att manifesteras genom nya partibildningar med lösare bindning till de båda arbetarstaterna. I Flygs fall genom att han utesluts ur Komintern, i Lindholms fall genom att han efter det misslyckade kuppförsoket utesluts ur Furugårds parti.

En annan likhet som följer av dessa, om än villkorade, band till andra stater i närområdet är att såväl Flyg som Lindholm med världskrigets utbrott exponerades för anklagelser om femtekolonnverksamhet. Särskilt för Lindholm är denna anklagelse en black om foten. Det är denna förmodade opålitlighet som gör att han aldrig får åka som frivillig till

finska vinterkriget, och samma misstankar som får honom att på eget initiativ betyga sin trohet inför Gustaf V. Femtekolonnanklagelsen var något Lindholm slogs mot både före, under och efter kriget.

För Flyg var däremot anklagelsen om rysk infiltration i Sverige länge en tillgång. Det var en anklagelse som kunde användas partitaktiskt mot de ”ryska sorkarna” i den svenska Kominternsektionen. Kopplingen till främmande makt var här dessutom öppen och ideologiskt motiverad, och därmed lätt att slå mynt av. Det är betecknande att också erfarenheten av Quislings maktövertagande i Norge 1940 vänds mot de ”potentiella quislingarna” i Sveriges kommunistiska parti. I Flygs senare protyska fas slår anklagelsen om tyskeri också mot honom. I vad mån denna anklagelse hade reell grund ska lämnas osagt, men det kan än en gång konstateras att Flyg i alla fall hade en etablerad kontaktyta med Nazityskland genom de återkommande bidragen till *Folkets Dagblad*.

En tongivande skillnad mellan Flyg och Lindholm vid sidan av det ideologiska kärnklustret är förhållningssättet till den politiska estetik. För Lindholm är denna en starkt motiverande kraft genom hela hans politiska engagemang. Redan i skildringarna från partikongressen i Nürnberg 1929 kan man se hur positivt de nazistiska ritualerna och uppmarschkulturen uppfattas. Fanorna, talkörerna, de uniformt klädda och tågande massorna ger en demonstration av kraft som avsätter ett så djupt intryck att det finns kvar genom hela livet. I själva verket är det samma estetik som Lindholm tycker sig se i såväl FNL-rörelsen som i Folkkampanjen mot kärnkraft. Som fanbärare för FNL-grupperna ser han likheter med det egna partiets uppmarscher, och att FNL-fanans färgsättning överensstämmer med den egna rörelsens finner han djupt symboliskt. Då kärnkraftsstridens folkmassor väller in på Stockholms stadion för en gemensam slutmanifestation strax före folkomröstningen 1980 skildras stämningen på ett sätt som ligger helt i linje med Nürnberg 1929. Även här var det solfanor, talkörer och en obeskrivlig kampstämning som satte sinnet i brand. Att Lindholm i dessa rörelser tycker sig se en bredd som motsvarar hans idé om en sann klassöverskridande folkgemenskap gör inte intrycket sämre.

Då Nils Flyg och hans intryck av politikens estetiska manifestationer ställs bredvid Lindholms är kontrasten slående. Det finns ingenting som

antyder att Flyg skulle ha lockats till vare sig den ena eller andra politiska riktningen av estetiska skäl. Enstaka markeringar om hur Nevskij Prospekt badar i ljus och människomassor väller fram i leende tåg är just inget mer än enstaka markeringar. Inte heller avfallet i protysk riktning sker med dessa förtecken. Det är ett avfall som präglas av politisk logik och beräkning, inte av ritualernas känslomässiga suggestionskraft.

Sammanfattningsvis kan sägas att en jämförelse mellan Flygs och Lindholms symmetriska övergångar rymmer likheter såväl som skillnader. Det är dessutom i flera fall så att en skenbar likhet rymmer skillnader, medan det som synbarligen är en skillnad också rymmer ett element av likhet. Det som är mest slående då det gäller Flyg, och som bidrar till att förklara den vidare ideologiska utvecklingen, är hans tidiga lanserande av Tyskland som potentiell bas för den globala socialismen. Denna protyska böjelse går i själva verket att se redan under de tidiga Kominternåren. Det kan ånyo påpekas att det positiva intresset för Tyskland som motor för den revolutionära omdaning var brett omfattat i arbetarrörelsen, men för Flyg kom det att bli ett grundläggande rekvisit som tillsammans med kärnklostrets utveckling i övrigt fick påtagliga konsekvenser.

När det gäller Lindholm är det tveklöst mest slående de många och tidiga marxistiska tankefigurerna. Att marxismen avfärdas som en internationalistisk och splittrande lära är självklart, det är på dessa grunder nationalsocialismen allmänt definieras som en antimarxistisk ideologi. Vid närmare påseende företräder dock även Lindholm en etnifierad klasskampstanke, en idé om att imperialismen är kapitalismens följdverkan, en uppfattning att arbetaren har rätt till de värden som hans arbete skapar liksom en tanke om att arbetaren slutgiltigt ska frigöras från den boja det produktiva arbetet innebär. Det vill säga i flera led tankefigurer som kan beskrivas som marxistiska, om än inte fullt teoretiskt underbyggda. Potentiellt hade dessa idéfragment kunnat slå en bro till Lindholms senare ideologiska hemvist. Det faktum att så inte sker blir således ytterligare en illustration av det faktum att 60- och 70-talets nya vänster inte företrädde en socialism av samma slag som partierna på 30-talet, oberoende av om den då artikulerades av Socialistiska partiet eller av Sveriges kommunistiska parti.

Flyg och Lindholm jämfört med andra renegater

De svenska renegaternas avfall framstår som tämligen unika genom aktörernas framskjutna positioner, genom den synbarliga symmetrin och genom det faktum att avfallen sker från två håll parallellt. Där- emot är de som sagt inte unika fall av renegadism under den europeiska mellankrigstiden. Flera av de renegater som nämndes som jämförbara i inledningen av denna bok tonar också fram i det material som här studerats. Redan i Holger Carlssons bok om nazismen i Sverige från 1942 konstateras med avsky att Flyg aspirerar på att bli en ”svensk Doriot”, något som inte tycks vara alldeles långt från sanningen.⁵⁵³ Flyg träffade Doriot på plats i Frankrike, och även i Lindholmrörelsens press skildras Doriot som ett föredöme.⁵⁵⁴ Likaså gratulerar Lindholm Oswald Mosley till valframgångarna, och i fallet med de norska marxister Øystein Sørensen studerat finns nära personliga band till Flyg.⁵⁵⁵ Det finns således ett antal kontaktytor att studera. Möjligen går det också att se drag av interdependens, ett ömsesidigt betingat avfall. Inte minst gäller detta Flyg och Håkon Meyer, vars kontakt och likartade ställningstagande antyder påverkan.

Som i alla komparationer finns både likheter och skillnader. Ställda bredvid flera av de europeiska renegater som nämnts i forskningsöversikten sticker Flyg och Lindholm båda ut på ett mycket iögonfallande sätt: de blev som svenskar aldrig utsatta för ockupation under kriget. Marcel Déat, Jacques Doriot, Henri de Man, Bolesław Piasecki, Eugène Olausen och Håkon Meyer framlevde alla sina liv i stater som ockuperades av tyska trupper – i fallet Piasecki senare också av sovjetiska. Dessa aktörers avfall äger i samtliga fall, åtminstone delvis, rum under eller i nära anslutning till ockupationen. Det starka yttre tryck som Ashley Lavelle identifierar som tänkbar bakomliggande faktor i en renegat-process går alltså att se hos alla ovan nämnda. Sådana yttre faktorer kan i Flygs och Lindholms fall uteslutas. Det faktum att de som svenskar aldrig tvangs att bekänna färg vid en ockupation särskiljer dem också. Den anklagelse om potentiell kollaboration som ofta riktades mot dem får vi aldrig veta något om bärkraften i.

Jämte detta svenska predikament utanför den europeiska storkonflikten finns ytterligare ett par särdrag i de svenska fallen värda att notera.

Det gäller särdrag som snarast illustrerar vad som kan kallas svensk politisk kultur. I materialet om Flyg och Lindholm kan på flera ställen urskiljas drag som stämmer överens med en intuitiv förståelse av vad som kännetecknar denna. Då Birger Furugård utesluter Lindholm ur det egna partiet 1933, inte för att han förbrutit sig mot rörelsens Führerprincip utan för att han brutit mot partiets stadga, är det ett sådant exempel. Då Kominternordföranden Dimitrij Manuilskij i sina tirader mot Flyg och Kilbom 1929 ändå ger det svenska kommunistpartiet beröm för hur väl man fullgör rapporteringsskyldigheten mot Komintern är det ett annat. I båda fallen tonar formalismen fram som ett svenskt kännetecken. I Sverige fyller man i sina blanketter och följer reglerna. Om man jämför med andra europeiska renegater är det dock två andra särdrag i gränslandet mellan ideologi och politisk kultur som sticker ut som specifika.

Småstatsperspektiv och rysskräck

För det första kan det noteras att Flyg såväl som Lindholm tydligt lyfter fram de små staternas rätt. Ofta är det just så det antiimperialistiska argumentet formuleras. Att Sverige är en liten stat i Europas utkant vars frihet och neutralitet hotas av stormakternas anlopp är uppenbart. I den meningen speglar tanken både en upplevd risk och ett egenintresse. Det är också ett intresse som Sverige anses dela med sina nordiska grannar. De nordistiska parollerna ska alltså ses i detta ljus. Temat om de små staternas rätt är i litteraturen om de renegater som nämnts ovan inget som är framträdande, inte heller hos de norska renegater Øystein Sørensen analyserar. Inte heller finns det hos Henri de Man, trots att hans hemland Belgien kan ses som just en småstat. Möjligen är de belgiska nationalitetsproblemen en faktor bakom detta, men det förblir en spekulat. Sannolikt spelar också det belgiska koloniala arvet in. I linje med detta finns småstatsargumentet inte heller hos Oswald Mosley, som istället framstår som en klassisk brittisk imperiebärare.

Det andra som kan noteras som en särskiljande faktor är antikommunismen. Det gäller då huvudsakligen Flyg. I hans fall är det den över åren allt djupare misstron mot Komintern och sedermera Sovjet

som på många sätt avgör den politiska färdriktningen. Detta manifesterades inte minst i Silvernålskampanjen. Denna kampanj drog till sig en stor del av det antibolsjevikiska etablissemanget i Sverige, och Flyg kunde här återknyta till de antiryska stämningar som fanns företrädade i såväl Ålandsfrågan som under finska vinterkriget. I alla dessa frågor tangerade Flyg ett viktigt stråk i det svenska kollektiva medvetandet: rysskräcken. Konflikterna med grannen i öst hade över seklerna format en bergfast idé om den hotfulle ryssen; från 1300-talets gränskonflikter med Novgorod via stora nordiska kriget under 1700-talet till skärsliparnas misstänkta spionage under tidigt 1900-tal.⁵⁵⁶ I pamfletten *Ett varningsord* från 1912 hade Sven Hedin lagt ut texten om hur invaderande ryska kosacker skulle ta Kungsträdgården i Stockholm i besittning efter en imaginär ockupation. De ryska hästarna fick i Hedins text äta sitt hö vid fötterna av Karl XII:s staty, en bild med stark symbolisk betydelse.⁵⁵⁷ Att just Sven Hedin var en av dem som med glädje bar Flygs antikommunistiska silvernål är inte att förundras över. Tsardömet hade visat sig vara ett säkerhetspolitiskt hot mot Sverige, och det fanns inga skäl att anta att inte också Sovjetunionen var det. Den våldsamma antikominternismen faller i detta avseende väl in i en djupt liggande idémässig trend i Sverige.

Jämfört med de andra renegaterna innebär detta en avvikelse. Den enda som utvecklar en motsvarande animositet mot Komintern är Jacques Doriot. I hans fall är dock sannolikt andra faktorer överordnade. Doriot hade redan under tidigt 20-tal haft en stark position i Komintern, och satt till och med i dess exekutiva kommitté. Enligt vissa bedömare var han på väg uppåt i organisationen då han som populär borgmästare i Saint-Denis utvecklade en folkfrontsliknande idé innan denna blev Kominterns officiella linje. Det slog tidsmässigt inte på mer än ett par månader innan Komintern svängde, men liksom i fallet Flyg utslöts Doriot ur organisationen för bristande hörsamhet mot centralismens princip. Han förstörde med detta en god karriärmöjlighet. Istället grundade han 1936 sitt parti Parti Populaire Français, som under kriget blev ett framstående pronazistiskt kollaboratörsparti. Tar man denna förhistoria i beaktande får man i hans fall söka motviljan i personligt aggt snarare än i en redan djupt känd oro för en rysk aggression.

Generationsperspektiv och antikapitalism

I jämförelsen mellan de europeiska renegatfallen och de svenska är dock likheterna större än skillnaderna. I linje med vad Lavelle skriver kan man exempelvis fastslå att alla i sina övergångar går ”med sin tid”. I den socialistiska frontgeneration som White talar om gäller det samtliga, och till denna rad kan också Flyg liksom de norska marxisterna läggas. Lindholm avviker från mönstret, dels genom att hans avfall kommer senare under 60-talet, dels för att han avfaller i motsatt riktning. Icke desto mindre är också Lindholm en exponent för tendensen att ideologiska övergångar av detta slag sker ”med” tidens riktning snarare än ”mot”, för att tala med Lavelle. Den enda person i den tidigare uppräknningen som avviker från detta mönster är tysken Horst Mahler. Efter att ha grundat tyska Röda armé-fraktionen, och under 70-talet suttit i fängelse för terroristbrott, släpptes han under tidigt 80-tal. Efter en successiv positionsförflyttning under 80- och 90-tal, då han bland annat publicerade sig i tysk nationalistisk press, engagerade han sig under tidigt 2000-tal i Nationaldemokratische Partei Deutschlands. Han har vid flera tillfällen dömts för förintelseförnekelse och hatbrott, något han utan framgång försökt undkomma genom att söka politisk asyl i Ungern. Märkbart lite har skrivits om Mahlers politiska övergång. I de försök som gjorts har man bland annat pekat på antisionism som ett ideologiskt förbindelseled mellan hans båda ideologiska faser. Oaktat hur Mahlers övergång ska värderas kan det konstateras att han knappast går i tidsandans riktning då han under 2000-talet blir nazist.

Till likheterna hör också, som sagt, det faktum att många av de nämnda renegaterna tillhörde samma generation, något som också lyfts fram av Dan S. White. Henri de Man föddes 1885, Marcel Déat 1894, Oswald Mosley 1896 och Jacques Doriot 1898. I denna rad kan också Nils Flyg, född 1891, med enkelhet inrangeras. Sven Olov Lindholm, född 1903, kan med någon rätt också ses i samma sammanhang. Han gjorde, som vi kunnat se, en i flera avseenden påfallande marxistisk tolkning av nationalsocialismens idégoods. Samtidigt är han något för ung för att det ska vara relevant att tala om första världskriget som en central generationsspecifik erfarenhet. Inte heller de upplevelser av svek, prövning och omprövning under Andra internationalens slutfas

under det tidiga 10-talet som för Flyg och flera av de övriga kom att vara viktiga spelade någon roll för Lindholm. Liksom för polacken Piasecki, född 1915 i ett Polen som vid denna tid var delat och inte existerade som självständig stat, var det snarare revolutionsutvecklingen i Ryssland och senare Sovjetunionen som dominerade tankarna. Det var det hot som kom från öst som var centralt för Lindholms försvarsvilja, och det var från detta håll som hoten kom också mot Polen. Så till vida är det möjligt att se att händelseutvecklingen under första världskriget var central också för Lindholm och Piasecki. För Whites frontgeneration låg fokus oftast i väst, medan det för Lindholm och Piasecki var hotet från Sovjetunionen som stod i fokus för engagemanget.

Till de tongivande likheterna hör också flera ideologiska aspekter. I samtliga fall kan man se ett sökande efter en mera ursprunglig, ”ren”, icke urspårad eller praktiskt mera välfungerande typ av socialism. Denna fråga var i samtiden mera öppen än man tror. Inte minst White gör en stor poäng av att eftervärldens sökande efter en socialism som inkarnerade det objektiva sanna arbetarintresset är fåfäng möda. ”It is doubtful if there was a correct course for European socialism in the era between the wars”, förkunnar han, och bidrar således liksom William Brustein och Götz Aly till att förklara de nazistiska arbetarrösterna. Det finns enligt White åtminstone fyra delar i frontgenerationens ideologiska omprövning. De är samtliga applicerbara på Flyg, men i väsentliga delar också på Lindholm trots att han förflyttade sig i motsatt riktning.

Den första och mest allmänna faktorn är det antikapitalistiska ställningstagandet. Det är en fogyta som löper mellan alla renegaternas faser och är en självklar utgångspunkt: det man söker är en alternativ socialism, inte ett alternativ till socialismen. Som vi sett gäller motståndet mot kapitalismen också de båda svenskarna. För många i frontgenerationen ansågs uppslutningen kring antikapitalismen, inte bara den marxistiska socialismens, som något i grunden positivt. En bred antikapitalism var en möjlighet, inte ett hot. En sådan, mera tillåtande, antikapitalism öppnade dörrarna mot andra delar av det radikalpolitiska fältet.⁵⁵⁸

För det andra följde med denna mera öppna antikapitalism också ett uppluckrat klassbegrepp. Att endast appellera till arbetarklassen räckte inte. För att kunna nå verklig politisk förändring behövde man ha ett

bredare anslag. Det uppluckrade klassbegreppet vilade i denna mening på en realpolitisk analys.⁵⁵⁹ Att Lindholm företer ett bredare klassbegrepp där det inte finns några principiella hinder att äga produktionsmedel är inte förvånande. Det var just i denna ideologiska färdriktning frontgenerationen kom att gå. Men även Flyg börjar, som vi sett, under 30-talet att reflektera över begreppet ”folk”. I ambitionerna att göra 1 maj till en nationalsocialistisk dag och 6 juni till en socialistisk kan man se hur såväl Flyg som Lindholm försökte göra sitt eget väljarunderlag så brett som möjligt.

För det tredje vilade omprövningen på en djupt liggande historicism. Det fanns en tydlig idé, inte minst hos Henri de Man, om att de tyska nazistiska framgångarna var sprungna ur historiens inre dynamik. Även hos vissa av de norrmän Sørensen studerar går mönstret att se. En av dem, Albin Eines, menade explicit att nationalsocialismen hade historien på sin sida. Historiens lagbundenhet verkade mot kapitalismen och för nazismen.⁵⁶⁰ I denna tanke, som delades också av Flyg i hans senare fas, ges historien själv ett slags aktörsstatus. Historien väljer sina verktyg – ibland Ryssland, ibland Tyskland. Men dess inneboende målsättning att krossa den kapitalistiska ojämlikheten och bygga nästa historiska steg – socialismen – är densamma.

För det fjärde innebar det ovanstående att frontgenerationen slöt sig till tanken att Tyskland var en garant för socialismen inom ett ”samverkande Europas” ram. Det är också detta nyckelbegrepp man sluter upp kring. De Man hävdade att detta tyska sociala ansvarstagande låg i den ”europeiska evolutionens inre logik”. Déat hävdade att Tyskland med nödvändighet skulle genomföra en social revolution i Europa, oaktagt vad befolkningen tyckte. Det var helt enkelt förutskickat.⁵⁶¹ Även Håkon Meyer slöt upp bakom en sådan analys.⁵⁶²

En praktisk konsekvens av denna gemensamma ideologiska utveckling är att den i många fall tvingade fram nya partier. Inte minst Oswald Mosley används av White för att illustrera detta faktum. Det gäller både hans New Party, grundat efter missnöje med att hans förslag till central ekonomisk planering avslagits, och det senare British Union of Fascists. Flygs och Lindholms respektive partibildningar kan också ses i sammanhanget. Flyg uteslöts förvisso ur Komintern, medan Lindholm

aktivt försökte störta Furugård i en kupp. I båda fallen, liksom i fallet Mosley, används dock de nya partibildningarna för att lösa en pågående tvist inom respektive parti. Dessa uppkommande behov av en politisk nystart passar också väl in i bilden av en ideologisk förändringsprocess.

Kontaktytor och eftermäle

Det är inte lätt att helt klarlägga i vilken mån de europeiska renegaterna och de svenska träffades och potentiellt bidrog till varandras utveckling. Ömsesidig påverkan mellan Flyg och Lindholm fanns det till synes knappast någon – enligt vissa källor möttes de hos Osramdirektören Schéle sommaren 1942 för att diskutera eventuellt gemensamma initiativ, men det konkreta resultatet tycks ha varit litet. Senare tankar på valsamverkan mellan Flygs och Lindholms partier förekom också inför valet 1944. Det blev dock aldrig något av detta.⁵⁶³

En kontaktyta mellan de svenska renegaterna och övriga som nämnts går dock att följa över åren. Det gäller relationen mellan Nils Flyg och Håkon Meyer. De hade mötts redan på det norska socialdemokratiska ungdomsförbundets konferens 1923, och hade över åren en god kontakt ända fram till Flygs död 1943.⁵⁶⁴ Flera brev från Meyer finns bevarade i Flygs personsamling, och Meyer skickade bland annat sin skrift *Historieopfatning og marxisme* till Flyg med dedikation och tack för en trevlig nyårskväll 1934–35.⁵⁶⁵ Vad Flyg och Meyer talade om under det gemensamma nyårsfirandet kan vi inte veta. Men klart är att fundamenten i den marxistiska historieuppfattning Meyer lade ut texten kring i sin skrift – historicismen och dialektiken – skulle bli viktiga komponenter i hans egen övergång. Det var de som vi sett också för Flyg. I Øystein Sørensens genomgång av Meyers positionsförflyttning känns mycket igen från Flyg. Meyer menade att det pågående kriget skulle betraktas ur ”dialektisk synvinkel”, där den som tillskansade sig makten att krossa det gamla systemet också hade rätten på sin sida. Det var den obevkliga historien som tilldelade denna makt. Meyer laborerade i sitt historiska perspektiv med en succession av tidsepoker, där en socialdemokratisk och liberal tidsepok efterträts av nationalsocialismens tidsepok. Det var i denna tidsepok naturligt att det nya Tyskland fick en dominerande

roll i Europa, rentav genom skapandet av ett intereuropeiskt national-socialistiskt parti på tysk grund.

På andra sidan var fienderna konstanta. Det var det statskapitalistiska Sovjet och den västliga imperialismen, nu i allians med varandra. Dessa makter – Sovjet, Storbritannien och Amerika – definieras explicit som utomeuropeiska makter. Särskilt viktigt var det för Meyer att det plutokratiska England led nederlag, det skulle tjäna arbetarna väl.⁵⁶⁶

I detta resonemang känns Flyg igen. Det var, som Sørensen skriver, en nationalsocialism där socialismen var det centrala. I Meyers förståelse av nazismen som en alternativ socialism och inte primärt en raslära finns också fog för tanken att antisemitismen inte var avgörande för hans förflyttning. Detta har tidigare slagits fast i fallet Flyg. I själva verket var Meyer en än svalare antisemit än Flyg, snarast en motståndare till denna del av det nazistiska budskapet. Då de norska judarna skulle deporteras ställde Meyer vid upprepade tillfällen upp med transporter för att de skulle undgå deportation, han ställde sin lägenhet till förfogande, och han gav ekonomiskt stöd till dem. I det så kallade ”rettsoppjøret” efter krigsslutet framhölls dessa faktorer som förmildrande. Meyer dömdes till tio års straffarbete, men släpptes i förtid. Han flyttade senare till Sverige, där han startade en importfirma. Han dog i Malmö 1989.⁵⁶⁷

Avslutningsvis ska också något sägas om renegaternas eftermäle. Denna bild är sammantaget splittrad. Som konstaterades initialt i denna bok har den svenska arbetarrörelsen inte alltid varit bekväm med att hantera Flyg. Sørensen skriver på samma tema att de fem norska överlöparna ofta bemötts med tystnad och att de är arbetarrörelsens ”dåliga samvete”.⁵⁶⁸ Det är lätt att intuitivt förstå detta. Renegaterna gjorde ju gemensam sak med fienden, härtill en fiende som förlorade kriget och vars mest bestående politiska insats är folkmordet på Europas judar. Flyg fick själv aldrig någon chans att i efterhand förklara eller urskulda sin övergång. Lindholm däremot kämpade hela sitt återstående liv med att inskräpa sitt och den egna rörelsens oberoende av Tyskland, och tillbakavisade med kraft uppfattningen att han skulle ha blivit en svensk Quisling vid en ockupation. Att eftermälet både då det gäller Flyg och Lindholm är ganska mörkt är knappast överraskande.

Mer överraskande är att detta inte gäller alla de behandlade rene-

gaterna. Oswald Mosley mötte över åren en större acceptans från dem som aldrig trott att den partipolitiskt ombytliga Mosley varit fascist på djupet. Hans memoarer från 1968 fick ett gott mottagande, liksom en senare biografi av Robert Skidelsky. Han gjorde flera tv-intervjuer som ofta togs väl emot. Henri de Man genomgick en liknande process. Också i hans fall publicerades en biografi, av Peter Dodge 1966. Vid tjugoförminnet av hans död, 1973, hölls en vetenskaplig konferens i Genève med utgångspunkt i hans texter. Då bildades också Association for the Study of the Work of Henri de Man. Till hundraårsminnet av hans födelse 1985 ordnade hans hemstad Antwerpen en utställning om honom. Även Marcel Déat fick viss upprättelse då hans memoarer publicerades postumt 1989.⁵⁶⁹ Det kan te sig märkligt att de Man och Déat, som rent sakligt båda var involverade i kollaboration under kriget, mötts av mer förståelse för sitt agerande än de båda svenskarna. De var ju aldrig i närheten av något liknande. Möjligen är det just ockupationshistorien som gör avstegen lättare att bortse från – ställda inför ett yttre tryck fanns inga andra val än kollaboration.

Renegater i politiskt lärande – några tankar

Allra sist ska något sägas om vad som kännetecknar de olika renegaternas övergångar i termer av lärande. Finns det något särskilt som betingar dessa processer? Hur sker omprövningen, kan stegen identifieras? Vad är det man anser att man lärt sig i sin övergång, och vem är det egentligen som lär? Den i litteraturen om de nämnda renegaterna som kommer närmast de här frågorna är White, då han identifierar ett antal steg i övergången, ofta med en kritik av den ortodoxa marxismens förutsägelser och postulat som grund. Det var alltså det man i ett första läge trott på som i en ny situation inte längre gällde. Förutsägelsena fungerade inte och behövde omprövas för att det politiska budskapet skulle hänga ihop bättre. Lavelle närmar sig, förmodligen omedvetet, en liknande tanke. Det gör han dels då han talar om upplevelsen av förlust som ett viktigt rekvisit för omprövning, dels genom att tala om ”fläckar” i den radikala förkunnelsen som tidigt skulle visa att den enskilde aktören var på väg i konservativ riktning. I båda dessa fall pekar Lavelle på faktorer, yttre

eller i idémängdens kärna, som skapar eller visar på bristande idémässig koherens. Omprövningen innebär i detta avseende ett sökande efter en uppsättning idéer som hänger bättre ihop än de idéer man överger.

Negativa begrepp

Den som går längst i att extrahera generella ideologiska mönster i rene-gatlitteraturen är Sørensen. Han gör det i relation till norska Nasjonal Samling och dess idéer för att spåra vad som här kan kallas socialism, men också för att kunna se vilka idémässiga kontinuiteter som finns att se över tid hos renegaterna med hemvist i detta parti. Han identifierar bland annat tron på revolutionen, arbetarnas historiska rätt och den starka staten som viktiga, positivt uttryckta ideologiska delmängder, som uttryckte vad man ville uppnå. Men en särskilt viktig roll spelar också de negativt uttryckta ideologiska begreppen, det man polemiserar mot och aktivt vill bekämpa. Det har redan i rekapituleringen av Whites tankar konstaterats att antikapitalismen är helt central för de europeiska renegaterna, och det gäller som vi sett också i de båda svenska fallen. Utöver motståndet mot kapitalismen talar Sørensen bland annat om ett motstånd mot liberalism, mot politisk demokrati och parlamentarism, och mot socialdemokratien. Mellan dessa negationer råder en betydande överlappning.⁵⁷⁰

Också i fallen Flyg och Lindholm är de negativt uttryckta begreppen avgörande.⁵⁷¹ I flera fall är det just dessa som överbryggar aktörernas båda faser. Detta är med andra ord ett helt centralt forskningsresultat: ofta hävdas att en ideologi inte kan definieras genom sina uttryckta antipatier. Det skäl som anges är att ett negativt uttryckt begrepp, exempelvis ”antikapitalism”, är mångtydigt och har många vitt skilda konklusioner. Även Michael Freeden är inne på denna tanke då han menar att en ideologi inte kan definieras huvudsakligen genom vad som negeras. Resultaten här visar dock att det tvärtom är de negativt uttryckta begreppen som är mest centrala då det gäller renegater. Skälen är två: för det första för att negationerna är just mångtydiga, vilket i en övergångsprocess är en fördel. För det andra för att de tydligt markerar i vilken riktning en ideologisk övergång absolut inte kan gå.

Dessa förhållanden gör det i sin tur intressant att pröva ett par tankar. För det första att det kan vara möjligt att spåra en genom åren överordnad ideologisk antipati som dröjer sig kvar som särskilt essentiell, och som förklarar varför ställningstaganden i viss riktning inte leder till konklusioner som annars vore inom räckhåll. Då det gäller Flyg kan det exempelvis noteras att han vid 30-talets slut vid flera tillfällen jämställer Stalins Sovjet och Hitlers Tyskland som jämbördiga diktaturer. På denna punkt säger han inget som inte kunde ha sagts av en genomsnittlig folktoppartist vid samma tid. Men det är inte till Folkpartiet han går. Antikapitalismen är alltför viktig för detta. Av detta skäl blir Flyg heller aldrig socialdemokrat, trots att det var många partikamrater som över åren gick i den riktningen. För Flyg var dessa de riktiga renegaterna. Han övervägde till och med polisanmälan mot dem som spekulerade i att det var mot socialdemokratin han var på väg.⁵⁷²

För det andra väcks tanken att potentiella renegater kan spåras genom att de definierar sig ensidigt negativt. Även om det jämte de negativt uttryckta begreppen hos Flyg och Lindholm finns en tro på de positiva kontrasterna – arbetarstaterna – så kan det konstateras att vagheten på denna punkt är betydande. Om kapitalismen vet man vad man tycker, man vet varför – den stjälar arbetarens möda, alstrar kriser etcetera – och man vet också vad den för med sig i termer av imperialism och militarism. Alltså ska den förskjutas, och socialismen ska byggas istället. Men hur ska denna socialism se ut, bortsett från att den ska negra de karaktärsdrag som kapitalismen anses ha? Här är otydligheten mera påfallande. Potentiellt finns här en nyckel till övergången: negationen är konstant och tydlig, men negationens konsekvens – socialismen – mera vag och förhandlingsbar. För det tredje är det, slutligen, intressant att notera att de ideologiska företrädarna för två politiska projekt som oftast brukar betraktas som i grunden utopiska, inriktade mot det goda samhälle man i framtiden avser att bygga, i så hög grad definierar sig mot vad man absolut vill undvika och att denna ömsesidiga negativitet förebådar en symmetrisk ideologisk övergång.

Omprövning och koherens

Definierande för renegaternas förflyttning är alltså en stark kontinuitet i de uttryckta antipatierna. Icke desto mindre finns också ett positivt idéinnehåll, uttryckt inte minst i tron på arbetarstaten: det socialistiska föredömet som går i bräschen i kampen mot kapitalismen. Att flera av renegaterna har ett så dialektiskt präglad tänkande förstärker bilden. En socialist är antikapitalist och en kapitalist är antisocialist. Begreppen förutsätter varandra och de historiska realiteterna uttrycks ofta på detta sätt. Samtidigt förändras synen på vem som är det socialistiska föredömet uppenbarligen i en stegvis omprövning, en process som kan analyseras närmare.

Som inledningsvis noterades för Freeden sitt metodologiska resonemang delvis med inspiration av Reinhart Koselleck och dennes begrepp ”erfarenhetsrum”. För Freeden ger detta begrepp en möjlighet att illustrera både interdependens och koherens. På samma sätt som begreppen på det semantiska fältet avgör varandras betydelse i ett internt sammanhang, länkar också erfarenheter i varandra och formar för den enskilde en sammanhängande erfarenhetskunskap som möjliggör välgrundade beslut och rationellt handlande. I erfarenhetsrummet samlas det vi lärt oss. Erfarenhetsrummet är för Freeden också en möjlighet att peka ut vissa begrepp – kärnbegreppen – som mer essentiella än andra, återigen genom den rumsliga analogin. Ett kök behöver en spis och en diskbänk liksom liberalismen behöver begreppet frihet. Annat är inte lika oförytterligt. I förståelsen av erfarenhetskunskapen som rumsligt organiserad, och behovet av att erfarenheterna i detta rum ska vara åtminstone hjälpligt sammanhängande för att vi ska kunna använda dem i vårt agerande mot framtidshorisonten, visar Koselleck och Freeden på saker som är viktiga också i denna undersökning.

Men det finns också skäl att dröja vid själva begreppet ”erfarenhet”, hur denna skapas och förändras. Helt centralt för Koselleck är som sagt tanken att vår erfarenhet intimt samspelar med vår förväntan. Erfarenheter skapar förväntan, och det är utifrån denna erfarenhetsgrundade förväntan vi väljer att handla på olika sätt. Men erfarenheten är också genom detta utsatt för ständig prövning: om det vi förväntar oss inte inträffar omprövar vi våra erfarenheter. Vi anser oss veta bättre,

och genom att ompröva vad vi upplevt har vi också reviderat vår erfarenhetskunskap. Att ompröva en enskild erfarenhet innebär också, på samma sätt som för begreppen på Freedens semantiska fält, att övriga erfarenheter i den totala erfarenhetsmängden hamnar i ett annat ljus. Om denna process fortgår över tid, och alltfler delar av det som i utgångsläget var den samlade erfarenhetskunskapen revideras, uppstår det småningom problem med koherensen. Detta får i sin tur betydelse för erfarenhetskunskapens kapacitet att ge oss råd för vårt handlande. Då mister den sin funktion, och vi tvingas att omvärdera antingen de kvarvarande erfarenheterna eller de som nyligen vunnits. Denna totala omprovning kan för den enskilde vara existentiellt utmanande, och det finns därför ett visst motstånd mot den. Detta motstånd kan hanteras på olika sätt. Antingen kan man negligera den bristande koherensen, eller så kan man välja att se vad som för många andra framstår som en högst central erfarenhet som ett falsarium. Ofta verkar ändå trycket, det erfarenhetsmässiga och det sociala, i längden för en omprovning.

Denna erfarenhetsdynamik är också verksam i en ideologisk omprovningsprocess. Såväl Lavelle som White tangerar tankegången; Lavelle genom att tala om upplevelsen av nederlag som en betingande faktor bakom ett ideologiskt avfall, White genom att lyfta första världskriget och den tidiga mellankrigstidens händelser som en serie generationsspecifika erfarenheter. I linje med Lavelle, White och den historieteoritiska ram som Koselleck erbjuder ska nu ett par noteringar kring de ideologiska lärprocesserna göras.

För det första kan man se att omprovningen sker i steg. Detta konstaterar också White, exempelvis då han följer hur renegaternas ifrågasättande av marxismens fatalism leder till idéer om statlig ekonomisk planering som ett första steg bort från den ortodoxa marxismen. Liknande resonemang går också att applicera på svenskarna. I Lindholms fall har det exempelvis konstaterats att hans omvärdering av Hitler och dennes politik har tre principiella steg. I ett första läge förnekas allt. Det som framkommer om förintelseläger och krigsbrott betraktas som lögn. Det är en god illustration till vad som sagts ovan om förnekelse som ett sätt att undvika erfarenhetsmässig omprovning. I ett andra läge är detta hårda förnekande något uppmjukat. Brotten

anses nu ha förekommit, men skulden fördelas på ett sådant sätt att Hitler och nationalsocialismen går oanfrätt ur omprövningen. Istället lanserar Lindholm en funktionalistisk förklaringsmodell, och skjuter ansvaret för förbrytelserna till Tredje rikets statliga byråkrati med följderna att ett personligt ansvar inte kan utkrävas. I ett tredje läge har dock det erfarenhetsmässiga trycket blivit för stort. Det är då inte bara tidningspressen, som tidigare regelmässigt ansetts ljuga, som hävdar att ett folk mord begåtts utan även Lindholms tyska vänner. I detta läge sluter Lindholm upp bakom en tolkning som betonar de ideologiska intentionerna bakom det nazistiska förtrycket. Följden blir att nationalsocialismen inte längre utgör ett politiskt alternativ – den idealistiska socialism som Lindholm letat efter får han nu söka någon annanstans. Att han i detta tredje läge uppfattar Hitlers politik som en ”urspårning” av nationalsocialismen som han förstått den ligger i korten.

Just det faktum att Lindholm i sin omprövningsprocess lanserar en funktionalistisk förklaring till de tyska krigsbrotten som ett slags mellansteg har också viss motsvarighet i fallet Flyg. För Flyg blev motståndet mot Komintern med tiden helt avgörande, men i sin första version vid splittringen 1929 var motståndet ganska mildt. Det var egentligen inte Komintern det var fel på, snarare ett antal personer i organisationens topp som inte förstod socialismens grundvalar. Lika som hos Lindholm kan man här se en tendens att vilja lägga felet där det får minst politisk-ideologisk konsekvens för en själv eftersom en sådan omprövning är krävande. Det är inte Komintern eller Hitler det är fel på, det är någon annan. Antingen enskilda personer i Komintern eller statsapparaten i Tyskland.

För det andra kan man i fallen Flyg och Lindholm se tydliga indikationer på att de i sina respektive övergångar ökar koherensen i den egna idémängden. Flera exempel kan ges. Flygs splittrade bild av Komintern och Sovjet leder över tid till ett stringent ställningstagande mot allt som kan knytas till den samtida ryska kommunismen. Att värdera ryska kommunister i Kominterns topp och den ryska kommunismen på diametralt olika sätt blev i längden logiskt ohållbart. En motsvarande paradox är Flygs betoning av nationella särdrag inom ramarna för en programmatiskt internationalistisk kommunism under det tidiga 30-talet. Också denna paradox försvinner i takt med att Flyg förflyttar sig alltmer tydligt till

det nationella politiska lägret. Allmänt verkar just paradoxerna i de båda aktörernas ställningstaganden med åren bli färre. Exempelvis försvinner i Lindholms fall den logiska motsättningen mellan å ena sidan ett fokus på fördelning av en produktionsvinst och å andra sidan en polemik mot produktion som sådan. Även i detta fall ökar alltså koherensen i ställningstagandet. Man kan fråga sig om detta är en indikation på att de båda aktörerna ser sprickor i sin egen världsbild, och söker efter en mer helgjuten ideologisk position. I så fall är detta kompatibelt med Kosellecks och Freedens tankar om att erfarenhetsmängden såväl som det politiska språk som uttrycker denna måste hänga ihop.

En tredje och avslutande aspekt relaterad till frågan om renegater och lärprocesser är vem det är som egentligen lär. Som sagts upplever renegaterna, inte minst Flyg och Lindholm, en ursparning och ett svek mot deras respektive politiska projekt. Det är detta svek som i hög grad dikterar deras övergång. I själva verket innebär detta att det ur renegatens synvinkel inte är han som är renegat – renegat bör rätteligen den kallas som sviker den sanna radikalismens idé. Detta ger i sin tur kontur åt de ideologiska kontinuiteterna, något som både Flyg och Lindholm själva lyfter fram: man tycker inte själv att man förändrats, i alla fall inte så mycket.

Man kan också fråga sig hur personer i ”den nya ideologiska hemvisten” upplever Flygs respektive Lindholms övergång. Det finns indikationer på att den tas emot utan motvilja. I någon mån blir Flyg och Lindholm skalper för den egna saken, det ultimata belägget för att man haft rätt och dessutom förmått värva en tidigare fiende. Lindholm skriver i denna linje vackert om Doriot. Gunnar Prawitz, Fredrik Schéle och Per Engdahl nedtecknar alla vackra ord om Flyg då han närmar sig den nationella idémiljön. Det gäller inte bara i de erkännssamma dödsrunorna från 1943.

Också beträffande Lindholm kan konstateras att han i den senare intervjun i kommunistiska *Ny Dag* bemöts med respekt. Perspektivet är explicit att Lindholm ”lärt om”, något som också bildar grunden för att han bemöts med sympati. Detta är dock som sagt inte med nödvändighet Lindholms eget perspektiv. En avslutande fråga är därför om det är rimligt att tala om ett lärande när kontinuiteterna är så starka, och där den enskilde själv upplever en stark kontinuitet? För vem är renegaten en renegat, och vem är det egentligen som har lärt något?

Noter

1. Inledning

- 1 Det råder ibland viss oklarhet kring Flygs ställning i partiet. Han var med start 1924 ordförande för exekutivkommittén i Sveriges kommunistiska parti, det Kominternanslutna partiet. Efter splittringen 1929 kvarstod Flyg som ordförande i det då icke Kominternanslutna kommunistpartiet, det parti som ofta namnges ”Kilbomarna” efter Flygs kompanjon Karl Kilbom. Flyg kvarstod sedan som ordförande efter det namnbyte som skedde 1934 och till sin död. I rörelsepressen tituleras han ordförande.
- 2 Det ska dock i rättvisans namn konstaterats att även om heltäckande biografier saknas, så finns det om Per Engdahl två publicerade uppsatser värda att nämna, se Mithander 2007 samt Berggren 2014.
- 3 Blomqvist 1999.
- 4 Möller 1935.
- 5 Carlsson 1942.
- 6 Sastamoinen 1947 samt Sastamoinen 1961.
- 7 Thulstrup 1962.
- 8 Wärenstam 1970 samt Wärenstam 1972.
- 9 Lööw 1990, Lööw 2009, Lööw 1998, Lööw 2015.
- 10 Lindström 1985. Lindström berör som de flesta som nämnts ovan vissa grunddrag av ideologisk karaktär, men även hans verk får sägas lida av ett idéanalytiskt underskott.
- 11 Berggren 2002 samt Östling 2016.
- 12 Berggren 1999.
- 13 Lundberg 2014. Se även Lundberg 2017.
- 14 Kunkeler 2019. Jfr också Kunkeler 2016.
- 15 Vulovic 2013, Hilborn 2014.
- 16 Hirdman 1990.
- 17 Kennerström 1974. Det nämnda strategiska bryderiet är vanligt förekommande i litteraturen om såväl svensk som tysk kommunism, jfr Bolin 2004, Hirdman 1974, Mallmann 1996.
- 18 Nilsson 1985.
- 19 Strahl 1983.

NOTER

- 20 Blomqvist 2006, s. 347–350, 379–381, 389, 541. Se även Blomqvist 2001.
- 21 En exponent för tanken i en svensk kontext är Nilsson 2000.
- 22 Kele 1972.
- 23 Brustein 1996, Aly 2009.
- 24 Fischer 1983, s. 223.
- 25 Fischer 1991, s. 107f, 189–196.
- 26 Mühlberger 2003, Mühlberger 1991, Merkl 1980, Carsten 1995, Uglevik Larsen, Hagtvæt & Myklebust 1980.
- 27 Turner 1985.
- 28 Zitelmann 1998. En intressant intervju med Zitelmann görs också i Johansson 2006.
- 29 Dahl 2006, här särskilt s. 131–139.
- 30 Herf 1986.
- 31 Ett klassiskt verk är här Fainsod 1953, i den sovjetologiska och historiografiska successionen följt av Hough 1979.
- 32 Friedrich & Brzezinski 1965, Arendt 1973. Se även Stenfeldt 2013, s. 47–67.
- 33 Bullock 1991, Overy 2004. Jfr även Kershaw & Lewin 1996, om än inte med samma biografiska utgångspunkt som Bullock och Overy.
- 34 Stenfeldt 2013, s. 47–62.
- 35 Mosse 1966, Nordin 2018, s. 148–150.
- 36 Whiteside 1975. Jfr Niewyk 1971.
- 37 Pulzer 1964. Noteringar kring relationen mellan antisemitism och socialism eller antikapitalism görs också i Wistrich 2012 och Tournalmain 2014.
- 38 Nationalbolsjevismen och dess närliggande idéer beskrivs kortfattat av bl.a. Dahl 2018, s. 14–16, Nordin 2018, s. 88f, Nolte 1968, s. 68f, Pipes 1994, s. 259f samt Forser 1976, s. 56–58. Se allmänt också Mohler 1949 för en röst inifrån den radikalkonservativa idémiljön, dock med stort vetenskapligt genomslag då det gäller hur nationalbolsjevism ska definieras. Se s. 47 i anförd arbete.
- 39 Pittwald 2002 samt David-Fox 2015, s. 185–220.
- 40 Dahlgren 2008.
- 41 Howell 2014, Worley 2010.
- 42 Brunet 1986.
- 43 Tauber 2014. Se även Dahl 2006, s. 200.
- 44 Kunicki 2012.
- 45 Sørensen 2012. Ett delvis likartat perspektiv på ideologiska ”fogytor” mellan nya och gamla ställningstaganden företräder David Brolin då han studerar ett antal svenska vänsterintellektuellas övergångar under 70- och 80-tal. Se Brolin 2015.
- 46 White 1992.
- 47 Lavelle 2013.

NOTER

- 48 Utöver de tidigare nämnda se bl.a. Östling 2008, Andersson & Tydén 2007, Hübinette 2002, Åmark 2011, Johnsson 2012.
- 49 Se bl.a. Blomqvist & Ekdal 2003, Gerdin & Östberg 2006, Jungar & Jensen 1997, Köll 2005, Gerner & Karlsson 2008, Karlsson 2005.
- 50 Heléne Löow menar exempelvis att det är ”intressant” att notera hur Lindholmrörelsen närmade sig Socialistiska partiet vid 30-talets slut, och Lena Berggren menar, med Flyg som exempel, att ”gränsen mellan den extrema vänstern och nazismen inte alltid är så tydlig”, men någon vidare utredning av gränssnitt, överlappningar eller absoluta motsatsförhållanden kommer inte till stånd. Håkan Blomqvist antyder i sin biografi om Flyg att det fanns kontaktytor mellan Flygs och Lindholms rörelser som i sin tur låter ana att en jämförelse av rörelsernas ideologiska element också skulle vara motiverad. Av detta har det till synes inte blivit något. Se Löow 2009, s. 33, Berggren 1999, s. 78, Blomqvist 1999, bl.a. s. 338f, 370, 374f.
- 51 Freedens 2008.
- 52 Freedens 2008, s. 3, 36–46.
- 53 I detta avseende kan man säga att Freedens tankar kan länkas till Roger Griffins idéer om en generisk fascism, definierad just genom en genomgående och återkommande idé om nationens återfödelse. Se Griffin 1993, s. 26. Detta kan i sammanhanget ses som en polemik mot den marxistisk-kommunistiskt influerade tendensen att betrakta fascism som en strukturell respons på ett kapitalistiskt system i sönderfall snarare än en ideologi.
- 54 Sørensen 2012, s. 159–165.
- 55 Freedens 2008, s. 67.
- 56 Freedens 2008, s. 398.
- 57 Ett exempel på en sådan ”vidgad” förståelse av Freedens begreppsliga metod är Berggren 2014.
- 58 Freedens 2008, exempelvis s. 79, 81, 244, 344, 425f, 527.
- 59 Jfr Bullock 1991, s. 1–18.
- 60 Freedens 2008, s. 3.
- 61 Det äsyftade verket är Brunner, Conze & Koselleck 1972–1997.
- 62 Koselleck 2004. Se även Gadamer 2002.
- 63 Freedens 2008, s. 86.
- 64 Austin 2009.
- 65 Jfr Gadamer 2002, s. 149, Carr 1991, s. 4.
- 66 Plutarchos 2013.
- 67 Begreppsparet är inte med nödvändighet detsamma som likheter och skillnader, som istället är det som den fullbordade jämförelsen förhoppningsvis ska påvisa. Istället pekar symmetri och asymmetri på de på förhand givna omständigheter som är kända innan komparationens början. Jfr Berger 2010.
- 68 Se exempelvis Rosengren & Östling 2007 samt Berghahn & Lässig 2008.

- 69 Även om det är två aktörer, Flyg och Lindholm, som här står i centrum går det likafullt att ifrågasätta om undersökningen fullt ut kan karakteriseras som en biografi. I pläderingar för biografien som humanistisk framställningsform görs ibland en skillnad mellan liv och verk som sätter frågetecken för denna beteckning. Tanken tycks då vara att ett ”verk” – konstnärligt, politiskt eller annat – studerat utan ”liv” i själva verket inte kan karakteriseras som en biografi. I förlängningen tycks argumentet vara att det levda livet kan studeras vetenskapligt i sin egen rätt. Följdriktigt borde också det omvända gälla: verket kan studeras utan ”livet”, och den aktör som gett upphov till verket tjänar endast som en ingång – eller ”fönster” för att använda en i biografilitteraturen vanligt förekommande liknelse – för att illustrera större rörelser. Det är just Flygs och Lindholms ”verk” som här står i centrum, även om utvikningar mot det levda livet ibland görs. Jfr bl.a. Rosengren 2007a, s. 85, Rosengren 2007b, s. 42, Svedjedal 1999 samt Svedjedal 2003.
- 70 Nordin 1994, s. 15. Nordin slår i samma andetag fast att biografien också är nomotetisk eftersom individens unicitet är generell – en intressant observation som här dock kan lämnas därhän.
- 71 Åkerman, Ambjörnsson & Ringby 1997, s. 9.
- 72 Lundkvist 2005, s. 7–9, Lundkvist 2007, s. 93f.
- 73 Se exempelvis Lundkvist 2007 samt Ulvros 2007, s. 144, Eriksson 1989, s. 137 samt Berghahn 2008, s. 245.
- 74 Kershaw 2008b, s. 30. Boken är Bullock 1995.
- 75 Söderqvist 1997, s. 248.
- 76 Generellt kan detta sägas vara en viktig dimension inte minst i Berghahn och Lässigs verk, se bl.a. Lässig 2008.
- 77 Gadamer 2002, s. 163.
- 78 Se Svenska Akademiens ordbok, uppslagsord ”renegat”, <https://www.saob.se/artikel/?seek=renegat&pz=1> (hämtat 7/11 2018).
- 79 Jfr Festinger 1957. Kring frågan om hur svårt, eller kognitivt oekonomiskt, det är att obstruera eller byta hållning se även Alvesson 2016, s. 11, 17.
- 80 Exempel som stödjer en sådan tanke är att Lindholms parti var det av de nazistiska partierna i Sverige som nådde bäst resultat i ett riksdagsval, samt att Flygs parti efter partisplittringen 1929 var det av de två kommunistiska partierna som organiserade flest av det tidigare partiets lokalavdelningar. Dessa förhållanden berör jag längre fram.
- 81 Att biografien kan ha just denna funktion av ”fönster” berörs av bl.a. Berghahn 2008, s. 247. Det ”korta 1900-talet” är Hobsbawms beteckning på tiden från första världskrigets utbrott till östblockets implosion, dvs. 1914–1991, se Hobsbawm 1997.
- 82 Avseende dessa intervjuer kommer noter löpande att sättas till det manuskript Lindholm använde. Lindholm fick intervjufrågorna i förväg, förberedde sig

- noggrant, och följde i allmänhet sitt manus noga. För korrekt citering etc. används detta skrivna underlag. För kommentarer kring intervjuerna och intervjuernas relation till manuskriptet, se Ingmar Carlssons korta introduktion, Sven Olov Lindholms intervjumanus, s. 1, Sven Olov Lindholms samling.
- 83 Ett färskt exempel på hur dagboken används som en trovärdig källa är Berggren 2018. Till dem som nämner osäkerheten och den av Riksarkivet upprättade promemorian hör Vulovic 2013, s. 242.

DEL I. NILS FLYG (1891–1943)

- 84 Blomqvist 1999, s. 16, Otto Grimlund, Nils S Flyg, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/14269>, Svenskt biografiskt lexikon (hämtad 20/6 2017).
- 85 Otto Grimlund, Nils S Flyg, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/14269>, Svenskt biografiskt lexikon (hämtad 20/6 2017).
- 86 Senander 1973, s. 77.
- 87 Björklund 1935. Se även Kilbom 1955, s. 268f.
- 88 Blomqvist 1999, s. 388.
- 89 Blomqvist 1999, s. 17f, 28, ”Nils Flyg 40 år” i *Folkets Dagblad* 9/6 1931, *Folkets sångbok* (upplagor 1920–1936), protokoll hållet vid Nacka SDUK:s ”Gökottekommitté”, Nils och Elsa Flygs samling, vol. 4/4.
- 90 Protokoll från Nackas Kommunistiska Ungdomsklubbs 12-årsdag, Nils och Elsa Flygs samling, vol. 4/4. Tännsjö 2008, s. 17, 20, 22–24, Tännsjö 1988, s. 11.
- 91 Blomqvist 1999, s. 38, 48.
- 92 Flyg 1918.
- 93 Flyg 1920a. För bedömningen av Flygs intention, se Blomqvist 1999, s. 38.
- 94 Nils Flyg, rubriklös notis, *Röda röster*, 15/9 1919.
- 95 Hirdman 1990, s. 111, 116, Blomqvist 1999, s. 20.

2. Stormklocketiden och ”hårdstensboljevismen”, 1918–1929

- 96 Se även Boëthius 1989, Gustafsson & Arnberg 2013, Hessérus 2016.
- 97 Nils Flyg, ”Studieverksamheten. Det förflutna – Det kommande” i *Stormklockan* 16/3 1918.
- 98 Citat i detta sammanhang från Allan Wallenius, ”Proletkino” i *Stormklockan* 27/10 1923. Se även Flygs korrespondens med Proletkino, Nils och Elsa Flygs samling vol. 4/1.
- 99 Se ”Rösta Ja. Vår ställning till förbudet” i *Stormklockan* 24/6 1922, ”Nordens gudar” i *Stormklockan* 3/1 1920, Nils Flyg, ”Ungdomens förvildning” i *Stormklockan* 3/7 1920.
- 100 Nils Flyg, ”Ljusning – ett jultrev” i *Stormklockan* 24/12 1921, Nils Flyg, ”Studieverksamheten” i *Stormklockan* 25/10 1919.

NOTER

- 101 Nils Flyg, "Sommarens propaganda" i *Stormklockan* 17/5 1919.
- 102 Zäta Höglund, "Disciplin och självförsvar" i *Stormklockan* 18/10 1919. Se även Nils Flyg, "Tidens krav" i *Stormklockan* 14/12 1918, Nils Flyg, "Ungdomens förvildning" i *Stormklockan* 3/7 1920, Nils Flyg, "Arbetarklassens studiearbets karaktär" i *Stormklockan* 21/5 1921.
- 103 Se bl.a. Nils Flyg, "Ruskiga siffror" i *Stormklockan* 26/8 1922, Nils Flyg, "Gör din plikt!" i *Stormklockan* 27/3 1920, Nils Flyg, "Socialistisk agitation mot söndagsskolorna" i *Stormklockan* 3/4 1920.
- 104 Flyg 1921, s. 12f.
- 105 Flyg 1920a, s. 65f.
- 106 Nils Flyg, "Målmedveten handling!" i *Stormklockan* 12/8 1922.
- 107 Berggren 1995.
- 108 Se Neumann 2011 och Lewis 2007.
- 109 Se bl.a. Dietsch 2015.
- 110 Nils och Elsa Flygs samling, vol. 4/4.
- 111 Uppgiften om Flygs militärtjänst, se Blomqvist 1999, s. 31. Här förekommer också Flyg på bild i full militär paraduniform.
- 112 Nils Flyg, "Småborgarnas fredsresolution" i *Stormklockan* 16/8 1924. Se även Nils Flyg, "Militärfrågan" i *Stormklockan* 30/8 1924.
- 113 Ivar Vennerström, "Om Nationernas förbund" i *Stormklockan* 28/2 1920.
- 114 Jfr Dahl 2018, s. 14–16.
- 115 Flyg 1924, s. 8f, 21f. Citat s. 21.
- 116 Flyg 1924, s. 46–48. Citat s. 48.
- 117 Blomqvist 2003.
- 118 Jfr *Stormklockan* 13/3 1920. Bild på framsidan.
- 119 Jfr bl.a. *Stormklockan* 9/9 1922.
- 120 Flyg 1922, s. 4–9. Citat s. 9.
- 121 Flyg 1924, s. 12–15. Citat s. 15.
- 122 Se *Stormklockan* 25/2 1922, 28/3 1924 samt 24–30/5 1928. För språkligt och bildligt karikerande av judar se Andersson 2000.
- 123 För begreppet "antisemitiskt bakgrundsbrus" se Byström & Kvist Geverts 2007, Byström 2008, Kvist Geverts 2008. Jfr även Blomqvist 2001 och Blomqvist 2006.
- 124 Ture Nerman, "Antisemitbacillen" i *Stormklockan* 8/3 1924.
- 125 "Varför talade Lenins barn jiddisch? Bilkungen som socialpolitisk skriftstäl-lare" i *Folkets Dagblad* 19/3 1925.
- 126 Se bl.a. Nils Flyg, "Åt vänster!" i *Stormklockan* 31/5 1919.
- 127 Nils Flyg, "Skandinaviens soc.-dem. ungdomsförbund!" i *Stormklockan* 30/8 1919.
- 128 Nils Flyg, "Skandinaviskt samarbete" i *Stormklockan* 21/9 1918.
- 129 Kring skandinaviskt samarbete och folkhögskolesamarbete, se även Nils Flyg,

NOTER

- ”Skandinaviskt samarbete” i *Stormklockan* 25/1 1919, Nils Flyg, ”Gemensam front!” i *Stormklockan* 21/6 1919.
- 130 Nils Flyg, ”Inför Brunnsvikskonferensen” i *Stormklockan* 10/7 1920, Nils Flyg, ”Skandinaviens arbetarungdoms andra kongress” i *Stormklockan* 24/7 1920.
- 131 ”Rusta för Röda Flaggans dag!” i *Stormklockan* 23–29/5 1929, ”Sång till fanan” (översättning av Nils Flyg) i *Stormklockan* 4/6 1927.
- 132 Ture Nerman, ”Mitt liv för mitt land” i *Stormklockan* 2/8 1924.
- 133 Strahl 1983, Götz 2001, Kayser Nielsen 2004.
- 134 Villkor för anslutning till Kommunistiska internationalen, Nils och Elsa Flygs samling, vol. 4/4.
- 135 Omröstningen refereras i Nils Flyg, ”Sverges Kommunistiska Parti” i *Stormklockan* 9/4 1921, Kominterns teser i Nils och Elsa Flygs samling, vol. 4/4.
- 136 Blomqvist 1999, s. 64.
- 137 Citat ur Nils Flyg, ”Hell handlingen och dess män!” i *Stormklockan* 4/11 1922 samt Nils Flyg, ”Från revolutionens 5-årsfest” i *Stormklockan* 2/12 1922. Se även Nils Flyg, ”En dag i Petrograd” i *Stormklockan* 30/7 1921, Nils Flyg, ”Kominterns 4:de kongress” i *Stormklockan* 13/1 1923, Nils Flyg, ”Ungdomsinternationals kongress i Moskva” i *Stormklockan* 30/7 1921, Nils Flyg, ”Hos den röda arméns ’kursanter’ i den ’Helige Segius’ kloster” i *Stormklockan* 13/8 1921.
- 138 Flyg 1925.
- 139 Nils Flyg, ”Kominterns 4:de kongress” i *Stormklockan* 13/1 och 20/1 1923. Citat ur sistnämnda artikel.
- 140 Nils Flyg, ”Kominterns 4:de kongress” i *Stormklockan* 20/1 1923.
- 141 Flyg 1925, s. 7.
- 142 Se *Bolsjeviseringens väg. Höglundska fälttågets flaska. Arbetsutskottets redogörelse till Sverges Kommunistiska Partis sjätte kongress 22–24 November 1924* (Stockholm 1924), i Anna Stina Pripps samling, Arbetarrörelsens Arkiv, vol. 5.
- 143 Nils Flyg, ”Döda bokstäver – levande idé” i *Stormklockan* 11/10 1924.
- 144 Höglund 1956, s. 147, Höglund 1960, s. 179.
- 145 Flyg 1928. Citat s. 10. Jfr även ”Socialdemokratin är bolsjevismens huvudfiende” i *Folkets Dagblad* 7/9 1928.
- 146 Flyg 1928, s. 14f.
- 147 Ulbrichts inlägg refereras i ”Kominternexekutivens tionde plenum. Kamrat Flygs tal i debatten” i *Folkets Dagblad* 28/8 1929.
- 148 ”Kominternexekutivens tionde plenum. Ur kamrat Manuilskijs slutord” i *Folkets Dagblad* 31/8 1929.
- 149 Avseende Kominterns interna utveckling, vem som innehaft vilken post vid vilken tid etc., se Sworakowski 1973.
- 150 ”Skall vi vara sekt eller revolutionärt massparti?” i *Folkets Dagblad* 2/10 1929.
- 151 Citerat efter Blomqvist 1999, s. 93.
- 152 Se bl.a. ”Lenins linje” i *Folkets Dagblad* 7/10 1929.

NOTER

- 153 Hela upplösningen skildras ingående i Blomqvist 1999, s. 82–94. Se även ”Vårt partis framtida kurs” i *Folkets Dagblad* 12/10 1929, ”Opportunisterna har kastat masken” i *Stormklockan* 10-16/10 1929, ”Förbrytelsen mot partiet” i *Folkets Dagblad* 11/10 1929, ”Skall partiet slås sönder?” i *Folkets Dagblad* 9/10 1929, ”En triumfens dag” i *Folkets Dagblad* 18/11 1929. Upplysningen om revolvern stöds i någon mån i Ture Nermans memoarer, där han pekar på att det ”faktiskt såg ut som ett par skotthål” i förstugans tak i en av partilokalerna. Huruvida det faktiskt var skotthål ska dock lämnas osagt. Se Nerman 1950, s. 334.
- 154 ”Partiets åttonde kongress sammanträder i morgon i Folkets hus A-sal” i *Folkets Dagblad* 15/11 1929.
- 155 Brolin 1996.
- 156 Nils Flyg, ”Märkliga tidstecken” i *Stormklockan* 27/10 1923.

3. Socialist utanför Komintern, 1929–1937

- 157 Blomqvist 1999, s. 89.
- 158 Jfr *Världsläget och kommunistiska internationalens uppgifter* (Stockholm 1929), exemplar i Anna Stina Pripps samling, Arbetarrörelsens arkiv, vol. 5.
- 159 Jfr Blomqvist 1999, s. 110–113, 122f.
- 160 Kennerström 1974, s. 218.
- 161 Under det tidiga 30-talet undertecknades i allmänhet inte ledarartiklarna i *Folkets Dagblad*. Det får dock anses rimligt att Flyg i egenskap av partiordförande och utrikesredaktör antingen skrev de utrikespolitiskt inriktade artiklarna själv, eller att de var lästa och officiellt godkända av honom. De kommer här att betraktas som hans verk.
- 162 ”Kring Sovjet-Unionens 14-årsdag” i *Folkets Dagblad* 31/10 1931. Jfr ”Kring femårsplanen i Sovjet-Unionen” i *Folkets Dagblad* 27/3 1930.
- 163 Nils Flyg, ”Den ryska revolutionens historia” *Folkets Dagblad* 31/10 1931.
- 164 ”Värdig och imponerande uppslutning kring den stora revolutionsfesten” i *Folkets Dagblad* 5/11 1931.
- 165 ”Från första till andra femårsplanen” i *Folkets Dagblad* 10/1 1933. Se även ”97 procent ryssar kan läsa” i *Folkets Dagblad* 14/1 1933.
- 166 ”Sovjet-Unionen och vår taktik”, i *Folkets Dagblad* 10/7 1930.
- 167 ”Två nya ’renegater’” i *Folkets Dagblad* 15/10 1932.
- 168 Nils Flyg, ”Stalin, Sinovjev, Kamenev” i *Folkets Dagblad* 24/12 1934.
- 169 Sammandrag av radioföredrag 9/9 1936. Nils och Elsa Flygs samling, vol. 4/2.
- 170 Nils Flyg, ”Demokrati och demokrati” i *Folkets Dagblad* 4/12 1936.
- 171 ”Sovjet-Unionen och Hitler-diktaturen” i *Folkets Dagblad* 1/4 1933, ”Sovjets ställning till Hitler” i *Folkets Dagblad* 18/5 1933.
- 172 Nils Flyg, ”Dimitroff och enhetsfronten” i *Folkets Dagblad* 24/11 1934.
- 173 Nils Flyg, ”Kominterns enhetssträvanden” i *Folkets Dagblad* 21/11 1936.

NOTER

- 174 Se exempelvis "Öppen revolt mot silléneriet i Tyskland" i *Folkets Dagblad* 5/3 1930, "Silléernas förbrytelser mot arbetarna" i *Folkets Dagblad* 10/1 1931.
- 175 "Thälmanns opportunistiska fraser" i *Folkets Dagblad* 13/9 1930, "Pravda och presidentvalet" i *Folkets Dagblad* 24/3 1932. Citat från "En ny katastrof för Komintern" i *Folkets Dagblad* 12/4 1932.
- 176 "Lenin-Liebcknecht-Luxemburg" i *Folkets Dagblad* 24/1 1933.
- 177 "Valen i Tyskland" i *Folkets Dagblad* 16/9 1930.
- 178 "Socialdemokratisk undfallenhet leder till nazism", tal av Nils Flyg, i *Folkets Dagblad* 23/2 1933.
- 179 Jfr exempelvis "'Demokratin' som nazismens hjälpare" i *Folkets Dagblad* 9/5 1933, samt "På knä för storfinansens" i *Folkets Dagblad* 24/5 1933.
- 180 "På knä för storfinansens" i *Folkets Dagblad* 24/5 1933.
- 181 "Hitlers program" i *Folkets Dagblad* 7/2 1933.
- 182 Nils Flyg, "Hitler har kastat sitt program" i *Folkets Dagblad* 14/12 1934.
- 183 "Hitler vid makten!" i *Folkets Dagblad* 31/1 1933, "Vänsterflygeln inom nazistpartiet vinner betydelsefull seger" i *Folkets Dagblad* 15/11 1934.
- 184 Kele 1972.
- 185 "Furugård: 'krämarsjäl, knäkrypare'" i *Folkets Dagblad* 20/1 1933.
- 186 Nils Flyg, "Nazismen i Norden" i *Folkets Dagblad* 14/11 1936.
- 187 "Nils Flygs tal", publicerat i *Folkets Dagblad* 23/9 1933.
- 188 Jfr White 1992, s. 80.
- 189 Jfr Hirdman 1974.
- 190 Flyg 1935a. Jfr även Nils Flyg, "Blick på 'det lyckliga Sverge'" i *Socialistisk Tidskrift* 1937, s. 161–166.
- 191 Flyg 1935a, s. 36.
- 192 Blomqvist 1999, s. 122.
- 193 Flyg 1935b, s. 15f. Se även Flyg 1935c, s. 7, samt Nils Flyg, "Ansvarslös militärpolitik" i *Folkets Dagblad* 12/12 1934.
- 194 Flyg 1935b, s. 7.
- 195 Flyg 1935c, s. 10.
- 196 "Slut med miljonrullningen till skojeriet i Genève" i *Folkets Dagblad* 23/1 1933.
- 197 "Hycklarna i Genève" i *Folkets Dagblad* 20/10 1933.
- 198 Nils Flyg, "Ett militärpolitiskt äventyr" i *Folkets Dagblad* 13/12 1934. Jfr även Nils Flyg, "Senaste Genève-tablån" i *Folkets Dagblad* 18/4 1935.
- 199 Nils Flyg, "Frankrike räknar med Sovjet-Unionen" i *Folkets Dagblad* 1/11 1934.
- 200 Nils Flyg, "Litvinovs och Laval's nya pakt" i *Folkets Dagblad* 26/4 1935.
- 201 Nils Flyg, "Vid 1935 års början" i *Socialistisk Tidskrift*, 1935, s. 33–35.
- 202 En sammanfattning av denna linje finns bl.a. i "Inför våldiga uppgifter" i *Folkets Dagblad* 1/5 1931.
- 203 Jfr även "Sovjetunionens utrikespolitik från 1917 till 1937" i *Socialistisk Tidskrift* 1937, främst s. 103.

NOTER

- 204 "Arboga gille 1935" i *Folkets Dagblad* 25/5 1935.
- 205 Nils Flyg, "Deras 'nationaldag'" i *Folkets Dagblad* 6/6 1935.
- 206 "Lenins ställning till demokratin" i *Folkets Dagblad* 2/8 1934.
- 207 Nils Flyg, "Storpolitisk nyorientering" i *Folkets Dagblad* 23/10 1936, Nils Flyg, "Arbetarklassen och Nordens dag" i *Folkets Dagblad* 26/10 1936. Citat ur sistnämnda artikel.
- 208 Flyg 1926, Flyg 1936. Citat ur förord till den senare upplagan, s. 3.
- 209 Nils Flyg, "Socialdemokratins och Kominterns enhetsfrontsmanöver" i *Socialistisk Tidskrift* 1935, s. 14.
- 210 Nils Flyg, "Folkets Dagblad – det arbetande folkets tidning" i *Folkets Dagblad* 31/12 1936.
- 211 Götz 2001, Nielsen 2004.
- 212 Nils Flyg, "Socialistiska Partiets 10:de kongress" i *Socialistisk Tidskrift* 1936, s. 130.
- 213 Flyg 1935a, s. 24.
- 214 Nils Flyg, "Sverige för socialismen" i *Folkets Dagblad* 27/8 1936. Se även "Sverige för socialismen" i *Stockholms läns arbetarblad* september 1936, samt sammandrag av riksdagsman Nils Flygs radioföredrag, Nils och Elsa Flygs samling, vol. 4/2.
- 215 Se bl.a. Flyg 1932.
- 216 Blomqvist 1999, s. 39.
- 217 Nils Flyg, "I enhetens intresse" i *Folkets Dagblad* 12/5 1937.
- 218 Kilbom 1955, s. 268–272. Kilbom skildrar sin egen politiska utveckling också i Kilbom 1953.
- 219 Nils Flyg, "För 20 år sedan och nu" i *Folkets Dagblad* 19/5 1937.
- 220 Blomqvist 1999, s. 177f.
- 221 Blomqvist 1999, s. 73f, 290f.
- 222 Karl Marx, "Möjligheten för våra dagars judar och kristna att bli fria" i *Socialistisk Tidskrift* 1935, s. 45–51.
- 223 Jfr Nils Flyg, "Shakespeare som antisemit på Vasateatern" i *Folkets Dagblad* 30/12 1935.

4. Vägen mot Tyskland och ett "samverkande Europa", 1937–1943

- 224 Nilsson 1985, s. 47f.
- 225 Blomqvist 1999, s. 291.
- 226 Nilsson 1985, s. 29, Thulstrup 1962, s. 192–196.
- 227 Nilsson 1985, s. 48.
- 228 Se bl.a. Nils Flyg, "Nordism och nordism" i *Folkets Dagblad* 20/7 1938, Nils

NOTER

- Flyg, "Köpenhamn – ett steg på rätt väg" i *Folkets Dagblad* 26/7 1938, Nils Flyg, "Tjeckoslovakien – Sverige" *Folkets Dagblad* 9/9 1938, Nils Flyg, "Fyrmaktsblock, Sverige, Norden?" i *Folkets Dagblad* 8/10 1938, Nils Flyg, "Se upp med krigspropagandan!" i *Folkets Dagblad* 19/8 1939.
- 229 Nils Flyg, "John Bull maskerar sig" i *Folkets Dagblad* 5/9 1939.
- 230 För ordvalet "korrigeringar" se Nils Flyg, "Anschluss' – och sedan?" i *Folkets Dagblad* 12/4 1938.
- 231 Nils Flyg, "Hr Sandler skapar klarhet" i *Folkets Dagblad* 8/11 1937.
- 232 Flygs tal refererat i "Regeringen avskriver västmaktsorienteringen" i *Folkets Dagblad* 13/3 1940.
- 233 Nils Flyg, "Finland och västmakterna" i *Folkets Dagblad* 6/3 1940.
- 234 Nils Flyg, "Västmaktsaktionen mot Norge" i *Folkets Dagblad* 9/4 1940.
- 235 Nils Flyg, "Vad har Sverige att göra?" i *Folkets Dagblad* 10/4 1940. Jfr även exempelvis Nils Flyg, "Är Norges sak ej vår?" i *Folkets Dagblad* 20/4 1940, Nils Flyg, "Skall Sverige tvingas med?" i *Folkets Dagblad* 13/4 1940 avseende det bakomliggande engelska ansvaret.
- 236 Nils Flyg, "Sverige och Norden" i *Folkets Dagblad* 18/7 1942.
- 237 Se bl.a. Nils Flyg, "John Bull är krasslig" i *Folkets Dagblad* 7/7 1942.
- 238 Flyg 1938a, bl.a. s. 4, 18f.
- 239 Flyg 1938a, s. 12. Se även Flyg 1938b, samt Nils Flyg, "Ny militärbeskattning? Nej!" i *Folkets Dagblad* 15/2 1939.
- 240 Flyg 1938a, s. 15. Se även Nils Flyg, "John Bull och moder Svea i vapen" i *Folkets Dagblad* 5/3 1938.
- 241 Flyg 1938a, s. 16.
- 242 Blomqvist 1999, s. 192f.
- 243 Nils Flyg, "Ture Nermans krigshets" i *Tidens Röst* nr 18 1941.
- 244 Nils Flyg, "Officerskåren och demokratin" i *Folkets Dagblad* 1/12 1937. Jfr även Flyg 1938b, s. 8, samt Flyg 1938a, s. 16f.
- 245 Nils Flyg, "Stalins sorkar och Sverige?" i *Folkets Dagblad* 18/9 1942.
- 246 Nils Flyg, "För Lenin – mot Stalin!" i *Folkets Dagblad* 6/11 1937.
- 247 Adolf Stender-Petersen, "Socialismen i Sovjet är avskriven!" i *Lördagskvällen*, bilaga till *Folkets Dagblad* 20/1 1940.
- 248 Se bl.a. Nils Flyg, "Isolera Stalins agenter!" i *Folkets Dagblad* 1/9 1939, Nils Flyg, "Kring en tioårsdag" i *Folkets Dagblad* 10/10 1939, Nils Flyg, "Det ryska hotet mot Norden" i *Folkets Dagblad* 19/10 1939.
- 249 Flyg 1941a, s. 5, 8f.
- 250 Flyg 1941a, s. 9.
- 251 Flyg 1941a, s. 16.
- 252 Jfr även bl.a. Nils Flyg, "Sverige och Ryssland" i *Folkets Dagblad* 11/7 1942.
- 253 För Flygs egna inlägg i Ålandsfrågan, se bl.a. "Opinion för Åland!" i *Folkets Dagblad* 14/2 1939, "Generalmajor upplyser om Åland" i *Folkets Dagblad* 16/2

NOTER

- 1939, "Med Branting – Mot Sandler – För Åland" i *Folkets Dagblad* 25/2 1939, "Ja – slå vakt om Åland!" i *Folkets Dagblad* 3/3 1939, "Högern och Ålandsfrågan" i *Folkets Dagblad* 7/3 1939, "Ålandskommittén angripes" i *Folkets Dagblad* 13/3 1939, samtliga av Nils Flyg. Ålandskommittén gav också ut ett tal av Flyg i ärendet, pikant nog på tyska, se Flyg 1939. Se även Tudeer 1993, Wahlbäck 1964, Johansson 1973, Ohlsson 2010, Möller 1990.
- 254 Brev i Nils och Elsa Flygs samling, vol. 3/1 samt 3/2. Citerat brev i vol. 3/1.
- 255 "Silvernålens fest. Fullt hus och entusiastisk stämning i Berns salonger" i *Folkets Dagblad* 14/11 1942. Jfr även "För Sverige – mot kommunismen. Storartat möte i vinterpalatset" i *Folkets Dagblad* 21/11 1942.
- 256 "Silvernålens fest igår ny succé" i *Folkets Dagblad* 7/1 1943.
- 257 Engdahl 1979, s. 157.
- 258 Brev refererande till telefonsamtal mellan Flyg och Engdahl i ärendet, under tecknat G. Larsson, i Nils och Elsa Flygs samling, vol. 3/2.
- 259 Engdahl 1979, s. 76.
- 260 Per Engdahl, "Svensk opposition" i *Tidens Röst* nr 19 1941.
- 261 Nils Flyg, "Ryska löss i Götet" i *Folkets Dagblad* 20/8 1942.
- 262 Nils Flyg, "Vad det gäller" i *Tidens Röst*, nr 12 1941, Nils Flyg, "Sverige och Ryssland" i *Folkets Dagblad* 11/7 1942.
- 263 Nils Flyg, "Stalingrads fall – Stalins fall!" i *Tidens Röst* nr 15 1942.
- 264 Nils Flyg, "Vad är nazism, fascism?" i *Folkets Dagblad* 19/10 1938.
- 265 Nils Flyg, "Vad är nazism, fascism?" i *Folkets Dagblad* 19/10 1938.
- 266 Nils Flyg, "Hitler contra Thälmann. Stalin contra Bucharin" i *Folkets Dagblad* 4/3 1938.
- 267 Nils Flyg, "Stalin-Hitlers allians" i *Folkets Dagblad* 23/8 1939.
- 268 Nils Flyg, "Kommer världskriget nu?" i *Folkets Dagblad* 10/8 1939.
- 269 Nils Flyg, "Vanvettets triumf – krig!" i *Folkets Dagblad* 2/9 1939.
- 270 Se bl.a. Nils Flyg, "Sverige och Tysklands framtidsplaner" i *Folkets Dagblad* 29/7 1940.
- 271 Nils Flyg, "Pånyttfödelse" i *Folkets Dagblad* 4/7 1942, Nils Flyg, "Intellexuella – hallå!" i *Folkets Dagblad* 14/7 1942. Citat ur den förstnämnda artikeln.
- 272 Nils Flyg, "Mot kommunismen – för Sverige" i *Folkets Dagblad* 17/10 1942.
- 273 Nils Flyg, "Mot målet: en socialistisk värld" i *Tidens Röst* nr 22 1941.
- 274 Nilsson 1985, s. 49, Blomqvist 1999 s. 347. Jfr även Tännsjö 1988, s. 39.
- 275 Nils Flyg, "En människa – en jude!" i *Folkets Dagblad* 20/12 1937.
- 276 Nils Flyg, "Tal till broder Ollén!" i *Folkets Dagblad* 7/10 1942.
- 277 Nils Flyg, "Från defensiv till offensiv" i *Tidens Röst*, nr 1 1942, Nils Flyg, "Mot kommunismen – för Sverige" i *Folkets Dagblad* 17/10 1942, Nils Flyg, "Äkta känslor i D.N." i *Folkets Dagblad* 23/12 1942.
- 278 Nils Flyg, "Korsfäst – korsfäst!" i *Folkets Dagblad* 12/8 1942.
- 279 *Tidens Röst* nr 6 1943.

NOTER

- 280 Flyg 1941b, s. 17.
281 Flyg 1941b, s. 3.
282 Flyg 1941b, s. 4f.
283 Flyg 1941b, s. 6f.
284 Flyg 1941b, s. 8.
285 Flyg 1941b, s. 11.
286 Flyg 1941b, s. 18.
287 Flyg 1941b, s. 21f.
288 Nils Flyg, ”Herren Klewens 1942” i *Tidens Röst* nr 12 1942.
289 Noteringar om Flygs sjukdom och död i Nils och Elsa Flygs samlingar vol. 3/2, samt ”Jag orkar inte mer” i *Folkets Dagblad* 12/1 1943.
290 Ture Nerman, ”Fallet Nils Flyg” i *Trots allt!* 15–21/1 1943, se även Nerman 1954, s. 107–109.
291 ”Folkets röst: Vi skall föra Nils Flygs kamp till seger” i *Folkets Dagblad* 11/1 1943. Upplysningen om Schéles relation till och hyllning av Flyg, se Allmänna säkerhetstjänstens arkiv, Sven Olov Lindholms personakt, P1279A, löpnummer 3, samt Allmänna säkerhetstjänstens arkiv, Nils Flygs personakt, P856A, löpnummer 3.
292 *Tidens Röst* 1943, om Pripp se även Nilsson 2001.
293 ”Ett löfte” i *Folkets Dagblad* 16/1 1943.

DEL II. SVEN OLOV LINDHOLM (1903–1998)

- 294 De resultat som tas upp i fallet Lindholm har i delar publicerats i Stenfeldt 2019.
295 Sven Olov Lindholms intervjumanus, s. 102. Se även Sven Olov Lindholm, ”Soldatliv och politik”, opublicerade manuskript, del 1, båda i Sven Olov Lindholms samling.
296 ”Soldatliv och politik”, del 1, s. 2. Notera att Tagore skrev boken *Nationalismen*, och kan ses som en tidig brygga mellan nationalism och antiimperialism via det nationella oberoendet, se Tagore 1918.
297 Strahl 1983.
298 Arvidsson 2016, särskilt s. 37f, 145.
299 Wärenstam 1972, s. 10–13.
300 Edström, Björk & Lundén 2014, särskilt Edström 2014, s. 22–38, Elvander 1956. Se även Kjellén 1916.
301 Sven Olov Lindholms intervjumanus, s. 102.
302 Sven Olov Lindholm, ”Soldatliv och politik”, del 1, s. 3.
303 Blomqvist 1999, s. 370.
304 Sven Olov Lindholm, ”Soldatliv och politik”, del 1, s. 12.
305 Sven Olov Lindholms dagbok, 1926–31, ingress, Sven Olov Lindholms samling.

- 306 Sven Olov Lindholms dagbok, 30/5 1926.
 307 Sven Olov Lindholms dagbok, 15/6, 16/6, 18/6 och 22/6 1926.

5. Från fascism till nationalsocialism, 1926–1933

- 308 Kring agrarianism som ideologi, se Mohlin 1989.
 309 *Nationen*, 28/5 1926 samt 4/6 1926. Elof Eriksson och hans skriftställarskap behandlas utförligt i Berggren 1999, s. 99–186.
 310 Sven Olov Lindholms dagbok, 18/6 1926 samt april 1927 avseende Fords bok. Att Eriksson rekommenderat boken till Lindholm framgår av Sven Olov Lindholms intervjuanus, s. 17.
 311 Vilket inte hindrade att Lindholmrörelsens tidning *Den Svenske National-socialisten/Den Svenske Folksocialisten* tog in annonser för *Nationen*.
 312 Detta är den första egentliga fascistorganisation som nämns i Lööw 2009, s. 13–15. Samtidigt bör det sägas att det fanns andra organisationer i samma ideologiska härad redan tidigare, såsom den 1923 grundade Antisemitiska Föreningen samt Svenska Nationalsocialistiska Frihetsförbundet, grundat 1924 av bröderna Gunnar, Sigurd och Birger Furugård.
 313 Sven Olov Lindholms intervjuanus, s. 17, samt Berggren 1999, s. 165f.
 314 Sven Olov Lindholms dagbok, november 1926, första gången Lindholm nämner att han skriver en artikel för *Spöknippet* 29/11. Artikelns som följande referat bygger på är Sven Olov Lindholm, ”Grunddragen hos fascismen” i *Spöknippet* 11/12 1926. Boken är Gorgolini 1924.
 315 *Spöknippet* 23/2 1927. Kring nedrustningen se även Sven Olov Lindholm, ”Militären, Morgonbladet, Rosén” i *Spöknippet* 22/6 1927.
 316 Sven Olov Lindholms dagbok, 16/10 1927.
 317 Kring försvarsbeslutet som motiv, se även Sven Olov Lindholms intervjuanus, s. 17.
 318 Avseende Gentile, se Gleason 1995, s. 17. Termen ”pånyttfödelse” används även i Lindholms artikel.
 319 Sven Olov Lindholm, ”Grunddragen hos Fascismen” i *Spöknippet* 11/12 1926.
 320 Sven Olov Lindholm, ”Soldatliv och politik”, del 1, s. 180. Se även Speer 1969, s. 136.
 321 Exempelvis fanns fem judiska medlemmar med bland de ursprungliga 117 i *Fasci Italiani di Combattimento*, Mussolinis parti, vilket mot bakgrund av den italienska judiska befolkningsgruppens storlek snarast innebar en överrepresentation. Det klassiska verket i frågan om den visavi nationalsocialismen nedtonade fascistiska rasismen och antisemitismen torde vara de Felice 2001. Se även Paxton 2005, s. 9, 166. För upplysningen om judar i den ursprungliga medlemskadern, se Brustein 2003, s. 327.
 322 Sven Olov Lindholms intervjuanus, s. 98.

- 323 Sven Olov Lindholms dagbok, 13/12 1926.
- 324 Lööw 2009, s. 210.
- 325 Citat hämtat ur Sven Olov Lindholm, "Under hakekorset" i *Spöknippet* 9/4 1930.
- 326 Citat om arbetarstammen här hämtat ur Sven Olov Lindholm, "Svensk front" i *Spöknippet* 19/12 1929.
- 327 Sven Olov Lindholm, "Revolt" i *Spöknippet* 16/5 1928.
- 328 "Till illustrationerna" i *Spöknippet* 22/6 1927.
- 329 Lundberg 2014. Jfr även Vulovic 2013.
- 330 Sven Olov Lindholm, "Första maj" i *Spöknippet* 1/5 1929.
- 331 Sven Olov Lindholm, "Svenska hjältar" i *Spöknippet* 22/1 1930.
- 332 Lundberg 2014. Notera dock att Arvidsson 2016 lyfter fram tanken om att arbetet i den tidiga arbetarrörelsen också knöts till skaparglädjen, och idén att arbetet adlade den som utförde det. Det gällde naturligtvis inte allt arbete, men bilden är också i den traditionella arbetarrörelsen mer splittrad än vad Lundberg gör gällande. Arvidsson återger följande belysande citat: "Om du vill ha betalt för nöjet att få skapa – det är ju det ett gott arbete innebär – så blir nästa steg att man skickar räkning för att man avlat ett barn." Se Arvidsson 2016, s. 166.
- 333 Viktor Rydbergs diktverks betydelse för den marxistiska arbetarrörelsen analyseras exempelvis i Hilborn 2014, s. 104–115. Avseende Lindholms litterära inspirationskällor, se Sven Olov Lindholms intervju-manus, s. 104. Att just Rydbergs "Den nya Grottesången" spelade en roll i Lindholms senare retorik visas också i Vulovic 2013, s. 88f. Grottesången framställs här av Vulovic som ett sätt för Lindholm att knyta an dels till den nordiska mytologin och den Grottesång som förekommer där, dels till den kapitalismkritik och litterära kanon som utvecklats i den marxistisk-socialistiska arbetarrörelsen. Se även Kunkeler 2019.
- 334 Sven Olov Lindholm, "Revolt" i *Spöknippet* 16/5 1928.
- 335 Sven Olov Lindholm, "Fascistisk kampsång" i *Spöknippet* 22/5 1929.
- 336 Se bl.a. "Tal på barrikaden" 26/6 1929, "Vår vilja" 4/9 1929, "Stormtid" 18/9 1929, "Tre år i kamp!" 23/10 1929, "Brinnande kamp!" 4/12 1929, "Svensk front" 19/12 1929, "Bondesång" 12/3 1930, samt "Under hakekorset" 9/4 1930. Samtliga dikter är undertecknade Sven Olov Lindholm och publicerade i *Spöknippet*. Det kan dock noteras att judebolsjeviken som idé ännu inte tycks företrädd. På två ställen i de anförda dikterna görs implicita kopplingar då det talas om "judendom och bolsjevismens fasa" och då rörelsen distanserar sig från "bolsjeviker, borgarklass och judar". Att antibolsjevismen explicit ges antisemitiska konnotationer tycks dock inte förekomma.
- 337 Thulstrup 1962, s. 232f.

NOTER

- 338 Sven Olov Lindholms dagbok, 1/7 1929, Sven Olov Lindholms intervjumanus, s. 36. Se även "Soldatliv och politik", del 2, s. 66, 68.
- 339 Sven Olov Lindholm, "Resan till Nürnberg" i *Spöknippet* 14/8 1929.
- 340 Artiklarna skrevs av Lindholm och publicerades i *Spöknippet* 14/8, 21/8, 28/8 och 4/9 1929.
- 341 Sven Olov Lindholm, "Nürnbergdagarna" i *Spöknippet* 28/8 1929. Kring nazismens politiska estetik, liksom om politikens yttre manifestationsformer generellt, se Mosse 1966 och 1999, Salomon 1996, Aly 2008, samt *Journal of Contemporary History*, temanummer om fascismens estetik 1996.
- 342 Karlsson & Ruth 1984, s. 15.
- 343 Jfr Mosse 1966, Mosse 1999.
- 344 Se bl.a. Sven Olov Lindholm, "Soldatliv och politik", del 2, s. 108. Avseende SNSP:s första uppmarsch, se Sven Olov Lindholms dagbok, 6/6 1931.
- 345 Sven Olov Lindholm, "Resan till Nürnberg" i *Spöknippet* 21/8 1929. Se även Sven Olov Lindholms intervjumanus, s. 21f, samt densammes dagbok mellan 28/7 och 4/8 1929.
- 346 Stachura 1983, särskilt s. 32–35, 40, 78f, Kershaw 2008a, s. 197–202, 229f, Dornberg 1982, s. 358. Delar av Gregor Strassers politiska förkunnelse finns samlad i Strasser 1932. Se även Kissenkoetter 1978.
- 347 Sven Olov Lindholms dagbok, 2/8 1929, samt 2/12 och 6/12 1932.
- 348 Dornberg 1982, s. 344f. Kershaw 2008a, s. 118.
- 349 Kele 1972, s. 80–87.
- 350 Kershaw 2008a, s. 198–202, Longrich 2013, s. 33f, 49f, 68–73, 79.
- 351 Sven Olov Lindholm, "Nürnbergsdagarna" i *Spöknippet* 21/8 1929.
- 352 Sven Olov Lindholm, "Under hakkorset" i *Nationalsocialisten* 27/6 1930.
- 353 Lööw 2009, s. 292.
- 354 Lööw 2009, s. 14, 79.
- 355 Birger Furugård, <http://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/14591>, *Svenskt biografiskt lexikon* (artikel av Sven Åstrand), hämtad 17/5 2016.
- 356 Lööw, 2009, s. 17, 25.
- 357 Sven Olov Lindholms intervjumanus, s. 23.
- 358 Sven Olov Lindholms intervjumanus, s. 22–24, 35.
- 359 De tidigare nämnda "nysvenskarna" gav under splittringsperioden ut en tidning med samma namn, *Vår Kamp*. Även Per Engdahl, baserad i Uppsala, tillhörde nysvenskarna och gav här ut tidningen *Vägen framåt*. Se bl.a. Sven Olov Lindholms intervjumanus, s. 22, samt Lööw 2009, s. 46.
- 360 Engdahl 1979, s. 118.
- 361 Nerman 1954, s. 107.
- 362 Lindholm 1932, s. 17.
- 363 Sven Olov Lindholms dagbok, 28/7 1931, Sven Olov Lindholms intervjumanus s. 26. Avseende tumultartade och våldsamma sammandrabbningar mellan

- nazister och arbetarrörelsens organisationer se också Lundberg & Lundin 2014.
- 364 Sven Olov Lindholms intervjumanus, s. 29.
- 365 Sven Olov Lindholms intervjumanus, s. 26.
- 366 Fischer 1991, s. 107.
- 367 Lundberg 2014, Kele 1972, Mühlberger 2003, samt Brustein, 1996. Jfr också Fischer 1983, samt Merkl 1980. Även Sven Linderot gjorde en social uppdelning av de svenska fascisterna, där Lindholmrörelsen pekas ut som särskilt arbetartillvänd. *XIII Plenum och SKP:s uppgifter*, i Sven Olov Lindholms Handlingar, Region- och stadsarkivet i Göteborg.
- 368 Exempelen är otaliga och markeras i dagbokens bilagda förteckningar över möten som ”sångstrid”. Det refererade Hagforsmötet är ett tillfälle, ett axplock av övriga tillfällen från Sven Olov Lindholms dagbok, 22/6, 10/7 samt 12/8 1932, 16/7 1935.
- 369 Publicerad i *Vår Kamp* 15/3 1932. Se även *Vår Kamp* 1/1 1932 för en kortare version. Texten återges också i Lindholm 1934a, s. 6f.
- 370 Sven Olov Lindholm, ”Arbetarsång” i *Vår Kamp* 15/11 1930.
- 371 Sven Olov Lindholm, ”Sången om Goliat” i *Vår Kamp* 15/5 1931.
- 372 Citat från ”Nationalsocialism och fascism” i *Vår Kamp* 15/8 1931. Jfr även bland annat ”Med arbetarna mot marxismen!” i *Vår Kamp* 15/10 1931. Det bör noteras att dessa båda artiklar är redaktionellt material, det vill säga inte undertecknat. Som redaktör för tidningen är det rimligt att anta att Lindholm ändå haft ett visst inflytande över publiceringen.
- 373 Sven Olov Lindholm, ”Man mördar folket!” i *Vår Kamp* 1/6 1932.
- 374 Löow 2009, s. 16. Lindholm själv ger upplysningen 15 163 röster, sannolikt beroende på att dagbokens siffra är den preliminära medan Lööws är den hos valmyndigheterna registrerade. Sven Olov Lindholms dagbok, 17/9 och 19/9 1932.
- 375 Tvärtom konstaterar bl.a. Heléne Löow att Furugårdspartiet i vissa val (i Lööws exempel 1936) hade fler medlemmar än man lyckades få röster. Med andra ord hade man antingen underåriga, icke röstberättigade medlemmar, felaktiga medlemsförteckningar eller partimedlemmar som valde att lägga sin röst på någon annan. Jämte återkommande och stora dissonanser mellan antal åhörare vid möten och avgivna röster i val, är detta faktum en god illustration till den svenska nazismen som ett relativt randfenomen. Se Löow 2009, s. 243.
- 376 Adolf Hitler, ”Världsåskådningens angrepp” samt ”Folk och ras” i *Vår Kamp* 1/1 respektive 1/2 1932. För en starkt protysk tendens, se bl.a. ”Hitler-rörelsen och dess syftemål” 15/12 1931, ”Tyska nationalsocialistiska programmet klandras i G.H.T. och vantolkas i Arbetets Frihet” 1/1 1932. För tiden efter brytningen mellan Lindholm och Furugård bl.a. ”Hitler-hälsning till SNSP!” 18/1933,

NOTER

- ”Äntligen Hitler rikskansler” 4/2 1933, ”Männen vid fronten” 18/3 1933, ”Hitlers väg till makten” 27/3 1933, samtliga artiklar hämtade ur *Vår Kamp*.
- 377 Sven Olov Lindholms dagbok, 19/10 1930.
- 378 Se bl.a. Sven Olov Lindholms dagbok, 17/8, 18/8, 1/9, 4/9, 1/12 1931, 30/4 samt 1/5 1932. Avseende Hitlerdagen i Stralsund, se ”Furugård talar vid Hitler-dag i Stralsund” i *Vår Kamp* 1/8 1932.
- 379 Sven Olov Lindholms dagbok, november och december 1932.
- 380 Lindholm 1934b, s. 7.
- 381 Jfr Sven Olov Lindholms intervjumanus, s. 31, 33. Det är möjligen illustrativt för svensk politisk kultur att de Furugårdtrogna i den palaver som utbröt i rörelsepressen istället hänvisade till att Lindholm genom sitt agerande begått ett brott mot partiets stadga. Interndemokrati och formalism var mer gångbara invändningar än att makt är rätt. Se Birger Furugård, Ivar Lundberg, Harry Carlén & Nardi Holmquist, ”Till partikamrater landet runt!” i *Vår Kamp* 21/1 1933, samt ”Enade vi stå i kampen för Sveriges frihet” i *Vår Kamp* 11/2 1933.
- 382 Sven Olov Lindholms dagbok, 5/2 1933.
- 383 Se exempelvis Lindholm 1934b, särskilt s. 3, 12–14.
- 384 Fein 1987, s. 72. Feins definitioner är tämligen spridda och används exempelvis i såväl Berggren 1999 som Andersson 2000.
- 385 Det kan noteras att Karl Marx själv gör en liknande sammanlänkning i sin skrift *Om judefrågan* från 1843, samma text som förekom i Flygs material. I vissa passager företer han här idén att kapitalismen är en form av praktisk judendom, och han konkluderar i linje med denna syn att ”judarnas samhällsliga emancipation är samhällets emancipation från judendomen”. Marx 2008, citat s. 53.
- 386 Se exempelvis Evans 2003, särskilt s. 441. Jfr också Cohn 1996, Bachner 2009.
- 387 Lindholm 1934b, s. 6.
- 388 Citatet här hämtat ur Marx 2008, s. 147.
- 389 Karl Marx, *Teorier om mervärdet* (1861–63), <https://www.marxists.org/svenska/marx/1863/26-doo7.htm> (hämtad 26/6 2019). Se även Marx 1927.
- 390 Sven Olov Lindholm, ”Nationalsocialistisk samling” i *Nationalsocialisten* 30/6 1930.

6. Nationalsocialism och svensksocialism, 1933–1950

- 391 ”Männen vid fronten. Tysklands nuvarande ledare – vår tids största personligheter” i *Vår Kamp* 18/3 1933.
- 392 ”Hitler – men inte Tredje Riket!” i *Den Svenske Nationalsocialisten*, 2/2 1933. Man kan dock också redan tidigt se en oro över att Hitlerregimen ska välja ett mindre socialt och mer överklassbetonat spår. Bl.a. uttrycker Lindholm i brev till Sven Hedengren att NSDAP tycks mera intresserat av den ”borgerliga

- klicken” i Stockholm anförda av Eric von Rosen och överste Grafström än av all ”äktä” nationalsocialism. Det kan av dessa skäl bli aktuellt att ta avstånd från Hitler, skriver Lindholm redan strax efter dennes maktövertagande. Se Sven Olov Lindholm i brev till Sven Hedengren, 7/9 1933. Sven Hedengrens handlingar, Eric Wärenstams arkiv.
- 393 Citat från Sven Olov Lindholm, ”Den nordiska tanken – Vår kamp gäller blott det svenska folkets befrielse!” i *Den Svenske Nationalsocialisten* 30/9 1936. Se även Sven Olov Lindholm, ”Vår anfallsväg 1. Namn och symboler” i *Den Svenske Nationalsocialisten* 12/11 1938, samt Sven Olov Lindholm, ”Vår anfallsväg 2. Den politiska utvecklingen” i *Den Svenske Nationalsocialisten* 19/11 1938.
- 394 Sven Olov Lindholm, ”Högern marscherar! Lindman fruktar uppgörelsen med det kapitaldemokratiska systemet!” i *Den Svenske Nationalsocialisten* 11/9 1933.
- 395 ”Där vi kämpa” i *Den Svenske Nationalsocialisten* 11/10 1933.
- 396 Sven Olov Lindholms dagbok, 22/7 1939. Se även Sven Olov Lindholm, ”Ett ärligt försök” i *Den Svenske Folksocialisten* 2/12 1949.
- 397 Hela Tysklandsresan skildras i Sven Olov Lindholms dagbok, september–oktober 1933. Se även Sven Olov Lindholms intervjumanus, s. 36, 47f.
- 398 ”Hitler krossar reaktionen! Stark förtrytelse i judiska världspresen” i *Den Svenske Nationalsocialisten* 12/7 1934.
- 399 Sven Olov Lindholms dagbok, 30/6 samt 5/7 1934.
- 400 Se exempelvis Sven Olov Lindholm, ”Soldatliv och politik”, del 1, s. 173.
- 401 Sven Olov Lindholms dagbok, 11/11 1938.
- 402 Per Dahlberg, ”Händelserna i Tyskland” i *Den Svenske Nationalsocialisten* 16/11 1938.
- 403 Översättningen återges bl.a. i Lindholm 1934a, s. 3. Lindholm var själv i efterhand noga med att påpeka att det inte rörde sig om en direkt översättning, utan att den svenska texten av honom själv fått ett mer radikalt och socialmedvetet innehåll. Detta verkar vara korrekt. Se Sven Olov Lindholms intervjumanus, s. 33.
- 404 Sven Olov Lindholm, ”Arbetaren. Den kommande tidens gestalt” i *Den Svenske Nationalsocialisten* 25/1 1933.
- 405 Sven Olov Lindholm, ”Arbetaren. Den kommande tidens gestalt” i *Den Svenske Nationalsocialisten* 12/1 1935, *Den Svenske Folksocialisten* 4/4 1942, *Den Svenske Folksocialisten* 23/10 1943, samt Sven Olov Lindholm, ”Arbetets adel” i *Nationell Socialism*, årg. 2, nr 9 [1936].
- 406 Hämtat ur ett av Lindholms tryckta tal, Lindholm 1937b, s. 4, 18. Citat s. 18. Se även bl.a. Sven Olov Lindholm, ”Rasen inför ödestimman” i *Den Svenske Nationalsocialisten* 1/3 1933.
- 407 Sven Olov Lindholm, ”Arbetaren. Den kommande tidens gestalt” i *Den Svenske Nationalsocialisten* 25/1 1933.
- 408 Lindholm 1937a, s. 13.

- 409 Eftersom acceptandet av kapitalismen också innebär ett accepterande av det som i Kominterns tolkning är fascismens grundpremiss, följer av resonemanget att socialdemokratin är i grunden fascistisk. För vidare resonemang kring denna socialfascismtes, se Wippermann 1997, s. 17–19.
- 410 Lindholm 1937a, s. 14f. Citat s. 15.
- 411 Lindholm 1937b, s. 8, samt Sven Olov Lindholm, ”Vårt folks religion” i *Den Svenske Nationalsocialisten* 15/2 1934. Citatet om den materiella penningdyrkan är hämtat från sistnämnda artikel. Jfr också Sven Olov Lindholm, ”Är socialismen obehövlig?” i *Den Svenske Nationalsocialisten* 17/12 1938, samt Sven Olov Lindholm, ”En ny livsstil” i *Nationell Socialism*, årg. 2, nr 7–8 [1936], även publicerad i *Den Svenske Nationalsocialisten* 14/11 1936.
- 412 Sign. –rot, ”Fruktansvärd utsugning i Sovjet!” i *Den Svenske Nationalsocialisten* 30/11 1935.
- 413 Lindholm 1937b, s. 12.
- 414 Lindholm 1937a, s. 5f.
- 415 Lindholm 1937a, s. 13, Sven Olov Lindholm, ”Bildå åtalsfond! Front mot bankjudarna!” i *Den Svenske Nationalsocialisten* 12/7 1934.
- 416 Sven Olov Lindholm, ”Masslögnen. Marxisttidningarna inympa det kapitalistiska tänkandet i massorna” i *Den Svenske Nationalsocialisten* 25/9 1935. Jfr även Sven Olov Lindholm, ”Det nya kampåret” i *Den Svenske Nationalsocialisten* 5/1 1935, Sven Olov Lindholm, ”Skall tredje mans ’rätt’ bli största orätt?” i *Den Svenske Nationalsocialisten* 1/5 1935.
- 417 Citaten här hämtade ur sign. G. W-n., ”Folkets trygghet kräver att Sverige omedelbart lämnar Nationernas Förbund” i *Den Svenske Nationalsocialisten* 22/8 1936.
- 418 Sven Olov Lindholm, ”Judarna vill krig!” i *Den Svenske Nationalsocialisten* 2/10 1935.
- 419 Sven Olov Lindholms dagbok, 24/5 1938.
- 420 Lenin 1983.
- 421 Jfr ”Marxism och judendom äro ett” i *Den Svenske Nationalsocialisten* 1/5 1937, ”Judendom – kapitalism – marxism” i *Den Svenske Nationalsocialisten* 15/2 1936, ”Judisk imperialism” i *Den Svenske Nationalsocialisten* 25/4 1936.
- 422 Bengt-Olov Henning, ”Socialistiska Partiets politik” i *Den Svenske Nationalsocialisten* 16/7 1938.
- 423 Sign. HEK, ”Mosley har börjat kampen om Englands folk” i *Den Svenske Nationalsocialisten* 13/3 1937, sign. West, ”Doriot förbjuden att tala” i *Den Svenske Nationalsocialisten* 20/3 1937.
- 424 Här efter sign. A. M-d., ”Folkets Dagblad svänger sig” i *Den Svenske Nationalsocialisten* 3/8 1938. Här dock i sin tur citerat efter *Ny Dag*, oklart datum. Beteckningen förekommer också i Carlsson 1942, dock med en negativ värdering.

NOTER

- 425 Sign. P.D., "Nils Flyg till NSAP?" i *Den Svenske Nationalsocialisten* 28/9 1938.
- 426 Sign. P.D., "Nils Flyg svarar" i *Den Svenske Nationalsocialisten* 1/10 1938, se även sign. A. M.-d., "Folkets Dagblad svänger sig" i *Den Svenske Nationalsocialisten* 3/8 1938. Se även "'Svenske Nassen' läser F.D. som fan läser bibeln" i *Folkets Dagblad* 28/7 1938, samt "Socialistiska Partiet" i *Folkets Dagblad* 29/9 1938, båda artiklarna osignerade.
- 427 Sven Olov Lindholm, brev till Sven Hedengren 29/9 1938, Eric Wärenstams samling.
- 428 Sven Olov Lindholm, brev till Sven Hedengren 15/10 1938, Eric Wärenstams samling. Kring relationen mellan hakkorset och vasakärven se också Lööv 1990.
- 429 Sven Olov Lindholms dagbok, 2/11 1938.
- 430 Allmänna säkerhetstjänstens arkiv, personakt för Sven Olov Lindholm, P1279A, löpnummer 1, "PM angående N.S.A.P."; s. 4.
- 431 Sven Olov Lindholm, "Idéerna och vår neutralitet" i *Den Svenske Folksocialisten* 4/11 1939, Sven Olov Lindholm, "Östersjön brännpunkten!" i *Den Svenske Folksocialisten* 6/12 1939, Sven Olov Lindholm, "Vilka äro landsförrädare?" i *Den Svenske Folksocialisten* 17/2 1940.
- 432 Sven Olov Lindholm, "Skall demokratin genomföras med våld?" i *Den Svenske Folksocialisten* 15/11 1939. Om tyskt brytande av Versaillesfredens inringning som en försvarsåtgärd, se bl.a. Sven Olov Lindholm, "När kommer Sverige?" i *Den Svenske Folksocialisten* 26/7 1941.
- 433 Sven Olov Lindholm, "SSS intet Quislingparti" i *Den Svenske Folksocialisten* 28/9 1940, Sven Olov Lindholm, "Tre till finalen" i *Den Svenske Folksocialisten* 20/3 1941.
- 434 Sven Olov Lindholm, "Hitlers första tio år" i *Den Svenske Folksocialisten* 6/2 1943. För ett liknande resonemang se även Lindholm 1941, s. 28f.
- 435 Sven Olov Lindholm, "För sent!" i *Den Svenske Folksocialisten* 13/4 1940.
- 436 Sven Olov Lindholm, "Tyskeriet" i *Den Svenske Folksocialisten* 10/8 1940, Sven Olov Lindholm, "Nazism och svensksocialism" i *Den Svenske Folksocialisten* 21/10 1944.
- 437 Se bl.a. Sven Olov Lindholms intervjumanus, s. 21, 87, 98, 106, samt Lindholm 1943, s. 50-53.
- 438 Sven Olov Lindholm, dagbok 30/1 1940.
- 439 Sven Olov Lindholm, brev till Justitiekanslern 23/9 1942, Sven Olov Lindholms handlingar.
- 440 Sven Olov Lindholm, dagbok 20/11 1942, se även "Lindholm hos konungen med anledning av hetsen mot 'nazistmilitärer'" i *Den Svenske Folksocialisten* 28/11 1942.
- 441 Brev från Obersturmführer Sven Rydén till Sven Olov Lindholm 9/7 1942, samt svar från Erik Walles 16/7 1942. Sven Olov Lindholms handlingar.

NOTER

- 442 Thulstrup 1962, s. 242f, 250f.
- 443 Sven Olov Lindholm, "För sent!" i *Den Svenske Folksocialisten* 13/4 1940, Sven Olov Lindholm, "När kommer Sverige?" i *Den Svenske Folksocialisten* 26/7 1941.
- 444 Sven Olov Lindholm, "Hitler är död" i *Den Svenske Folksocialisten* 4/5 1945. Jfr även Sven Olov Lindholm, "Nazism och Svensksocialism" i *Den Svenske Folksocialisten* 21/10 1944 samt Sven Olov Lindholm, "Det nya samhället" del 1 och 2, båda i *Den Svenske Folksocialisten* 22/2 samt 26/2 1947.
- 445 Här citerad efter Kershaw 2000, s. 70.
- 446 Lindholm 1943, s. 115, Sven Olov Lindholm, "Demokratien är kapitalismens livsluft" i *Den Svenske Folksocialisten* 19/8 1939.
- 447 Sven Olov Lindholm, "Nationella partier" i *Den Svenske Folksocialisten* 25/11 1939.
- 448 Sven Olov Lindholm, "Kyrkan och judarna" i *Den Svenske Folksocialisten* 19/12 1942.
- 449 Se exempelvis Sven Olov Lindholm, "Nationalsocialismen en bekännelse till folket" i *Den Svenske Nationalsocialisten* 9/1 1935. Jfr även Lundberg 2014, s. 66.
- 450 Sven Olov Lindholm, "Den kommande tidens gestalt" i *Den Svenske Folksocialisten* 4/4 1942, Sven Olov Lindholm "Arbetets adel" i *Den Svenske Folksocialisten* 23/10 1943. Se även Lindholm 1943, s. 36.
- 451 Sven Olov Lindholm, "Folksocialism och folklighet" i *Den Svenske Folksocialisten* 16/3 1946.
- 452 Lindholm 1943, s. 38.
- 453 Jfr "Statskapitalism eller svensksocialism?" i *Den Svenske Folksocialisten* 6/2 1948.
- 454 Lindholm 1941, s. 9.
- 455 Sven Olov Lindholm, "Ett misslyckat försvarstal" i *Den Svenske Folksocialisten* 30/3 1940, Sven Olov Lindholm, "Socialdemokratiens gravskrift" i *Den Svenske Folksocialisten* 5/4 1941, Sven Olov Lindholm, "Historiens dom" i *Den Svenske Folksocialisten* 19/4 1941, Sven Olov Lindholm, "Majdemonstration" i *Den Svenske Folksocialisten* 3/5 1941, samt Sven Olov Lindholm, "Socialismens dag" i *Den Svenske Folksocialisten* 27/4 1945. Jfr även sign. B.S., "Sveriges Fackliga Kamporganisation" i *Den Svenske Folksocialisten* 27/9 1941. Citatet hämtat ur Lindholm 1941, s. 14.
- 456 Lindholm 1941, s. 18.
- 457 Vulovic 2013.
- 458 Gunnar Prawitz, "Nils Flyg död" i *Den Svenske Folksocialisten* 16/1 1943.
- 459 Kring uttrycket "asiatisk despoti" och dess koppling till idén om en judisk bolsjevism, se Blomqvist 2013, bl.a. s. 117–120.

- 460 Ett sådant exempel är den mytologiserade gestalten Gösta Hallberg-Cuula, till vilken jag återkommer.
- 461 Citaten ur Sven Olov Lindholm, "Slåss Finland för demokratin?" i *Den Svenske Folksocialisten* 27/1 1940. Jfr även Sven Olov Lindholm, "Alla ha svikit Finland!" i *Den Svenske Folksocialisten* 20/12 1939, Sven Olov Lindholm, "Fredsvillkoren" i *Den Svenske Folksocialisten* 6/1 1940.
- 462 Sven Olov Lindholm, "Försvarsförbund mot Sovjet" i *Den Svenske Folksocialisten* 23/3 1940, Sven Olov Lindholm, "När demokratin 'räddade Norden'" i *Den Svenske Folksocialisten* 16/3 1940, Sven Olov Lindholm, "Det nya Europa som England vill ha det" i *Den Svenske Folksocialisten* 12/12 1942.
- 463 Sven Olov Lindholm, "Nordens marodörer" i *Den Svenske Folksocialisten* 10/10 1942. Se även Sven Olov Lindholm, "Angreppen mot Norge" i *Den Svenske Folksocialisten* 10/1 1942, och Sven Olov Lindholm, "Norges väg" i *Den Svenske Folksocialisten* 7/2 1942.
- 464 Sign. Manne, "Ett blodigt hån" i *Den Svenske Folksocialisten* 15/8 1942.
- 465 Sign. Manne står för Manne Bergh, en av de personer som efter att SSS upplöstes 1950 framhårdade i sin politiska övertygelse. Bergh bildade i mitten av 50-talet Sveriges Nationella Frihetsrörelse tillsammans med den i Lindholm-rörelsen aktive Landskronapolisen Gottfrid Lilja. Denna rörelse drog i sin tur till sig den person som småningom grundade Nordiska Rikspartiet, Göran Assar Oredsson, och som kom att gifta sig med Lindholms andra fru Vera då hon och Lindholm skilt sig. Löw 2009, s. 148–150.
- 466 Citatet se Sven Olov Lindholm, "Alltid för sent!" i *Den Svenske Folksocialisten* 28/3 1942. Se även Sven Olov Lindholm, "Bonden och Svensksocialismen" i *Den Svenske Folksocialisten* 26/8 1939, Sven Olov Lindholm, "Den eviga freden" i *Den Svenske Folksocialisten* 2/1 1943, Sven Olov Lindholm, "Bondenöd är folknöd" i *Den Svenske Folksocialisten* 19/6 1943, Sven Olov Lindholm, "Rättsmedvetandet upplöses" i *Den Svenske Folksocialisten* 25/3 1944, Sven Olov Lindholm, "Eken dör" i *Den Svenske Folksocialisten* 13/5 1944, Sven Olov Lindholm, "Är folket till för industrierna – eller industrierna för folket?" i *Den Svenske Folksocialisten* 16/3 1946.
- 467 Flera exempel på detta vykort finns i NSAP/SSS partiarkiv, vol. 2.
- 468 Sven Olov Lindholm, "En ny livsstil" i *Nationell Socialism* 1936:7–8.
- 469 Se Sven Olov Lindholm, "Mot nya tider" i *Den Svenske Folksocialisten* 23/12 1939, Sven Olov Lindholm, "Folkgemenskap eller individuell högfärd" i *Den Svenske Folksocialisten* 8/3 1941, Sven Olov Lindholm, "Är Sverige redo?" i *Den Svenske Folksocialisten* 17/6 1944, Sven Olov Lindholm, "En ny värld fordrar nya människor!" i *Den Svenske Folksocialisten* 16/10 1946.
- 470 Sven Olov Lindholm, "Tiden och människorna" i *Den Svenske Folksocialisten* 16/7 1948.

- 471 Sven Olov Lindholm, ”Tiden och människorna” i *Den Svenske Folksocialisten* 6/8 1948.
- 472 Schmidt 2003.
- 473 Sven Olov Lindholm, ”Farväl till läsekretsen: Samling kring försvaret!” i *Den Svenske Folksocialisten* juni 1950.
- 474 Vulovic 2013, s. 94.
- 475 Lindholm 1943, s. 26–31.

7. Omprövning och modernitetskritik, 1950–1980-tal

- 476 Sven Olov Lindholm, ”Har vi några utsikter?” i *Den Svenske Folksocialisten* 29/4 1949.
- 477 Sven Olov Lindholms anteckningar ”Soldatliv och politik”, del 2, s. 51. Se även ”Ledardagens beslut” i *Den Svenske Folksocialisten* juni 1950.
- 478 Sven Olov Lindholms anteckningar, ”Soldatliv och politik”, del 2, s. 57–60, 65, 68.
- 479 Sven Olov Lindholms dagbok, 5/1 och 6/8 1939, Sven Olov Lindholms intervju-manus s. 59, 65f.
- 480 Oredsson beskriver delar av sin uppväxt och barndom i Oredsson 2016.
- 481 Sven Olov Lindholms anteckningar, ”Soldatliv och politik”, del 2, s. 54, Sven Olov Lindholms dagbok, 27/1 1946.
- 482 Intervju med Vera Oredsson, se <https://www.youtube.com/watch?v=QLwp1cjpBMI> (hämtad 15/11 2016).
- 483 *Den Svenske Folksocialisten* juni 1950. Angående rörelsens misstro mot Lindholms nya fru, se även Lööw 2009, s. 42.
- 484 Sven Olov Lindholms anteckningar ”Soldatliv och politik”, del 2, s. 54f, 61.
- 485 Sven Olov Lindholms anteckningar ”Soldatliv och politik”, del 2, s. 61–70. Citat s. 63.
- 486 Sven Olov Lindholms anteckningar ”Soldatliv och politik”, del 2, s. 66–72.
- 487 Sven Olov Lindholms intervju-manus, s. 36.
- 488 Sven Olov Lindholms anteckningar, ”Soldatliv och politik”, del 2, s. 73–79. Blockcitat s. 78f.
- 489 Lindholm 1945, s. 1.
- 490 Lindholm 1945, s. 8.
- 491 Jfr Lindholm 1967, s. 7, samt Lindholm 1943, s. 29.
- 492 Lindholm 1945, s. 12.
- 493 Upplysning från Heléne Lööw, e-brev till författaren 10/10 2018.
- 494 Lindholm 1967, s. 10.
- 495 Lindholm 1967, s. 18.
- 496 Lindholm 1967, s. 16–19.
- 497 Lindholm 1967, s. 19.

NOTER

- 498 Lindholm 1967, s. 23.
- 499 Lindholm 1968, s. 9, 12, 21.
- 500 Lindholm 1968, s. 16.
- 501 Lindholm 1968, s. 23.
- 502 Lindholm 1968, s. 24.
- 503 Sven Olov Lindholms intervjumanus, s. 105. Detsamma gäller också Fidel Castro.
- 504 Lindholm 1968, s. 27.
- 505 Lindholm 1968, s. 31.
- 506 Marcuse 1964, jfr också Holmberg 1998.
- 507 Lindholm 1968, s. 28.
- 508 Sven Olov Lindholms intervjumanus, s. 104.
- 509 Lindholm 1968, s. 13.
- 510 Kring Hallberg-Cuulas ställning bland svenska nynazister, se Lööv 2015, s. 107–112.
- 511 *Tal vid 25-årsdagen av Gösta Hallberg-Cuulas död av förre Styckjunkaren vid A1 Sven Olov Lindholm*, Sven Hedengrens samling, vol. 4, Krigsarkivet.
- 512 Se Tingsten 1966. Tingsten avhandlade temat om ideologiernas död i ett antal ledare i *Dagens Nyheter* redan 1952 och var då en tidig exponent för tanken. Liknande idéer uttrycktes dock även internationellt under samma tid, bl.a. av Bell 1960 och Lipset 1960.
- 513 Sven Olov Lindholm, "Soldatliv och politik", del 2, s. 104.
- 514 Sven Olov Lindholm, "Soldatliv och politik", del 2, s. 104.
- 515 Sven Olov Lindholm, "Soldatliv och politik", del 2, s. 133.
- 516 Lars Holmström, "Han var ledare för Sveriges nazister" i *Aftonbladet* 6/6 1971.
- 517 Sven Olov Lindholm, "Soldatliv och politik", del 2, s. 104.
- 518 Sven Olov Lindholm, "Soldatliv och politik", del 2, s. 117.
- 519 Sven Olov Lindholm, "Soldatliv och politik", del 2, s. 104, 106.
- 520 Sven Olov Lindholm, "Soldatliv och politik", del 2, s. 140f.
- 521 Jfr Aly 2008, Tauber 2014, Andersson 2017.
- 522 Sven Olov Lindholm, "Soldatliv och politik", del 2, s. 110f.
- 523 Sven Olov Lindholm, "Soldatliv och politik", del 2, s. 108.
- 524 Aly 2008, s. 169–184.
- 525 "Vietnamdemonstrationerna parallell till nazidebuten?" i *Göteborgs-Posten* 12/6 1966.
- 526 Sven Olov Lindholm, "Soldatliv och politik", del 2, s. 113, 121.
- 527 Sven Olov Lindholm, "Soldatliv och politik", del 2, s. 117.
- 528 Sven Olov Lindholm, "Soldatliv och politik", del 2, s. 114.
- 529 Sven Olov Lindholm, "Soldatliv och politik", del 2, s. 95.
- 530 Sven Olov Lindholm, "Soldatliv och politik", del 2, s. 115, 117.
- 531 Ingemar Svensson, "Nazistledare lärde om nu är han fredskämpe" i *Ny Dag*.

NOTER

- nr 7, 1984. En likartad vinkling görs också i Peter Dükler, "Nazisten som blev fredskämpe" i *Göteborgs-Posten* 2/5 1982.
- 532 Ingemar Svensson, "Nazistledare lärde om nu är han fredskämpe" i *Ny Dag*, nr 7, 1984.
- 533 Sven Olov Lindholm, "Soldatliv och politik", del 2, s. 131f.
- 534 Tv-intervju i *Medlöparna*, sänt 17 april 1980. Det kan tilläggas att en längre tv-inspelning med Lindholm gjordes i juni 1976 i dennes hem i Rönninge. Materialet sändes dock, till Lindholms stora förtret, aldrig. Av hans efterlämnade handlingar framgår att han haft korrespondens med SVT i ärendet, och han uttrycker på andra ställen besvikelse över att intervjun aldrig sändes. Enligt honom själv berodde det på att det skulle ha blivit ett alltför positivt porträtt. Eftersom materialet aldrig sänts har det inte varit möjligt att eftersöka i SVT:s arkiv. För kommentarer kring intervjun, se bl.a. brev från Lindholm till Ingemar Svensson, 15/12 1983, Handlingar angående Sven Olov Lindholm, Regionarkivet Göteborg.
- 535 Cirkulär, inklippt i Sven Olov Lindholm, "Soldatliv och politik", del 2, s. 135–137.
- 536 Ingemar Svenssons anteckningar, Handlingar angående Sven Olov Lindholm, Regionarkivet Göteborg.
- 537 Sven Olov Lindholm, brev till Erik Walles 24/10 1985, Heléne Lööws handlingar, privat.
- 538 Erik Walles, "En nationell rörelse för ett halvsekel sedan" i *Sverige-Kuriren* nr 7/8 1989. I Erik Walles samling, Riksarkivet.
- 539 I ett annat brev till Walles skriver Lindholm om koncentrationslägrens gaskamrar, och uttrycker då att det som skildras "nog" är sant. Som isolerat uttalande kan detta potentiellt ses som historierevisionism, men betraktat i relation till andra brev och anteckningar är en rimligare tolkning att det också här är ett uttryck för ett försök till utsträckt hand till en gammal vän, ett försök att övertyga en skeptiker. Sven Olov Lindholm, brev till Erik Walles 14/3 1990. Heléne Lööws handlingar, privat.
- 540 Se exempelvis egen kommentar i SSS:s partiprogram från 1948, s. 17, Sven Olov Lindholms samling.
- 541 Sven Olov Lindholms intervjuanus, s. 98.
- 542 Sven Olov Lindholms intervjuanus, s. 74.
- 543 Sven Olov Lindholms intervjuanus, s. 103. Se Strasser 1969.
- 544 Sven Olov Lindholm, "Soldatliv och Politik", del 2, s. 133.
- 545 Sven Olov Lindholm, "Soldatliv och politik", del 2, s. 133.
- 546 Den är skriven av Gustav Johansson. Det är möjligt, om än inte belagt, att detta rör sig om politikern Gustav Johansson, kommunistisk riksdagsledamot och mångårig chefredaktör för *Ny Dag*, samme man som framträder i materialet om Nils Flyg. Johansson var vid sidan av politiken aktiv som författare av visor och kupletter till bl.a. Karl Gerhard och Ernst Rolf under signaturen

NOTER

Hjorvard. Om författaren är denne Gustav Johansson, illustrerar det väl hur den Kominterntrogna och programmatiskt internationella kommunismen i Sverige understundom lutade sig på nationella teman. Se Sven Olov Lindholm, "Soldatliv och politik", del 2, s. 127.

547 Sven Olov Lindholm, "Stenbygden" i *Den Svenske Folksocialisten* 9/4 1948.

8. Avslutande analys

548 Furet 2011, se bl.a. s. 248.

549 White 1992.

550 Arendt 1973.

551 Jfr Kunkeler 2016.

552 Bedömningen av Öhrström från Löow 2009, s. 37.

553 Carlsson 1942, s. 140.

554 Blomqvist 1999, s. 117f, 166.

555 "Telegram till Mosley" i *Den Svenske Folksocialisten* 2/12 1944.

556 För noteringar om denna rysskräck se bl.a. Oredsson 2001, Oredsson 2003, samt Lundberg 2004.

557 Hedin 1912, s. 25.

558 White 1992, s. 79f.

559 White 1992, bl.a. s. 196.

560 Sørensen 2012, s. 126f.

561 White 1992, s. 152.

562 Sørensen 2012, bl.a. s. 75f.

563 Blomqvist 1999, s. 338f, se även Sven Olov Lindholms dagbok 17/9 1944.

564 Sørensen 2012, s. 37, samt brev i Nils och Elsa Flygs samling, vol. 3/1 och 3/2.

565 Meyer 1934, exemplar med dedikation i Nils och Elsa Flygs samling 5/C/1.

566 Sørensen 2012, s. 116–122.

567 Sørensen 2012, s. 105f.

568 Sørensen 2012, s. 13.

569 White 1992, s. 194f.

570 Sørensen 2012, s. 159–175, 182–185.

571 För de negativt definierade begreppens politiska orienteringspotential, se Stenfeldt 2013 och Stenfeldt 2015.

572 Blomqvist 1999, s. 162.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek

Nils och Elsa Flygs samling
Anna Stina Pripps samling
Socialistiska partiets arkiv

Krigsarkivet

Sven Hedengrens arkiv

Region- och stadsarkivet, Göteborg

Sven Olov Lindholms handlingar

Riksarkivet (Arninge), Allmänna säkerhetstjänstens arkiv

Sven Olov Lindholm (personakt)
Nils Flyg (personakt)

Riksarkivet (Marieberg)

Sven Olov Lindholms samling
Nationalsocialistiska arbetarpartiets arkiv
Erik Walles samling
Erik Wärenstams arkiv, Sven Hedengrens handlingar

Tryckta källor

Nils Flyg

Vårt studiearbete (1918)
Arbetsplan för studiet av socialismen (1920a)
Folkets sånger (1920b, 1926, 1936)

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Framtidsfolket (1921)
Dagens hårda verklighet (1922)
"Sverige följer med sin tid" (1924)
Lenin (1925)
Antingen – eller? (1928)
"Folkpartiet" socialdemokraterna – Arbetarpartiet kommunisterna (1932)
Per Albin går vidare! (1935a)
Ned med vapnen! (1935b)
Krigsfaran och kampen mot densamma (1935c)
Med Hansson, Bramstorp, Sandler vid rodret (1938a)
Fredspredikan i riksdagen (1938b)
Mit Branting gegen Sandler für Åland (1939)
Från svenskt oppositionsparti till rysk regeringsagentur (1941a)
Vad vill Socialistiska Partiet? (1941b)

Sven Olov Lindholm

Anvisningar för talarskolan (1932)
Sånger och dikter (1934a)
Kort historik till belysning av läget inom den svenska nationalsocialismen (1934b)
Sverige till salu (1937a)
Den röda offensiven (1937b)
Svenskt eller osvenskt (1941)
Svensk frihetskamp (1943)
Döm ingen ohörd! (1945, 1967, 1968)

Tidningar och tidskrifter

Aftonbladet
Den Svenske Folksocialisten
Den Svenske Nationalsocialisten
Folkets Dagblad
Göteborgs-Posten
Nationalsocialisten
Nationell Socialism
Ny Dag
Röda röster
Socialistisk Tidskrift
Spöknippet
Stormklockan
Sverige-Kuriren

Tidens Röst
Trots allt!
Vår Kamp

TV

”Medlöparna” (17/4 1980)

Internet

Nils Flyg, artikel i Svenskt biografiskt lexikon, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=14269> (av Otto Grimlund, hämtad 15/10 2018)
Birger Furugård, artikel i Svenskt biografiskt lexikon, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=14591> (av Sven Åstrand, hämtad 15/10 2018)
Karl Marx, *Teorier om mervärdet 1861–63* (i urval), <https://www.marxists.org/svenska/marx/1863/26-doo7.htm> (hämtad 18/10 2018)
”Renegat”, uppslagsord i Svenska Akademiens ordbok, <https://www.saob.se/artikel/?seek=renegat&pz=1> (hämtad 19/10 2018)
Vera Oredsson, intervju, <https://www.youtube.com/watch?v=QLWp1cjpBMI> (hämtad 15/10 2018)

Litteratur

Alvesson, Mats, *The Stupidity Paradox: The Power and Pitfalls of Functional Stupidity at Work* (London 2016)
Aly, Götz, *Unser Kampf 1968. Ein irritierter Blick zurück* (Frankfurt am Main 2008)
Aly, Götz, *Hitlers folkstat. Rån, raskrig och nationell socialism* (Göteborg 2009)
Andersson, David, *Med skuldkänslan som drivkraft: om svenska Israelvänner och västfiender* (Stockholm 2017)
Andersson, Lars M. *En jude är en jude är en jude... Representationer av ”juden” i svensk skämtpress omkring 1900–1930* (Lund 2000)
Andersson, Lars M. & Tydén, Mattias, *Sverige och Nazityskland. Skuldfrågor och moraldebatt* (Stockholm 2007)
Arendt, Hannah, *The Origins of Totalitarianism* (New York 1973)
Arvidsson, Stefan, *Morgonrodnad. Socialismens stil och mytologi 1871–1914* (Lund 2016)
Austin, J.L., *How to Do Things with Words: The William James Lectures Delivered at Harvard University in 1955* (Oxford 2009)
Bachner, Henrik, *”Judefrågan”: debatt om antisemitism i 1930-talets Sverige* (Stockholm 2009)
Bell, Daniel, *The End of Ideology. On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties* (Glencoe 1960)

KÄLLOR OCH LITTERATUR

- Berger, Stefan, "Comparative history" i Stefan Berger, Heiko Feldner & Kevin Passmore (red.), *Writing history: theory and practice* (London 2010)
- Berggren, Henrik, *Seklets ungdom. Retorik, politik och modernitet 1900–1939* (Stockholm 1995)
- Berggren, Henrik, *Landet utanför. Sverige och kriget* (Stockholm 2018)
- Berggren, Lena, *Nationell upplysning. Drag i den svenska antisemitismens idéhistoria* (Stockholm 1999)
- Berggren, Lena, "Den svenska mellankrigsfascismen – Ett ointressant marginalfenomen eller ett viktigt forskningsobjekt?" i *Historisk Tidskrift* 2002:3
- Berggren, Lena, "Intellectual Fascism: Per Engdahl and the Formation of 'New-Swedish Socialism'" i *Fascism: Journal of Comparative Fascist Studies* 2014:3
- Berghahn, Volker R. & Lässig, Simone (red.), *Biography Between Structure and Agency. Central European Lives in International Historiography* (New York 2008)
- Berghahn, Volker R., "Structuralism and Biography. Some Concluding Thoughts on the Uncertainties of a Historiographical Genre" i Volker B. Berghahn & Simone Lässig (red.), *Biography Between Structure and Agency. Central European Lives in International Historiography* (New York 2008)
- Björklund, Ingeborg, *Han som sjöng* (Stockholm 1935)
- Blomqvist, Håkan, *Gåtan Nils Flyg och nazismen* (Stockholm 1999)
- Blomqvist, Håkan, *Socialdemokrat och antisemit? Den dolda historien om Arthur Engberg* (Stockholm 2001)
- Blomqvist, Håkan, "'Socialismus Asiaticus'. Bolsjevismen som orientaliskt hot för svenska socialdemokrater" i Håkan Blomqvist & Lars Ekdahl, *Kommunismen – hot och löfte. Arbetarrörelsen i skuggan av Sovjetunionen 1917–1991* (Stockholm 2003)
- Blomqvist, Håkan, *Nation, ras och civilisation* (Stockholm 2006)
- Blomqvist, Håkan, *Myten om judebolsjevismen: antisemitism och kontrarevolution i svenska ögon* (Stockholm 2013)
- Blomqvist, Håkan & Ekdal, Lars, *Kommunismen – hot och löfte. Arbetarrörelsen i skuggan av Sovjetunionen 1917–1991* (Stockholm 2003)
- Boëthius, Ulf, *När Nick Carter drevs på flykten: kampen mot "smutslitteraturen" i Sverige 1908–1909* (Stockholm 1989)
- Bolin, Jan, *Parti av ny typ? Skapandet av ett svenskt kommunistiskt parti 1917–1933* (Stockholm 2004)
- Borgström, Georg, *Gränser för vår tillvaro* (Stockholm 1967)
- Brolin, David, *Från socialism till nazism. En studie i Nils Flygs politiska tänkande*, opublicerad seminarieuppsats 1996
- Brolin, David, *Omprovningar. Svenska vänsterintellektuella i skiftet från 70-tal till 80-tal* (Lund 2015)
- Brunet, Jean-Paul, *Jacques Doriot: du communisme au fascisme* (Paris 1986)
- Brunner, Otto, Conze, Werner & Koselleck, Reinhart (red.), *Geschichtliche Grund-*

- begriffe. Historisches Lexikon zur politischen-sozialen Sprache in Deutschland* (Stuttgart 1972–1997)
- Brustein, William, "Blue Collar Nazism" i Conan Fischer (red.), *The Rise of National Socialism and the Working Classes in Weimar Germany* (Providence 1996)
- Brustein, William, *Roots of Hate: Anti-Semitism in Europe Before the Holocaust* (Cambridge 2003)
- Bullock, Alan, *Hitler and Stalin. Parallel lives* (London 1991)
- Bullock, Alan, *Hitler: en studie i tyranni* (Stockholm 1995)
- Byström, Mikael, "En talande tystnad? Ett antisemitiskt bakgrundsbrus i riksdagsdebatterna 1942–1947" i Lars M. Andersson & Karin Kvist Geverts (red.), *En problematisk relation? Flyktingpolitik och judiska flyktingar i Sverige 1920–1950* (Uppsala 2008)
- Byström, Mikael & Kvist Geverts, Karin, "Från en aktivism till en annan. Hur ska Sveriges agerande i flyktingfrågan under andra världskriget förklaras?" i Lars M. Andersson & Mattias Tydén (red.), *Sverige och Nazityskland. Skuldfrågor och moraldebatt* (Stockholm 2007)
- Carlsson, Holger, *Nazismen i Sverige* (Stockholm 1942)
- Carr, David, *Time, Narrative and History* (Bloomington 1991)
- Carsten, Francis L., *The German Workers and the Nazis* (Aldershot 1995)
- Cohn, Norman, *Warrant for Genocide: the Myth of the Jewish World Conspiracy and the Protocols of the Elders of Zion* (London 1996)
- Dahl, Göran, *Radikalare än Hitler? De esoteriska och gröna nazisterna. Inspirationskällor. Pionjärer. Förvaltare. Åttlingar* (Stockholm 2006)
- Dahl, Göran, *Folk och identitet. Identitarismen och dess källor* (Göteborg 2018)
- Dahlgren, Eva F., *Fallet Sigrid Gillner* (Stockholm 2008)
- David-Fox, Michael, *Crossing Borders. Modernity, Ideology and Culture in Russia and the Soviet Union* (Pittsburgh 2015)
- Dietsch, Johan, "Herbert Norkus and Pavel Morozov as Totalitarian Child Martyrs: A Study of Political Religion" i Klas-Göran Karlsson, Johan Stenfeldt & Ulf Zander (red.), *Perspectives on the Entangled History of Communism and Nazism. A COMNAZ Analysis* (Lanham 2015)
- Dornberg, John, *Munich 1923* (New York 1982)
- Edström, Bernt, "Inledning" i Bernt Edström, Ragnar Björk & Thomas Lundén (red.), *Rudolf Kjellén. Geopolitiken och konservatismen* (Stockholm 2014)
- Edström, Bernt, Björk, Ragnar & Lundén, Thomas (red.), *Rudolf Kjellén. Geopolitiken och konservatismen* (Stockholm 2014)
- Elvander, Nils, "Rudolf Kjellén och Nationalsocialismen" i *Statsvetenskaplig Tidskrift*, 1956:1
- Engdahl, Per, *Fribytare i folkhemmet* (Lund 1979)
- Eriksson, Gunnar, *Platon & smitaren. Vägar till idéhistorien* (Stockholm 1989)
- Evans, Richard J., *The Coming of the Third Reich* (London 2003)

- Fainsod, Merle, *How Russia is Ruled* (Cambridge 1953)
- Fein, Helen, *The Persisting Question. Sociological Perspectives and Social Contexts of Modern Antisemitism* (Berlin 1987)
- de Felice, Renzo, *The Jews in Fascist Italy. A History* (New York 2001)
- Festinger, Leon, *A Theory of Cognitive Dissonance* (Stanford 1957)
- Fischer, Conan, *Stormtroopers. A Social, Economic and Ideological Analysis, 1929–35* (London 1983)
- Fischer, Conan, *The German Communists and the Rise of Nazism* (London 1991)
- Fischer, Conan (red.), *The Rise of National Socialism and the Working Classes in Weimar Germany* (Providence 1996)
- Forser, Tomas, *Bööks 30-tal. En studie i ideologi* (Stockholm 1976)
- Freeden, Michael, *Ideologies and Political Theory. A Conceptual Approach* (Oxford 2008)
- Friedrich, Carl J. & Brzezinski, Zbigniew, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy* (Cambridge, Mass. 1965)
- Furet, François, *Slutet på en illusion: en essä om den kommunistiska tanken i tjugonde seklet* (Stockholm 2011)
- Gadamer, Hans Georg, *Sanning och metod* (Göteborg 2002)
- Gerdin, Mari & Östberg, Kjell, *Hur rysk är den svenska kommunismen: fyra bidrag om kommunism, nationalism och etnicitet* (Huddinge 2006)
- Gerner, Kristian, Karlsson, Klas-Göran, *Rysk spegel: svenska berättelser om Sovjetunionen – och om Sverige* (Lund 2008)
- Gleason, Abbot, *Totalitarianism. The Inner History of the Cold War* (New York/Oxford 1995)
- Gorgolini, Pietro, *Den italienska fascismen* (Stockholm 1924)
- Griffin, Roger, *The Nature of Fascism* (London/New York 1993)
- Gustafsson, Tommy, *En fiende till civilisationen. Manlighet, genusrelationer, sexualitet och rasstereotyper i svensk filmkultur under 1920-talet* (Lund 2007)
- Gustafsson, Tommy & Arnberg, Klara, ”Moralpanik som analytiskt verktyg i mediehistorisk forskning” i *Moralpanik och lågkultur. Genus- och mediehistoriska analyser 1900–2012* (Stockholm 2013)
- Götz, Norbert, *Ungleiche Geschwister: die Konstruktion von nationalsozialistischer Volksgemeinschaft und schwedischem Volksheim* (Baden-Baden 2001)
- Hedin, Sven, *Ett varningsord* (Stockholm 1912)
- Herf, Jeffrey, *Reactionary Modernism. Technology, Culture, and Politics in Weimar and the Third Reich* (Cambridge 1986)
- Hessérus, Mattias, *Rätten till privatlivet – och moralen bakom omoralen i svensk press 1920–1980* (Uppsala 2016)
- Hilborn, Emma, *Världar i Brand. Fiktion, politik och romantik i det tidiga 1900-talets ingsocialistiska press* (Höör 2014)
- Hirdman, Yvonne, *Sverges kommunistiska parti 1939–1945* (Stockholm 1974)

- Hirdman, Yvonne, *Vi bygger landet. Den svenska arbetarrörelsens historia från Per Götrek till Olof Palme* (Stockholm 1990)
- Hobsbawm, Eric, *Ytterligheternas tidsålder. Det korta 1900-talet 1914–1991* (Stockholm 1997)
- Holmberg, Carl, *Längtan till landet. Civilisationskritik och framtidsvisioner i 1970-talets regionalpolitiska debatt* (Göteborg 1998)
- Hough, Jerry F., *How the Soviet Union is Governed* (Cambridge 1979)
- Howell, David, *Mosley and British Politics 1918–32. Oswald Odyssey* (Basingstoke 2014)
- Hübinette, Tobias, *Den svenska nationalsocialismen: medlemmar och sympatisörer 1931–45* (Stockholm 2002)
- Höglund, Gunhild, *Moskva tur och retur. En dramatisk period i Zeth Höglunds liv* (Stockholm 1960)
- Höglund, Zeth, *Minnen i fackelsken. Revolutionernas år 1917–1921* (Stockholm 1956)
- Johansson, Alf W., *Finlands sak. Svensk politik och opinion under vinterkriget 1939–1940* (Stockholm 1973)
- Johansson, Alf W., *Den nazistiska utmaningen. Aspekter på andra världskriget* (Stockholm 2006)
- Johnsson, Bibi, *Bruna pennor. Nazistiska motiv i svenska kvinnors litteratur* (Stockholm 2012)
- Journal of Contemporary History*, Nr 2, 1996, *The Aesthetics of Fascism (special issue)*
- Jungar, Sune & Jensen, Bent, *Sovjetunionen och Norden: konflikt, kontakt, influenser* (Helsingfors 1997)
- Karlsson, Ingemar & Ruth, Arne, *Samhället som teater. Estetik och politik i Tredje riket* (Stockholm 1984)
- Karlsson, Klas-Göran, *Terror och tystnad. Sovjetregimens krig mot den egna befolkningen* (Stockholm 2005)
- Kele, Max, *Nazis and Workers. National Socialist Appeals to German Labour 1919–1933* (Chapel Hill 1972)
- Kennerström, Bernt, *Mellan två internationaler. Socialistiska Partiet 1929–37* (Lund 1974)
- Kershaw, Ian, *The Nazi Dictatorship. Problems and Perspectives of Interpretation* (London 2000)
- Kershaw, Ian, "Biography and the Historian: Opportunities and Constraints" i Volker B. Berghahn & Simone Lässig (red.), *Biography Between Structure and Agency. Central European Lives in International Historiography* (New York 2008a)
- Kershaw, Ian, *Hitler. En biografi* (Stockholm 2008b)
- Kershaw, Ian & Lewin, Moshe (red.), *Stalinism and Nazism. Dictatorships in Comparison* (Cambridge 1996)
- Kilbom, Karl, *Ur mitt livs äventyr* (Stockholm 1953)
- Kilbom, Karl, *Cirkeln slutet* (Stockholm 1955)
- Kissenkoetter, Udo, *Gregor Strasser und die NSDAP* (Stuttgart 1978)

- Kjellén, Rudolf, *Staten som livsform* (Stockholm 1916)
- Koselleck, Reinhart, *Futures Past. On the Semantics of Historical Time* (New York 2004)
- Kunicki, Mikołaj Stanisław, *Between the Brown and the Red. Nationalism, Catholicism and Communism in 20th-Century Poland – The Politics of Bolesław Piasecki* (Athens, Ohio 2012)
- Kunkeler, Nathaniël, "The Evolution of Swedish Fascism. Self-Identification and Ideology in Interwar Sweden" i *Patterns of Prejudice* 2016:4–5
- Kunkeler, Nathaniël, "Sven Olov Lindholm and the Literary Inspirations of Swedish Fascism" i *Scandinavian Journal of History*, 2019:1
- Kvist Geverts, Karin, *Ett främmande element i nationen. Svensk flyktingpolitik och de judiska flyktingarna 1938–1944* (Uppsala 2008)
- Köll, Anu-Mai, *Kommunismens ansikten: repression, övervakning och svenska reaktioner* (Eslöv 2005)
- Lavelle, Ashley, *The Politics of Betrayal. Renegades and Ex-Radicals from Mussolini to Christopher Hitchens* (Manchester 2013)
- Lenin, Vladimir, *Imperialismen som kapitalismens högsta stadium* (Göteborg 1983)
- Lewis, Brenda, *Hitlerjugend: i krig och fred 1933–1945* (Hallstavik 2007)
- Lindström, Ulf, *Fascism in Scandinavia* (Stockholm 1985)
- Lipset, Seymour M., *Political Man. The Social Bases of Politics* (London 1960)
- Longrich, Peter, *Joseph Goebbels. En biografi* (Stockholm 2013)
- Lundberg, Svante, *Ryssligan. Flyktingarna från öst och morderna i Bollstanäs 1919* (Lund 2004)
- Lundberg, Victor, *En idé större än döden. En fascistisk arbetarrörelse i Sverige 1933–1945* (Möklinta 2014)
- Lundberg, Victor, "Within the Fascist World of Work. Sven Olov Lindholm, Ernst Jünger and the Pursuit of Proletarian Fascism in Sweden 1933–1945" i Alessandro Salvador & Anders G. Kjøstvedt (red.), *New Political Ideas in the Aftermath of the Great War* (New York 2017)
- Lundberg, Victor & Lundin, Johan A., "Med ett våldsamt knytnävsslag och en välriktad spark? SSU och den nazistiska utmaningen 1933" i *Arbetshistoria*, 2014:1–2
- Lundkvist, Ingmar, *Kulturprosten. Torsten Fogelqvist som DN-publicist och folkbildare* (Stockholm 2005)
- Lundkvist, Ingmar, "Med tematik som berör" i Henrik Rosengren & Johan Östling (red.), *Med livet som insats. Biografen som humanistisk genre* (Lund 2007)
- Lässig, Simone, "Introduction. Biography in Modern History – Modern History in Biography" i Volker B. Berghahn & Simone Lässig (red.), *Biography Between Structure and Agency. Central European Lives in International Historiography* (New York 2008)
- Lööw, Heléne, *Hakkorset och Wasakärven. En studie av nationalsocialismen i Sverige 1924–1950* (Göteborg 1990)

- Lööw, Heléne, *Nazismen i Sverige 1980–1997. Den rasistiska undergroundrörelsen. Musiken, myterna, riterna* (Stockholm 1998)
- Lööw, Heléne, *Nazismen i Sverige 1924–1979. Pionjärerna, partierna, propagandan* (Stockholm 2009)
- Lööw, Heléne, *Nazismen i Sverige 2000–2014* (Stockholm 2015)
- Mallmann, Klaus-Michael, *Kommunisten in der Weimarer Republik. Sozialgeschichte einer revolutionären Bewegung* (Darmstadt 1996)
- Marcuse, Herbert, *One-Dimensional Man. Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society* (London 1964)
- Marx, Karl, *Lönarbete och kapital* (Stockholm 1927)
- Marx, Karl, *Människans frigörelse. Karl Marx ungdomsskrifter i urval och översättning av Sven-Eric Liedman* (Göteborg 2008)
- Marx, Karl & Engels, Friedrich, *Kommunistiska manifestet* (Linköping 2004)
- Merkel, Peter H., *The Making of a Stormtrooper* (Princeton 1980)
- Meyer, Håkon, *Historieupfatning og marxisme* (Oslo 1934)
- Mithander, Conny, ”Let Us Forget the Evil Memories’: Nazism and the Second World War from the Perspective of a Swedish Fascist” i Conny Mithander, John Sundholm & Maria Holmgren Troy (red.), *Collective Traumas: Memoirs of War and Conflict in Twentieth-century Europe* (Bryssel 2007)
- Mohler, Armin, *Die konservative Revolution in Deutschland 1918–1932* (Darmstadt 1989[1949])
- Mohlin, Yngve, *Bondepartiet och det moderna samhället 1914–1936: en studie av svensk agrarianism* (Umeå 1989)
- Mosse, George L., *The Crisis of German Ideology. Intellectual Origins of the Third Reich* (London 1966)
- Mosse, George L., *The Fascist Revolution. Toward a General Theory of Fascism* (New York 1999)
- Mühlberger, Detlef, *Hitler’s Followers. Studies in the Sociology of the Nazi Movement* (London 1991)
- Mühlberger, Detlef, *The Social Bases of Nazism 1919–1933* (Cambridge 2003)
- Möller, Artur, *Svensk nazism* (Stockholm 1935)
- Möller, Yngve, *Rickard Sandler. Folkbildare, utrikesminister* (Stockholm 1990)
- Nerman, Ture, *Allt var rätt. Minne och redovisning* (Stockholm 1950)
- Nerman, Ture, *Trots allt! Minne och redovisning* (Stockholm 1954)
- Neumann, Matthias, *The Communist Youth League and the Transformation of the Soviet Union 1917–1932* (New York 2011)
- Nielsen, Niels Kayser, ”Demokrati og kulturel nationalism i Norden i mellemkrigstiden – en realpolitisk højredrejning?” i *Historisk Tidsskrift* 2004:4
- Niewyk, Donald L., *Socialist, Anti-Semite and Jew. German Social Democracy Confronts the Problem of Anti-Semitism 1918–1933* (Baton Rouge 1971)

- Nilsson, Karl N. Alvar, *Svensk överklass och högerextremism under 1900-talet* (Stockholm 2000)
- Nilsson, Matts, "Anna-Stina Pripps omvända klassresa. Från överklass till 'nazikommunism'" i *Arbetarhistoria* 2001:4
- Nilsson, Torbjörn, "Från internationell socialism till nationell folkgemenskap. Socialistiska partiet 1938–45" i *Historisk Tidskrift* 1985:1
- Nolte, Ernst, *De fascistiska rörelserna* (Stockholm 1968)
- Nordin, Svante, *Fredrik Böök. En levnadsteckning* (Stockholm 1994)
- Nordin, Svante, *Hitlers München* (Stockholm 2018)
- Ohlsson, Per T., *Rickard Sandler* (Stockholm 2010)
- Oredsson, Sverker, *Svensk rädsla. Offentlig fruktan i Sverige under 1900-talets första hälft* (Lund 2001)
- Oredsson, Sverker, *Svensk oro. Offentlig fruktan under 1900-talets senare hälft* (Lund 2003)
- Oredsson, Vera, *När flaggstängerna blommade* (Helsingborg 2016)
- Overy, Richard, *The Dictators. Hitler's Germany, Stalin's Russia* (New York 2004)
- Palmstierna, Hans, *Plundring, svält, förgiftning* (Stockholm 1967)
- Paxton, Robert O., *The Anatomy of Fascism* (London 2005)
- Pipes, Richard, *Russia under the Bolshevik Regime 1919–1924* (London 1994)
- Pittwald, Michael, *Ernst Niekisch. Völkischer Sozialismus, nationale Revolution, deutsches Endimperium* (Köln 2002)
- Plutarchos, *Levnadsteckningar* (Göteborg 2013)
- Pulzer, Peter, *The Rise of Political Anti-Semitism in Germany and Austria* (New York 1964)
- Rosengren, Henrik, "Biografin – den humanistiska vetenskapens primat" i Henrik Rosengren & Johan Östling (red.), *Med livet som insats. Biografin som humanistisk genre* (Lund 2007a)
- Rosengren, Henrik, "Judarnas Wagner". *Moses Pergament och den kulturella identifikationens dilemma omkring 1920–1950* (Lund 2007b)
- Rosengren, Henrik & Östling, Johan (red.) *Med livet som insats. Biografin som humanistisk genre* (Lund 2007)
- Salomon, Kim, *Rebeller i takt med tiden. FNL-rörelsen och 60-talets politiska ritualer* (Stockholm 1996)
- Sastamoinen, Armas, *Hitlers svenska förtrupper* (Stockholm 1947)
- Sastamoinen, Armas, *Nynazismen* (Stockholm 1961)
- Schmidt, Werner, *Kommunismens rötter i första världskrigets historiska rum. En studie kring arbetarrörelsens historiska misslyckande* (Stockholm 1996)
- Schmidt, Werner, "Antikommunismen under det korta 1900-talet – en stereotyp i förvandling", i Håkan Blomqvist & Lars Ekdahl (red.), *Kommunismen – hot och löfte. Arbetarrörelsen i skuggan av Sovjetunionen 1917–1991* (Stockholm 2003)
- Senander, Knut, *Röd gryning* (Göteborg 1973)

- Speer, Albert, *Erinnerungen* (Berlin 1969)
- Stachura, Peter, *Gregor Strasser and the Rise of Nazism* (London 1983)
- Stenfeldt, Johan, *Dystopiernas seger. Totalitarism som orienteringspunkt i efterkrigstidens svenska idédebatt* (Höör 2013)
- Stenfeldt, Johan, "Ideologisk orientering som läraprocess – Herbert Tingsten och erfarenheten" i *Statsvetenskaplig Tidskrift* 2015:4
- Stenfeldt, Johan, "The Fascist who Fought for World Peace. Conversions and Core Concepts in the Ideology of the Swedish Nazi Leader Sven Olov Lindholm" i *Fascism. Journal of Comparative Fascist Studies* 2019:1
- Strahl, Christer, *Nationalism och socialism. Fosterlandet i den politiska idédebatten i Sverige 1890–1914* (Lund 1983)
- Strasser, Gregor, *Kampf um Deutschland* (München 1932)
- Strasser, Otto, *Mein Kampf. Eine politische Autobiografie* (Frankfurt am Main 1969)
- Svedjedal, Johan, *Skrivaredans. Birger Sjöbergs liv och diktning* (Stockholm 1999)
- Svedjedal, Johan, "Biografen ett mästarprov" i *Dagens Nyheter* 4/1 2003
- Sworakowski, Witold S. (red.), *World Communism: A Handbook 1918–1965* (Stanford 1973)
- Söderqvist, Thomas, "Det vetenskapliga livet mellan misstänksamhetens och uppbyggelsens hermeneutik" i Sune Åkerman, Ronny Ambjörnsson & Pär Ringby (red.), *Att skriva människan. Essäer om biografen som livshistoria och vetenskaplig genre* (Stockholm 1997)
- Sørensen, Øystein, *Fra Marx til Quisling. Fem sosialisters vei til NS* (Oslo 2012)
- Tagore, Rabindranath, *Nationalismen* (Stockholm 1918)
- Tauber, Andrea, *Hauptsache extrem: Horst Mahlers politische Ideologien. Ein Wechselspiel von Links- und Rechtsextremismus* (Hamburg 2014)
- Thulstrup, Åke, *Med lock och pock. Tyska försök att påverka svensk opinion 1933–45* (Stockholm 1962)
- Tingsten, Herbert, *Från idéer till idyll* (Stockholm 1966)
- Tourlamain, Guy, *Völkisch Writers and National Socialism. A Study of Right-Wing Political Culture in Germany 1890-1960* (Oxford 2014)
- Tudeer, Erik, *Det åländska folkets historia. Det åländska folkets historia 1920–1990* (Mariehamn 1993)
- Turner, Henry A. *German Big Business and the Rise of Hitler* (New York 1985)
- Tännsjö, Torbjörn, *Det röda Nacka. En historik* (Stockholm 1988)
- Tännsjö, Torbjörn, *Medan revolutionen dröjde. Hundra år med vänstern i Nacka* (Stockholm 2008)
- Uglevik Larsen, Stein, Hagtvet, Bernt & Myklebust, Jan Petter (red.), *Who Were the Fascists? Social Roots of European Fascism* (Bergen 1980)
- Ulvros, Eva Helen, "Att skriva livet" i Henrik Rosengren & Johan Östling (red.), *Med livet som insats. Biografen som humanistisk genre* (Lund 2007)
- Wahlbäck, Krister, *Finlandsfrågan i svensk politik 1937–1940* (Stockholm 1964)

- White, Dan S., *Lost Comrades – Socialists of the Front Generation 1918–1945* (Cambridge, Mass. 1992)
- Whiteside, Andrew G. *The Socialism of Fools. Georg Ritter von Schönerer and Austrian Pan-Germanism* (Los Angeles 1975)
- Wippermann, Wolfgang, *Fascismustheorien. Die Entwicklung der Diskussion von den Anfängen bis heute* (Darmstadt 1997)
- Wistrich, Robert S., *From Ambivalence to Betrayal. The Left, the Jews and Israel* (Lincoln 2012)
- Worley, Matthew, *Oswald Mosley and the New Party* (Basingstoke 2010)
- Vulovic, Jimmy, *Reform eller revolt. Litterär propaganda i socialdemokratisk, kommunistisk och nationalsocialistisk press* (Lund 2013)
- Wärenstam, Eric, *Fascismen och nazismen i Sverige 1920–1940. Studier i den svenska nationalsocialismens, fascismens och antisemitismens organisationer, ideologier och propaganda under mellankrigsåren* (Stockholm 1970)
- Wärenstam, Eric, *Fascismen och nazismen i Sverige* (Stockholm 1972)
- Zitelmann, Rainer, *Hitler. Selbstverständnis eines Revolutionärs* (München 1998)
- Åkerman, Sune, Ambjörnsson, Ronny & Ringby, Per, ”Inledning” i Sune Åkerman, Ronny Ambjörnsson & Per Ringby (red.), *Att skriva människan. Essäer om biografien som livshistoria och vetenskaplig genre* (Stockholm 1997)
- Åmark, Klas, *Att bo granne med ondskan. Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och förintelsen* (Stockholm 2011)
- Östling, Johan, *Nazismens sensmoral. Svenska erfarenheter i andra världskrigets efterdyning* (Stockholm 2008)
- Östling, Johan, ”Nya nyanser av brunt: Utblick över ett forskningsfält” i Maria Björkman, Patrik Lundell & Sven Widmalm (red.), *De intellektuellas förräderi? Intellektuellt utbyte mellan Sverige och Tredje riket* (Lund 2016)

Personregister

- Almén, Paul 67
Aly, Götz 19, 234, 267, 293, 302
Ambjörnsson, Ronny 33, 281
Arendt, Hannah 21, 252, 279, 304
Arvidsson, Stefan 145, 290, 292
Austin, John L. 32, 280
- Bebel, August 22
Berggren, Henrik 48–49, 283
Berggren, Lena 16, 280, 282, 291, 295
Bergh, Manne 201, 216, 256, 300
Björk, Knut 166–167
Björklund, Ingeborg 42, 282
Blomqvist, Håkan 14, 17–18, 42,
54, 68–69, 89, 108, 114–115, 129,
278–280, 282–290, 299, 304
Blum, León 188
Borgström, Georg 225
Branting, Hjalmar 43, 289
Brustein, William 19, 167, 267, 279,
291, 294
Brzezinski, Zbigniew 21, 279
Bucharin, Nikolaj 63, 289
Bullock, Alan 21, 30, 34, 279–281
Böök, Fredrik 33
- Carlberg, Carl-Ernfrid 136, 256
Carlsson, Gottfrid 121
Carlsson, Holger 15, 263, 278, 284,
304
Carsten, Francis 19, 279
Cavelius, Sven 174, 197
- Dahl, Göran 20, 279, 283
Dahlberg, Per 180, 296
Dalström, Björn 147
Dalström, Kata 43, 146
Danielsson, Axel 43
Darré, Walter 20
David-Fox, Michael 23, 279
Déat, Marcel 24, 263, 266, 267, 271
Dimitrov, Georgij 19
Dodge, Peter 102, 256, 271
Doriot, Jacques 24, 188–189, 263,
265–266, 277, 297
Dostojevskij, Fjodor 34
Drexler, Anton 161
Dutschke, Rudi 234
- Ebert, Friedrich 70
Edberg, Rolf 225
Ehrensvärd, Gösta 225
Eines, Albin 268
Engberg, Arthur 18
Engdahl, Per 13, 122–124, 165, 256, 277,
278, 289, 293
Engelbrektsson, Engelbrekt 93
Engels, Friedrich 87, 206
Eriksson, Elof 148–150, 152, 281, 291
- Feder, Gottfried 84–85, 89, 142, 161,
170, 208
Fein, Helen 172–173, 185, 205, 295
de Felice, Renzo 152, 291
Fichte, Johann Gottlieb 23

PERSONREGISTER

- Fischer, Conan 19, 166–167, 279, 294
 Flyg, Elsa 46, 78, 94, 101, 123, 282–285,
 287, 289–290, 304
 Fogelqvist, Torsten 33
 Ford, Henry 58, 149, 225, 291
 Freedden, Michael 27–32, 102–103, 138,
 249, 272, 274–275, 277, 280
 Friedrich, Carl J. 21, 70, 279
 Furet, François 249, 304
 Furugård, Birger 13, 163–164, 264, 291,
 293, 295
 Furugård, Gunnar 163, 291
 Furugård, Sigurd 163, 291
- Gadamer, Hans-Georg 31–32, 35,
 280–281
 Gentile, Giovanni 151, 291
 Gillner, Sigrid 24
 Goebbels, Joseph 84, 161–163, 234
 Gorgolini, Pietro 150, 291
 Grimberg, Carl 148
 Grimlund, Otto 41, 42, 282
 Gustaf V 261, 193, 260
 Göring, Hermann 163, 178
 Götrek, Per 17
 Götz, Norbert 19, 60, 97, 234, 266,
 284, 287
- Hagberg, Hilding 113
 Hallberg-Cuula, Gösta 226–227, 253,
 300, 302
 Hallgren, Konrad 148–150, 160,
 163–164
 Hansen, Oscar 60
 Hansson, Per Albin 44, 87, 99
 Hedengren, Sven 189, 212, 226,
 295–296, 298, 302
 Hedin, Sven 265, 304
 von Heidenstam, Verner 16
 Hellmund, Heinrich 129
 Herf, Jeffrey 20, 279
- Himmler, Heinrich 163, 180, 193
 Hirdman, Yvonne 17, 278, 282, 286
 Hitler, Adolf 18–21, 23, 30, 34, 49, 73,
 78, 81, 83–85, 89–91, 93, 107, 111,
 119–120, 126–127, 129, 130–131, 134,
 137, 141, 143, 152, 158–162, 164, 170,
 177–180, 189–191, 193–194, 208–209,
 212, 216–217, 220, 224, 239, 244,
 253–254, 273, 275–276, 285–286,
 294–296, 298–299
 Hobsbawm, Eric 36, 281
 Höglund, Zeth 42, 44, 47, 50, 63–64,
 95, 100, 283–284
- Johansson, Gustav 66–68, 279, 289,
 303–304
 Jünger, Ernst 155
- Kamenev, Lev 58, 63, 77–78, 285
 Karl XII 147–148, 264
 Karlsson, Ingemar 158
 Kele, Max 18–19, 86, 161, 167, 279, 286,
 293–294
 Kennerström, Bernt 17, 71, 74, 87, 278,
 285
 Kershaw, Ian 34, 279, 281, 293, 299
 Kilbom, Karl 17, 42, 67–68, 70, 74, 99,
 100, 102, 108, 126, 129, 154, 264, 278,
 282, 287
 Kirov, Sergej 77
 Kjellén, Rudolf 15, 146, 290
 Koselleck, Reinhart 30–31, 274–275,
 277, 280
 Krupskaja, Nadezjda 63
 Kunkeler, Nathaniël 16, 278, 292, 304
- Landahl, Oscar 212, 214
 Lange, Hans 216
 Lassalle, Ferdinand 23, 43
 Lavelle, Ashley 25–26, 41, 109, 263,
 266, 271, 275, 279

PERSONREGISTER

- Lenin, Vladimir 41, 50, 55, 63–64,
66–67, 69, 75, 77, 81–83, 85, 92,
94, 99, 103, 105–107, 117–118, 124,
133–134, 138–139, 141–142, 187–188,
206, 242, 251–252, 254, 283–284,
286–288, 297
- Ley, Robert 85
- Lidman, Sara 231
- Liebknecht, Karl 70, 81–82, 137, 286
- Linderot, Sven 66–67, 89, 113, 294
- Lindhagen, Carl 43
- Lindholm, Kersti 212–213
- Ljungdal, Arnold 42
- Lundberg, Victor 16–17, 154–155, 167,
175, 278, 292, 294–295, 299, 304
- Lundkvist, Ingmar 33–35, 281
- Luxemburg, Rosa 70, 81, 82, 137, 286
- Lööw, Heléne 9, 15, 153, 219, 278, 280,
291–294, 298, 300–304
- Mahler, Horst 24, 266
- de Man, Henri 24–25, 182, 263–264,
266, 268, 271
- Manuilskij, Dmitrij 66–67, 264, 284
- Marcuse, Herbert 225, 302
- Marx, Karl 43, 47, 87, 103, 173, 175–
176, 184, 187, 206, 254, 257, 287,
295
- Menander, Henrik 95–96
- Merkl, Peter 19, 279, 294
- von Metternich, Klemens 22
- Meyer, Håkon 24, 263, 268–270, 304
- Moberg, Vilhelm 135
- Mommsen, Hans 194
- Morgan, John P. 128
- Mosley, Oswald 24–26, 188, 263–264,
266, 268–269, 271, 297, 304
- Mosse, George 21, 159, 233, 279, 293
- Mussolini, Benito 21, 23–24, 26, 88,
127, 129, 152, 291
- Mühlberger, Detlef 19, 167, 279, 294
- Möller, Artur 14, 278, 289
- Möllman-Palmgren, Holger 256
- Napoleon 22
- Nerman, Ture 15, 50, 57–58, 60, 103,
108, 115, 136, 165, 235, 283–285, 288,
290, 293
- Niekisch, Ernst 23–24, 161
- Nielsen, Niels Kayser 60, 97, 284, 287
- Nilsson, Torbjörn 9, 17–18, 108–109,
129, 278–279, 287, 289–290
- Nordin, Svante 22, 33, 279, 281
- Noske, Gustav 70
- Nygaardsvold, Johan 200
- Olaussen, Eugène 24, 59–60
- Olivecrona, Karl 121
- Oredsson, Göran 216, 300
- Oredsson, Vera 157, 213, 216, 301, 304
- Otto, Rudolf 216
- Overy, Richard 21, 279
- Palm, August 197, 258
- Palme, Olof 237–238
- Palmstierna, Hans 225
- Pferdekämper, Max 157, 170, 180, 193,
212, 214–216
- Piasecki, Bolesław 24, 263, 267
- Piłsudski, Józef 24
- Pinochet, Augusto 233
- Pittwald, Michael 23, 279
- Plutarchos 32–33, 280
- Prawitz, Gunnar 136, 198, 277, 299
- Pripp, Anna-Stina 136, 284–285, 290
- Pulzer, Peter 22, 279
- Quisling, Vidkun 24, 113, 192, 199,
209, 239, 261, 270
- Ringby, Pär 33, 281
- Runeberg, Johan Ludvig 218

PERSONREGISTER

- Ruth, Arne 158, 233, 293
 Rydberg, Viktor 16, 156, 175, 232, 236,
 292
 Röhm, Ernst 180
- Saijonmaa, Arja 233
 Sandler, Rickard 43, 120–121, 288–289
 Sastamoinen, Armas 15, 278
 Schacht, Hjalmar 84, 88
 Schéle, Fredrik 136, 268, 277, 290
 Senander, Knut 41, 282
 Sillén, Hugo 66–68, 70
 Skidelsky, Robert 271
 Speer, Albert 152, 291
 Stachanov, Aleksej 185
 Stalin, Josef 14, 18, 21, 23, 30, 63,
 77–79, 85, 105, 111, 116–120, 124–130,
 134, 139–140, 142–143, 273, 285,
 288–289
 Strahl, Christer 18, 60, 145–146, 278,
 284, 290
 Strasser, Gregor 85, 160, 170, 180, 208,
 293
 Strasser, Otto 244
 Streicher, Julius 159, 163
 Ström, Fredrik 42, 95, 100, 128
 Söderqvist, Thomas 34, 281
 Sørensen, Øystein 25–26, 28, 60, 205,
 263–264, 268–270, 272, 279–280,
 304
- Tagore, Rabindranath 145, 290
 Tegnér, Esaias 16
 Theodorakis, Mikis 233
- Thulstrup, Åke 15, 109, 157, 189, 278,
 287, 292, 299
 Thälmann, Ernst 73, 81, 286, 289
 Tingsten, Herbert 197, 229, 302
 Trotskij, Lev 58, 63, 77
 Turner, Henry A. 19–20, 279
- Ulbricht, Walter 68, 284
- Varga, Eugen 54, 138
 Vennerström, Ivar 52, 64, 100, 283
 Vulovic, Jimmy 154, 198, 205, 278, 282,
 292, 299, 301
- Wallenberg, Jacob 88
 Walles, Erik 193, 240, 256, 298, 303
 Wärenstam, Erik 15–16, 146, 278, 290,
 296, 298
 Wessel, Horst 181
 White, Dan S. 25–26, 249, 266–268,
 271–272, 275, 279, 286, 304
 Whiteside, Andrew G. 22, 279
 Wilson, Woodrow 249
- Zedong, Mao 233, 249
 Zetkin, Clara 62
 Zinovjev, Grigorij 50, 58, 62–64, 66,
 77–78
 Zitelmann, Rainer 20, 279
- Åkerhielm, Annie 136
 Åkerman, Sune 33, 281
- Öhrström, Olof 256, 304